

VILNIAUS UNIVERSITETAS

Antanas Kairys

**LAIKO PERSPEKTYVA: SAŠAJOS SU ASMENYBĖS
BRUOŽAIS, AMŽIUMI IR LYTIMI**

Daktaro disertacija

Socialiniai mokslai, psichologija (06S)

Vilnius, 2010

Disertacija rengta 2006 – 2010 metais Vilniaus universitete

Mokslinis vadovas:

prof. dr. **Albinas Bagdonas** (Vilniaus universitetas, socialiniai mokslai,
psichologija – 06S)

Turinys

IVADAS.....	5
1. Tyrimų apžvalga	11
1.1 Laiko perspektyvos samprata ir istorinė raida	11
1.1.1. Laiko perspektyvos apibrėžimai	11
1.1.2. Šiuolaikinių laiko perspektyvos tyrimų priešistorė	14
1.2. Laiko perspektyva šiuolaikinėje psichologijoje: teoriniai modeliai ir problemos.....	23
1.2.1. P. Zimbardo daugiakomponentis laiko perspektyvos modelis.....	24
1.2.2. Kiti teoriniai laiko perspektyvos modeliai	27
1.3. Laiko perspektyvos veiksniai ir sąsajos.....	33
1.3.1. Laiko perspektyva ir asmenybės bruožai	33
1.3.1.1. Asmenybės bruožų samprata penkių faktorių teorijoje.....	33
1.3.1.2. Laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų sąsajos	41
1.3.2. Laiko perspektyvos sąsajos su sociodemografiniais kintamaisiais .	50
1.3.2.1. Laiko perspektyva ir asmens amžius	50
1.3.2.2. Laiko perspektyvos sąsajos su lytimi.....	56
1.3.2.3. Laiko perspektyva ir kiti sociodemografiniai bei asmens elgesio kintamieji.....	58
1.4. Hipotetiniai laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų sąsajų modeliai..	61
2. Metodika.....	65
2.1 Tyrimo dalyviai	65
2.1.1. Pirmojo tyrimo dalyviai.....	65
2.1.2. Antrojo tyrimo dalyviai	70
2.2. Tyrimo instrumentai	71
2.2.1. Laiko perspektyvos įvertinimo instrumentai	71
2.3.2. Asmenybės bruožų įvertinimo instrumentai.....	77
2.3.3. Sociodemografinis klausimynas	82
2.3. Tyrimo eiga	83
2.4. Tyrimo rezultatų apdorojimas	83
3. Rezultatai	85
3.1. Laiko perspektyvos tyrimo instrumentų validumas	85
3.1.1. Zimbardo laiko perspektyvos klausimyno (ZTPI) konstrukto validumas	86
3.1.2. Konvergentinis laiko perspektyvos įvertinimo būdų validumas	94
3.2. Sąsajos tarp laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų.....	100
3.2.1. Laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų sąsajos	100
3.2.2. Laiko perspektyva kaip asmenybės bruožas	105
3.3. Laiko perspektyvos sąsajos su amžiumi	108
3.3.1. Laiko perspektyva ir žmogaus amžius	108
3.3.2. Sąsajų tarp laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų stabilumas skirtingo amžiaus grupėse	111
3.4. Laiko perspektyvos sąsajos su lytimi	115
3.4.1. Vyrų ir moterų laiko perspektyvos skirtumai.....	115

3.4.2. Sąsajų tarp laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų koreliacijų stabilumas skirtingos lyties grupėse	117
3.5. Laiko perspektyvos sąsajos su sociodemografiniais kintamaisiais.....	119
3.5.1. Laiko perspektyva ir sociodemografiniai kintamieji	119
3.5.2. Laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų sąsajos su asmens elgesio kintamaisiais	125
4. Rezultatų aptarimas	133
4.1. Laiko perspektyva: asmenybės bruožas?.....	133
4.1.1. Laiko perspektyvos sąsajos su asmenybės bruožais	135
4.1.2. Laiko perspektyvos stabilumas.....	139
4.1.3. Laiko perspektyva skirtinguose duomenyse.....	142
4.1.4. Laiko perspektyvos sąsajos su lytimi.....	144
4.1.5. Laiko perspektyvos ir elgesio kintamųjų sąsajos	145
4.1.6. Laiko perspektyvos sąsajų su elgesio kintamaisiais modeliavimas struktūrinių lygčių pagalba.....	149
4.2. Laiko perspektyva kaip asmenybės bruožas: baigiamieji pastebėjimai	150
4.3. Tyrimo ribotumai ir gairės tolesniems tyrimams	151
Išvados.....	154
Literatūra	156
Priedai.....	176

ĮVADAS

Darbo aktualumas. Vienas ryškiausių neseniai prasidėjusio XXI amžiaus skiriamųjų bruožų – sparti ir sunkiai prognozuojama įvairių visuomenės funkcionavimo sričių kaita. M. Casstells (2005), T. H. Eriksen, (2004), Z. Bauman (2007) ir kiti šiuolaikiniai sociologai teigia, kad viena sparčiausiai kintančių sričių – asmens išgyvenamas laikas. Asmens išgyvenamas psichologinis laikas įgauna naujas, dažnai neatpažįstamas charakteristikas: dingsta lėtas, nuoseklus, linijinis laikas, jį keičia greitas, bekryptis, fragmentuotas, neprognozuojamas dabarties laikas. Neabejojama, kad visi šie laiko pokyčiai paveikia žmonių gyvenimus ir veiklą, o jų pažinimui būtini išsamūs asmeninio, psichologinio laiko moksliniai tyrimai. Tačiau, kaip pastebi I. Boniwell ir P. Zimbardo (2004), psichologijoje ir kituose socialiniuose moksluose šiai svarbiai reiškinių sričiai tenka minimalus dėmesys.

Atlikus išsamią psichologinio laiko tyrimų analizę, tenka konstatuoti, kad ši mokslinių tyrimų sritis nėra išplėta. Ir anksčiau, ir dabar dažniausiai tyrinėjami atskiri žmogaus funkcionavimui reikšmingi jo parametrai, tokie kaip reakcijos laikas (Spievak and Murtagh, 2009; Линяускайте, 1989), laiko suvokimas (Avni–Babad and Ritov, 2003; Naatanen et al., 2004; Багдонас, 1985; Линяускайте, 1989 ir kt.), laiko valdymas ir planavimas (Adams and Jex, 1999; Hellsten and Rogers, 2009), subjektyvus (Bakševičius, 2000; Hale, 1993) ar emocinis (Parker, 2003) laiko išgyvenimas ir kt. Kiek dažniau pastaraisiais dešimtmečiais imamasi psichologinių laiko perspektyvos (LP) tyrimų, ypač nuo XX a. devintojo dešimtmečio, kai laiko perspektyvos tyrimus pradėjo vykdyti vienas įtakingiausių mūsų laikų psichologų P. Zimbardo su savo bendradarbiais.

Tiek užsienyje, tiek Lietuvoje psichologiniai LP tyrimai tik prasideda, nors mėginimų ją suprasti būta jau XX a. pirmoje pusėje ir viduryje (Lewin, 1936; Maurine, 1953 ir kt.). Tačiau ir šiandien mes nerasime nė vienos

išbaigtos teorinės paradigmos, kuria remdamiesi šios problemos tyrėjai galėtų telktis fundamentaliems ir taikomiesiems tyrimams. Šiandien šioje tyrimų srityje – daugiau klausimų, nei pagrįstų atsakymų į juos: diskutuojama pradedant LP samprata, galimu perspektyvų skaičiumi, mėginimu rasti LP pagrįstą vietą tarp psichinių reiškinių, baigiant siekimais prognozuoti ir keisti žmogaus elgesį pasitelkiant LP pertvarkymus (Hall and Fong, 2003; Zimbardo and Boyd, 2008). Todėl manome, kad mūsų tyrimo rezultatai papildo menką apie LP surinktą duomenų bazę, tuo pačiu prisideda prie mažai tyrinėto reiškinio sampratos konkretinimo.

Dar 1986 metais J. E. McGrath ir J. R. Kelly savo atliktoje LP tyrimų analizėje mini daugiau nei du šimtus skirtingų laiko perspektyvos sampratų (McGrath & Kelly, 1986, cit. pagal Boniwell and Zimbardo, 2004). Tiek minėtoje analizėje, tiek ir studijuojant vėlesnius LP tyrimus, akivaizdu, kad galime kalbėti apie dvi ryškėjančias LP koncepcijas, turinčias savo požiūrį į laiko perspektyvos struktūrą, raidą ir t. t. Pirmajai atstovaujantys autoriai (Lennings and Burns, 1998; Seijts, 1998; Vazquez and Rapetti, 2006 ir kt.) LP supranta kaip ateities perspektyvą, orientaciją į ateitį, ateities planus, tikslus. Jie LP dažniausiai priskiria kognityvinės ar motyvacijos srities dariniams, kalba apie jos kintamumą ir kt. Tačiau pastaruoju metu LP tyrėjai vis dažniau akcentuoja, kad susitelkimas tik į ateities laiko perspektyvą – ribotas požiūris (Zimbardo and Boyd, 1999), todėl lygiagrečiai vystoma koncepcija apie LP kaip daugiakomponentį reiškinį (dažniausiai naudojamosi P. Zimbardo penkių LP modelių). Šio požiūrio atstovai laiko perspektyvą nusako kaip būseną ir procesą, „kurių metu asmenys automatiškai padalija asmeninių patyrimų srautą į praeities, dabarties ir ateities psichologinio laiko atkarpas“ (Harber et al., 2003, p. 256). Kaip pažymi P. Zimbardo ir J. Boyd (1999; 2008), yra duomenų, leidžiančių kalbėti apie žmonių individualius skirtumus LP srityje: kiekvienam žmogui būdingos daugiau ar mažiau išreikštos visos penkios laiko perspektyvos; be to, kiekvienas linkęs susitelkti į vieną ar kitą laiko atkarpą (praeitį, dabartį ar ateitį), ir šis susitelkimas santykinai stabilus. LP dažniausiai priskiriama nuostatoms (Zimbardo and Boyd, 2008), tačiau kai kurie tyrėjai

teigia, kad laiko perspektyva yra „dispozicinė asmens charakteristika, kuri veikia asmens pasirinkimus, veiksmus, sprendimus“ (Luyckx et al., 2010, p. 240), taigi yra asmenybės bruožas (Gorman and Wessman, 1977, cit. pagal Boniwell and Zimbardo, 2004). Mūsų tyrime taip pat rasta argumentų, kurie patvirtina ir patikslina šią LP konceptualizaciją.

Menkai ištyrinėta ir LP raidos žmogaus gyvenimo kelyje tema. Dauguma tyrimų fragmentiški, analizuojantys tik vienoje konkrečioje amžiaus grupėje surinktus duomenis: paauglių (Vazquez and Rapetti, 2006; Worrell and Mello, 2007 ir kt.), studentų (Harber et al., 2003; Zimbardo and Boyd, 1999 ir kt.), suaugusiųjų (Brown and Segal, 1996; Kahana et al., 2005 ir kt.). Pasaulyje atlikti vos keli laiko perspektyvos tyrimai, kurių tyrimo dalyviai priklauso kelioms skirtingoms amžiaus grupėms (Cate and John, 2007; Fingerman and Perlamutter, 1993; Holman and Silver, 2005; Hultsch and Bortner, 1974; Nurmi, 1989 ir kt.), ar atlikti naudojant ilgalaikio tyrimo strategiją (Cate and John, 2007; Holman and Silver, 2005; Luyckx et al., 2010; Nurmi, 1989), tačiau jie yra fragmentiški, dažnai nagrinėja tik ateities laiko perspektyvą. Mūsų studija, apimanti abiejų lyčių trijų amžiaus tarpsnių asmenis, prisideda prie šio menkai tyrinėto psichinio reiškinių kitimų, juos sukeliančių veiksnių, individualių skirtumų ir kitų esminių klausimų apie LP sprendimo.

Nors daugelis šios problemos tyrėjų akcentuoja, kad LP – tai fundamentalus, visame žmogaus gyvenime ir elgesyje atsispindintis ir jį reguliuojantis reiškinys, besiformuojantis socialinių, šeimos, kultūros ir kitų veiksnių įtakoje (Boniwell and Zimbardo, 2004; Luyckx et al., 2010), pastarųjų sąsajos su laiko perspektyva ištirtos nepakankamai. Lietuvoje tai apskritai netyrinėta sritis, tuo tarpu užsienyje irgi tokių tyrimų reta. Manome, kad dėl visuomenėje vykstančių pokyčių laiko perspektyvos sąsajų su kai kuriais socialiniais (tikėjimas, alkoholio vartojimas, rūkymas), šeimos (santuokų skaičius, turimų vaikų skaičius), išsimokslinimo (akademiniai pasiekimai mokykloje, studijų nutraukimas) ir kt. veiksniais nustatymas gali padėti geriau suprasti šią menkai tyrinėtą sritį.

Mokslinis naujumas. Lietuvoje tai pirmasis išsamus darbas LP srityje – iki šiol Lietuvoje randama vienetai mokslinių tyrimų, kuriuose aptinkame vienokius ar kitokius laiko perspektyvos matavimus. Galima paminėti A. Liniauskaitės (Liniauskaitė, 2007, 2005) darbus, Sondaitės (2001, 2002) paauglių orientacijos į ateitį, T. Shirai ir D. Beresnevičienės (2005) tarpkultūrinį tyrimus bei L. Bakševičiaus (2000) disertaciją, kurioje nagrinėjama artima laiko perspektyvai subjektyvaus laiko išgyvenimo problema. Lietuvoje atliekami tyrimai dar nėra išplėtoti, dalis jų skirti lietuviškų klausimynų kūrimui (Liniauskaitė, 2007) ar užsienietiškų klausimynų adaptavimui Lietuvoje (Liniauskaitė and Kairys, 2009; iš dalies Shirai and Beresnevičienė, 2005). Šiame disertaciniame darbe pateikta išsami laiko perspektyvos problemos analizė: nuosekli istorinė raida, sampratų, modelių ir koncepcijų kaita, aptarti pagrindiniai šioje problemoje dirbančių Lietuvos ir užsienio tyrėjų darbai. Nustatyti trijų amžiaus grupių suaugusiųjų (jaunų, vidutinio amžiaus ir senų) vyrų ir moterų laiko perspektyvos ypatumai, jų sąsajos su Didžiojo penketo asmenybės bruožais bei įvairiais sociodemografiniais kintamaisiais.

Kadangi iki šiol nepavyko rasti nė vieno empirinio tyrimo, kuriame būtų mėginama pagrįsti laiko perspektyvos priskyrimą konkrečiai psichinių reiškinių sričiai (kognityviniams – motyvaciniams procesams, nuostatom, asmenybės bruožams), disertacijoje struktūrinių lygčių modeliavimo pagalba patikrinta galimybė laiko perspektyvą laikyti asmenybės bruožu – apie tai teoriniame lygmenyje užsimena keletas šios srities tyrėjų (Gorman and Wessman, 1977, cit. pagal Boniwell and Zimbardo, 2004; Luyckx et al., 2010 ir kt.). Mūsų tyrime gauti duomenys patvirtina šias teorines prielaidas, ir LP randa vietą Penkių asmenybės faktorių modelio struktūroje, todėl tai pagrindas tolesniems fundamentaliems laiko perspektyvos (dalinai ir Penkių faktorių modelio) tyrimams.

Disertacijoje daug dėmesio skirta laiko perspektyvos raidos suaugusiojo amžiuje ypatumams – jie išanalizuoti 18–23; 30–50 ir virš 60 metų amžiaus grupėse. Kaip jau minėta, daugelis iki šiol LP skirtų tyrimų atlikta su mokiniais

ir studentais. Pasaulyje atlikti vos keli laiko perspektyvos tyrimai, kurių tyrimo dalyviai priklauso kelioms skirtingoms amžiaus grupėms (Fingerman and Perlamutter, 1993; Hultsch and Bortner, 1974; Cate and John, 2007; Holman and Silver, 2005; Nurmi, 1989 ir kt.), tačiau jie pakankamai fragmentiški, dažniausiai skirti tik ateities laiko perspektyvai.

Praktinė reikšmė. Nors ši disertacija nėra skirta tiesiogiai praktinių problemų sprendimui, ji turi ir akivaizdžią praktinę reikšmę.

- Patvirtinus LP vietą didžiojo penketo struktūroje – disertacinio tyrimo metu gauti duomenys leidžia LP laikyti asmenybės bruožu – jo reikšmė asmens elgesio supratimui ir prognozei kinta. Disertacinio tyrimo duomenys rodo, kad laiko perspektyva turi ne mažesnę svarbą prognozuojant, pvz., alkoholio vartojimą nei asmenybės bruožai. Taigi, specialistams, dirbantiems prevencijos srityje, vertėtų atsižvelgti į tikslinės grupės asmenų laiko perspektyvos ypatumus, peržiūrėti dalį intervencinių, prevencinių ir tiesiog ugdymo programų, suvokiant santykinai didelį LP stabilumą žmogaus gyvenimo eigoje.
- Laiko perspektyva glaudžiai susijusi su žmogaus veiklos organizavimu, jos planavimu laike. Laiko perspektyva – tai žmogaus retrospektyviojo, dabarties ir prospektyviojo gyvenimo jungtis. Mokymasis suvokti ir suprasti laiko perspektyvą gali padėti žmonėms geriau organizuoti savo veiklas ir išvengti situacijų, įvardijamų kaip „prarastas laikas“, „tuščiai sugaištas laikas“ ir pan.
- Disertacijos duomenys griauna mitus apie tariamai jaunuoliams, suaugusiems ir seniems būdingas laiko perspektyvas: mūsų imtyje nustatyta, kad jauni žmonės labiau orientuoti į hedonistinę dabartį, o ne į ateitį, kaip dažnai teigiama; su amžiumi didėja orientacija į ateitį, kas tradiciškai laikoma jaunų žmonių ypatumu. Šie rezultatai gali prisidėti prie gajų visuomenės stereotipų griovimo ir vyresnio amžiaus žmonių stigmatizavimo mažinimo.

Tyrimo tikslas: nustatyti vyrų ir moterų laiko perspektyvos sąsajas su asmenybės bruožais skirtingais amžiaus tarpsniais.

Uždaviniai:

1. Išnagrinėti laiko perspektyvos sąsajas su Penkių faktorių modelio asmenybės bruožais.
2. Pasitelkus skirtingus statistinius metodus, modeliuoti galimą laiko perspektyvos priskyrimą asmenybės bruožams Penkių faktorių modelyje.
3. Įvertinti skirtingo suaugusiųjų amžiaus grupių asmenų laiko perspektyvos ypatumus.
4. Nustatyti laiko perspektyvos sąsajų su asmenybės bruožais ypatumus skirtingo amžiaus grupėse.
5. Įvertinti vyrų ir moterų laiko perspektyvos ypatumus.
6. Atskleisti laiko perspektyvos ryšius su kitais sociodemografiniais (darbo, šeimos ir kt.) kintamaisiais.
7. Išanalizuoti laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų sąsajas su asmens elgesio kintamaisiais (alkoholio vartojimu, tikėjimu, sveikatos vertinimu).

Ginamieji teiginiai.

1. Laiko perspektyva yra asmenybės bruožas, tampriai susijęs su Penkių faktorių modelio asmenybės bruožais.
2. Nors skirtingo amžiaus grupių laiko perspektyvos vidurkiai skiriasi, sąsajų su asmenybės bruožais analizė rodo, kad asmens vieta skirstinyje greičiausiai nesikeičia, tai yra asmens laiko perspektyva išlieka santykinai stabili gyvenimo eigoje.
3. Asmenybės bruožai yra pajėgūs paaiškinti ir prognozuoti asmens elgesį daugelyje sričių. Laiko perspektyva pasižymi panašiomis savybėmis, ji susijusi su svarbiais asmens elgesio kintamaisiais (alkoholio vartojimu, sveikatos vertinimu, tikėjimu).

1. Tyrimų apžvalga

1.1 Laiko perspektyvos samprata ir istorinė raida

1.1.1. Laiko perspektyvos apibrėžimai

Apibrėžti pagrindinę šiame disertaciniame darbe vartojamą sąvoką „laiko perspektyva“, ir ypač rasti apibrėžimą, atskleidžiantį ne tik ateities, bet ir praeities bei dabarties laiko perspektyvos reikšmes – gana sudėtingas dalykas, nes tiek šnekamojoje lietuvių, tiek mokslinėje lietuvių kalboje šios sąvokos vartojimas yra ribotas. Šnekamojoje lietuvių kalboje žodžiai „laiko perspektyva“, „perspektyva“ vartojami beveik išimtinai tik ateities įvykiams apibūdinti. *Dabartinis lietuvių kalbos žodynas*, tarp kitų trijų reikšmių (daiktų vaizdavimo, braižymo būdas, gamtos vaizdas iš tolo), nurodo, kad „perspektyva“ - tai „ateities vaizdas, planas, ketinimai“ (Dabartinės lietuvių kalbos žodynas, 2000, p. 548). Tuo tarpu *Tarptautinių žodžių žodynas* (Vaitkevičiūtė, 2001) „perspektyvą“ apibrėžia plačiau:

- „tai, ką galima numatyti ateityje;
- laiko atstumas, leidžiantis ką nors geriau įvertinti.“ (p. 750)

Antroji reikšmė, kaip matome, nebepririša mūsų tik prie ateities įvykių, „perspektyva“ žymi apskritai laiko atstumą, tarpą, manytume, tiek tarp jau įvykusių, tiek dar įvyksiančių įvykių. Taigi, šiame apibrėžime sunkokai telpa tik dabarties laiko perspektyva, kuri psichologiniuose laiko tyrimuose turi savo vietą.

P. A. Hall (2001) teigia, kad laiko perspektyva gali būti suvokta kaip 1) tendencija mąstyti apie savo elgesio pasekmes ateityje; 2) asmens laiko horizonto ilgis arba 3) bendra orientacija į praeitį, dabartį arba ateitį. Kaip matysime, visos šios sampratos atspindėtos psichologų darbuose, kuriuos aptarsime vėliau. Mums svarbiausia trečioji, leidžianti LP suprasti ne tik

orientacijos į ateitį, bet ir praeitį bei dabartį prasme. Būtent trys laiko perspektyvos matmenys – praeities, dabarties ir ateities – randami P. Zimbardo laiko perspektyvos modelyje, kuriuo bus remiamasi mūsų darbe.

Pagal P. Zimbardo, laiko perspektyva (LP)¹ – tai „dažniausiai nesąmoningas procesas, kurio metu nuolatinė asmeninių ir socialinių patyrimų tėkmė yra priskiriama laiko kategorijoms, dar vadinamoms laiko rėmais, ir tai padeda tvarkyti, sujungti ir įprasminti šiuos patyrimus“ (Zimbardo, Boyd, 1999, p. 1271). Laiko rėmai naudojami užkoduojuant, saugojant ir atgaminant patirtus įvykius, formuojantis laukimams, tikslams ir įsivaizduojamiems scenarijams.

Tačiau randame ir kitų apibrėžimų. Pagal A. Kolesovs, „laiko perspektyva“ – tai „sąvoka, kuri atspindi individualios patirties kognityvinį padalijimą į praeities, dabarties, ateities laiko atkarpas“ (Kolesovs, 2005, p. 5). C. J. Lennings teigia, kad tai „daugiamatis konstruktas, susijęs su asmens gebėjimu numatyti ateities įvykius ir apmąstyti praeitį“ (Lennings et al. 1998, p. 629). Kartais tiesiog teigiama, kad laiko perspektyva – tai „matas, kuris rodo, kiek asmens sprendimus motyvuoja susirūpinimas ateitimi, dabartimi ar praeitimi“ (Guthrie et al., 2009).

Kaip matome, laiko perspektyva apibrėžiama gana panašiai, dažniausiai akcentuojant asmens *patirties* priskyrimą (padalijimą) *laiko kategorijoms* – praeičiai, dabarčiai, ateičiai. Tačiau apibrėžimuose randame ir esminių skirtumų, iš jų svarbiausias – reiškinių, kuriems priskiriama LP, įvardijimas: sąmoningas ar nesąmoningas reiškinys? Motyvacinis ar kognityvinis procesas? Nevienareikšmiškumas būdingas ir kitoms LP sampratoms, kurių, ko gero, šiandien rastume tiek, kiek yra dirbančių mokslininkų šioje srityje. Dar 1986 metais J. McGrath ir J. Kelly LP tyrimų apžvalgoje pateikė 211 skirtingų požiūrių į laiko perspektyvą (McGrath and Kelly, 1986, cit. pagal Boniwell and Zimbardo, 2004).

Be to, būtina pastebėti ir kitą aiškumo nepridedančią tendenciją: yra ne viena laiko perspektyvai sinonimiškai vartojama sąvoka: laiko nuostata,

---

¹ Dažniausiai vartojamų sutrumpinimų žodynėlis pateiktas 1 priede

orientacija į laiko zonas, laiko orientacija (*time orientation*) ir kt. (Drake et al., 2008). Kai kuriais atvejais net tokios sąvokos kaip galimi-Aš iš esmės laikomos laiko perspektyvos sinonimais (Leonardi, 2007).

Laiko nuostata apibrėžiama kaip emocinė reakcija į praeities, dabarties ar ateities laiko zoną, tuo tarpu orientacija dažniau suprantama kaip pirmenybės teikimas vienai iš zonų (Drake et al., 2008; Nuttin, 1985). Tačiau laiko perspektyva irgi naudojama orientacijos prasme, kalbant, pavyzdžiui, apie į dabartį orientuotus asmenis (Zimbardo and Boyd, 2008).

„Perspektyvos“ ir „orientacijos“ sąvokų painus vartojimas ypač būdingas kalbant apie ateities laiko perspektyvą. Vis dėlto G. H. Seijts (1998) jas atskiria ir teigia, kad ateities laiko perspektyva – tai „asmens kognityvinis supratimas apie ryšius tarp didelių laiko blokų (pvz. dienų, savaitių, mėnesių, metų) ir praeities įvykių arba ateities laukimų“, kai tuo tarpu „orientacija į ateitį – tai mąstymo ir elgesio būdas, kuriam asmuo teikia pirmenybę“ (Seijts, 1998, p. 154).

Taigi, kaip matome, apibrėžiant pagrindinę sąvoką susiduriama su sunkokai išsprendžiama problema – kokio LP apibrėžimo laikytis, jei skirtingi autoriai linkę vartoti skirtingas sąvokas įvardinti tam pačiam reiškiniui, jei skirtingus reiškinius vadina tomis pačiomis sąvokomis (Silverman, 1996), jei daugelis sąvokų vartojamos kaip viena kitos pakaitalai (Myers, 2003). Mėgindami išspręsti šią koliziją, pateikiame savo LP apibrėžimą, kurio bus laikomasi šiame darbe: *laiko perspektyvą suprantame kaip pakankamai stabilų psichikos darinį, kuris dalyvauja tvarkant psichikos objektus, turinčius laiko žymę (prisiminimus, dabarties išgyvenimus, ateities tikslus) bei apibrėžia asmens santykį su skirtingomis laiko zonomis (praeitimi, dabartimi, ateitimi)*. Kitaip tariant, laiko perspektyvos konstrukta sudaro trys komponentai: retrospektyva, dabartis ir prospektyva.

Laiko perspektyvos samprata formavosi visuose žmonijos raidos etapuose, kai kuriuose moksluose; jos apibrėžtys, šiuo laikmečiu įsitvirtinančios psichologijos moksle, dalinai atpažįstamos ne vieno ankstesnių laikų mąstytojų ir mokslininkų teiginiuose. Nepretenduodami į išsamią šios

problemos istorinės raidos analizę, trumpai panagrinėsime kai kurių mąstytojų ir mokslininkų idėjas, kurios daugiausiai prisidėjo prie to, šiandienės laiko perspektyvos sampratos.

1.1.2. Šiuolaikinių laiko perspektyvos tyrimų priešistorė

P. Turetzky savo knygoje „Laikas“ („Time“) teigia: „laikas, kaip tyrimų tema, apima iš esmės kiekvieną intelektualio susidomėjimo ir praktinio įsitraukimo sritį. Jis iškyla gamtos ir socialiniuose moksluose, literatūroje ir menuose, politikoje, ekonomikoje, religijoje ir privačiame gyvenime. Įvairūs laiko aspektai šiose srityse negali būti izoliuoti vienas nuo kito be praradimų [...]. Tai nestebina, nes laikas įvairiais savo pavidalais yra fundamentalus visų įvykių aspektas [...]“ (Turetzky, 1998, p. xi). Psichologinio laiko, jo aspektų (tarp jų ir laiko perspektyvos) sampratą formavo daugelis mokslų, visų jų pradžių pradžia – mitologijoje, religijoje, filosofijoje.

Kaip teigia B. S. Poole (2001), šiandieniniame pasaulyje gyvenantys individai savo laiko reprezentacijas ir vaizdinius grindžia iš senovės ateinančia mitologine, kultūrine, religine laiko samprata. Ne paslaptis, kad įvairių tautų mitologijoje egzistuoja dvigubas laikas – mitinis, „pirmykštis“ ir empirinis, istorinis laikas. Mitinis – ankstesnis, toks, kaip Australijos aborigenų „sapnų metas“, „sapnalaikis“. Mitiniu laiku buvo sukurtas pasaulis, nustatyta socialinė sąranga ir pan. Jis yra beribis, vis sugrįžtantis per ritualus, kurie lydėjo žmogų visą gyvenimą. Mitinis laikas labiau būdingas „primityvioms“ mitologinėms sistemoms, bet pasitaiko ir labiau išplėtotose. Čia mitinis laikas sukonkretinamas ir vadinamas „aukso amžiumi“ arba priešingai – „chaosu“ (Hume, 2004; Mitologijos enciklopedija, 1999). Mitinis laikas, M. Eliade teigimu – ciklinis laikas: „‘pirmykštis žmogus‘, suteikdamas laikui ciklišką pobūdį, anuliuoja jo negrįžtamumą. Viskas prasideda iš pat pradžių kiekvieną akimirką. Praeitis tėra ateities provaizdis. Joks įvykis nėra negrįžtamas ir jokia permaina nėra galutinė. Tam tikra prasme galima netgi teigti, jog pasaulyje

nevyksta nieko nauja...“ (Eliade, 1997, 86 p.). Pagal M. Eliade, šiandienos religingam žmogui laikas skyla į dvi sritis: sakraliąją ir pasaulietiškąją. Religiniais ritualais žmogus „įterpiamas“ į šventąjį laiką, tuo pačiu ir į mitologinį, ciklinį laiką. Šventasis laikas, kartojant ritualus religinių švenčių metu, gali būti sugražinamas į realų įvykio laiką, o šventėms vykstant periodiškai ir atkartojamas begalybę kartų. Šventasis laikas yra nekintantis – kiekvienos periodinės šventės metu vėl atkuriamas tas pats laikas (Eliade, 1997; Mitologijos enciklopedija, 1999). Ciklinis atsinaujinimas ir apsivalymas nuo nuodėmių yra būtini, nes netgi primityviausiose žmonių bendruomenėse asmeninių įvykių (dažniausia nuodėmių) atsiminimas yra nepakeliamas. Kasmetinis ritualinis laiko atšaukimas yra archainio žmogaus atsisakymas pripažinti save istorine būtybe. Tai žmogus nejaučiantis laiko naštos, jo negrižtamumo, gyvenantis tarsi nuolatinėje dabartyje (Eliade, 1996). Taigi, kaip matome, nagrinėdamas archainės ontologijos aspektus, M. Eliade pristato ne tik ciklinę, iš seniausių laikų per ritualus mus pasiekiančią laiko tėkmės schemą, bet leidžia įsivaizduoti ir tuometį laiko perspektyvos supratimą, kurio atspindžiai randami ir šiandieninio žmogaus gyvenime: egzistuoja dabartis, per šventąjį laiką leidžianti nuolatos grįžti į visa ko pradžia, sujungianti ją su visu kitu likusiu laiku.

Skiriami ir kiti kultūriniai-mitologiniai laiko modeliai. Šalia ciklinio laiko modelio egzistuoja ir spiralinis laiko modelis: bantu kalba kalbančios tautelės Afrikoje laiką suvokia kaip nuolat nežymiai atsinaujinantį, bet tuo pačiu spirale besitęsiantį į ateitį. Dar originalesne laiko reprezentacija pasižymi hopi indėnai ir Trobriando salų gyventojai. Šių kultūrų atstovai laiką suvokia kaip holistinį (vientisą) paterną, kuriame neįmanoma išskirti praeities, dabarties nei ateities, kuriame yra vienas vienintelis laikas, sudarytas iš konkrečių akimirku. Ir, žinoma, negalima pamiršti vakarietiškos – linijinės laiko sampratos, kurioje laikas galėtų būti pavaizduotas kaip strėlė, nusitęsianti į begalinę ateitį. Pati tokio laiko pradžia – Sukūrimas arba Didysis sprogimas (Poole, 2001). Tai dažniausiai mūsųose, kaip ir visame Vakarų pasaulyje, aptinkama laiko tėkmės reprezentacija (iš praeities per dabartį į ateitį), kurią

yra linkstama sieti su vakarietiško gyvenimo vartotojiškomis vertybėmis (Poole, 2001).

Trumpai pristatytas kultūrinis-mitologinis laiko aspektas leidžia dar kartą įsitikinti, kad laiko perspektyva viena ar kita forma atpažįstama jau „pirmykščių visuomenių“ sąmonėje, ir šiandienos supratimas, kaip „amžinasis sugrįžimas“, ko gero tik pakartoja tai, kas gal seniai suprasta. Iš mitologijos ateinančias idėjas apie laiką papildoma ir praplečia **filosofų** mintys.

Pirmas dokumentuotas laiko (chronos) paminėjimas graikų filosofijoje, neskaitant mitologinių šaltinių, priskiriamas Anaksimandriui iš Mileto (7 – 6 a. prieš Kr.), tačiau laiko tema graikų filosofijoje buvo išplėtotą kiek vėliau (Turetzky, 1998). Apie laiką rašo ir kiti Antikos filosofai – Herakleitas, Zenonas Elėjietis, Lukrecijus ir kt. (von Aster, 1995; Hegel, 1999). Apie laiką rašė ir didieji Antikos autoritetai Platonas bei Aristotelis. Platonas iškelia cikliško laiko idėją. Tokia idėja būdinga mitologijai, o ir Antikoje gyvavusiam orfikų judėjimui, teigusiam amžiną sielų persikūnijimą, ji nesvetima. Platonas teigia, kad visata yra sukurta, sukasi pati savaime, ir kuria „amžiną vienovę glūdinčios amžinybės atvaizdą, judantį nuo skaičiaus prie skaičiaus, kuri mes pavadiname laiku“ (Platonas, 1995, p. 75). Kol nebuvo sukurta visata, laikas neegzistavo, ir tik tada atsiranda atskiros „laiko dalys“ – tai kas buvo ir bus. Anot Platono, visa tai yra „rūšys laiko, pamėgdžiojančio amžinybę ir bėgančio ratu pagal skaičiumi nusakomą dėsnį“ (Platonas, 1995, p. 76) Taigi, Platonui laikas yra sukurtas kartu su visata, taip pat ciklinis, nuolat pasikartojantis (Geyer, 1998; Platonas, 1995).

Aristotelis teigė, kad laikas yra „judėjimo skaičius to, kas anksčiau ir to, kas vėliau prasme“ (Anzenbacher, 1992, p. 120). A. Anzenbacher mano (1992), kad Aristotelio suformuluotą laiką galima išnagrinėti du aspektus – formalųjį ir materialųjį. Jis teigia, kad judėjimas būtų laiko materialusis aspektas. O formalusis aspektas atskleidžia, jog be subjekto laikas neegzistuoja. Aristotelio nuomone, absurdiška teigti, kad laikas galėjo prasidėti ar baigtis, mat laikas egzistuoja tik kaip kitimo matas. Jis nagrinėjo ir „dabar“ sąvoką. „Dabar“ yra ne laiko tarpsnis, bet riba, perkertanti laiko tarpsnį,

panašiai, kaip tašką perkerta linija. „Dabar“ užbaigia vieną laiko tarpą ir pradeda kitą. Abiejose savo pusėse „dabar“ turi laiką, taigi negali būti nei pirmo dabar, (jis neturėtų laiko prieš save), nei paskutinio „dabar“ (jis neturėtų laiko po savęs). Taip Aristotelis įrodo, jog laikas neturi nei pradžios, nei pabaigos (Ackrill, 1994). Būtent Antikos filosofijoje aptinkame pirmąjį laiko modelį, tiesiogiai vedantį prie kai kurių šiuolaikinių laiko perspektyvos koncepcijų – trijų laiko perspektyvų (praeitis, dabartis, ateitis) modelį.

Laiko problemos nagrinėjimo raida neįsivaizduojama be Viduramžių filosofo, vieno didžiausių visų amžių laiko tyrinėjimo autoriteto šv. Aurelijaus Augustino idėjų. Turbūt daugeliui žinoma jo citata: „tai kas yra laikas? Jeigu niekas manęs neklausia, aš žinau, kas tai yra, bet jei norėčiau klausiančiam paaiškinti, – nežinau“ (Aurelijus Augustinas, 2004, p. 276). Aurelijus Augustinas teigia, kad Dievas sukūrė laiką iš nieko: „nebuvo laiko, kai tu ko nors nekūrei, nes tu sukūrei ir patį laiką“ (Aurelijus Augustinas, 2004, p. 275). Kadangi laikas atsirado kartu su pasauliu, tai Dievas, esantis pasaulio kūrėju, yra už laiko.

Šv. Aurelijus Augustinas atsisakė Antikinės, su kosmosu susietos laiko sampratos ir atsigrėžė į subjektyvų, vidinį laiką, teigdamas, kad laikas nėra vien kūnų judėjimas. Čia pirmą kartą iškyla idėjos, aiškiai identifikuojamos kaip šiuolaikinių psichologinio laiko ir laiko perspektyvos koncepcijų pradžia. Neveltui didelė dalis šiuolaikinių laiko perspektyvos tyrėjų atsiremia į šv. Aurelijaus Augustino idėjas (Fraisse, 1963; Zimbardo and Boyd, 2008; D'Alesio et al., 2003 ir kt.). Šv. Aurelijus Augustinas rašė „[...]neteisingai sakoma, kad yra trys laikai: praeitis, dabartis ir ateitis. Teisingiau tikriausiai būtų sakyti taip: yra trys laikai – praeties dabartis, dabarties dabartis ir ateities dabartis. Šie trys laikai kažkaip yra mūsų sieloje, ir niekur kitur aš jų nematau. Praeties dabartis – yra atmintis, dabarties dabartis – stebėjimas, o ateities dabartis – laukimas“ (Aurelijus Augustinas, 2004, p. 281). Taigi, ko gero, būtent Aurelijaus Augustino idėjos galėtų būti laikomos pagrindu dabartinei laiko perspektyvos psichologinei sampratai.

Naujaisiais laikais nemažai filosofų samprotavo apie laiką. Galima paminėti G. Leibniz, G. Berkeley, D. Hume, G. W. F. Hegel ir kitus (von Aster, 1995; Hegel, 1999; Hume, 2007; Kant, 1996; LeRon Shults, 2007).

Ko gero išsamiausią laiko problemos analizę pateikė I. Kant. Laiką jis pripažino apriorine (nepriklausoma nuo patyrimo) duotybe. I. Kant, rašydamas apie laiką, teigė:

1. „Laikas nėra empirinė sąvoka, išvedama iš kokio nors patyrimo [...].
2. Laikas yra duotas a priori [...]
3. Laikas turi tik vieną matmenį: skirtingi laikai egzistuoja ne kartu, bet vienas po kito [...]
4. Laikas yra [...] gryna juslinio stebėjimo forma [...].
5. Pradinis laiko vaizdinys [...] duotas kaip neapribotas“ (Kant, 1996, p. 80 – 81).

Taigi, I. Kant teigia, kad laikas yra būtina bet kokio suvokimo sąlyga, nes reiškiniai vyksta vienas paskui kitą. Laiko perspektyvos analizei svarbūs I. Kant teiginiai apie tai, kad laikas yra visų stebėjimų pagrindas, subjektyvi visų mūsų stebėjimų sąlyga. Būtent laikas „apibrėžia vaizdinių santykių mūsų vidinėje būsenoje“ (Kant, 1996, p.83).

Ir Naujaisiais laikais daugelio filosofų koncepcijose randame laiko temą – tiek W. Lewis, tiek H. Bergson (Campbell, 1983), tiek kitų. Kadangi ji formavosi lygiagrečiai su psichologinėmis įžvalgomis apie laiko perspektyvą, jų indėlis į šiandieninį šio reiškinio supratimą menkesnis.

Psichologinio laiko problema formavosi ir kai kurių mokslų įtakoje. **Fizinę** laiko sampratą santykinai galėtume skirstyti į ikieinšteininę ir poeinšteininę. Kalbant apie ikieinšteininę laiko sampratą, vyravusią iki 20 a., būtina paminėti I. Newton idėjas. Jis, kaip ir Aristotelis, tikėjo absoliutaus laiko idėja, teigiančia, kad mes be dvejonų galime išmatuoti laiko intervalą tarp dviejų įvykių. Ir, jei turime tikslus prietaisus, kelių stebėtojų matavimai sutaps. Taigi, I. Newton nuomone, laikas yra visiškai atsietas nuo erdvės (Davies, 1995; Hawking, 1989).

Tuo tarpu A. Einstein sukurta reliatyvumo teorija iš esmės paneigia absoliutaus laiko idėją. Du stebėtojai, matuodami to paties įvykio trukmę, nebūtinai gaus vienodą rezultatą – laikas susietas su erdve, jis yra dinamiškas dydis, laikas tampa priklausomas nuo judėjimo greičio ir kitų jėgų. Vietoje erdvės ir laiko atsiranda erdvėlaikis (Čiurlionis, 2006; Davies, 1995; Hawking, 1989).

Minėtos fizikos teorijos kiek atsietos nuo laiko perspektyvos problemos. Jos labiau gilinasi į laiką apskritai. Tačiau fizikoje randame ir laiko tėkmės tyrimų, atliktų termodinamikos teorijos bei kosmologijos atstovų. Taip, pavyzdžiui, S. W. Hawking (1989) teigia, kad egzistuoja „laiko strėlės“ – termodinaminė (laikui bėgant netvarka, entropija tik didėja) bei kosmologinė (visata plečiasi, o ne traukiasi). Šios abi „strėlės“ leidžia kalbėti apie laiko vienkryptiškumą. Be jų S. W. Hawking mini ir trečiąją „strėlę“ – psichologinę, turinčią priešingą kryptį: žmonės prisimena ne ateitį, o praeitį. Šios trys „strėlės“ ir leidžia atskirti laiko kryptį iš praeities į ateitį nuo priešingos, nes kitose fizikos šakose toks skirtumas neegzistuoja (Hawking, 1989).

Taigi, kaip matome iš trumpos kai kurių mitologijos, filosofijos ir fizikos moksle susiformavusių idėjų apžvalgos, būtent jos neabejotinai davė postūmį psichologiniams laiko perspektyvos tyrimams.

Ankstyvieji psichologinio laiko ir laiko perspektyvos tyrimai.

Psichologinių laiko tyrimų objektas – vidinis, subjektyvus laikas (Fraisse, 1963; Багдонас, 1985). Kaip teigia A. Bagdonas (Багдонас, 1985), subjektyvus laikas – sudėtinga polimorfiška struktūra, apimanti laiko jutimą ir suvokimą, intervalų ir trukmės vertinimą, sąmoningą laiko ataskaitą ir abstrakčius laiko vaizdinius - tai tik dalis reiškinių, skiriamų šiai sričiai. Akivaizdu, kad jiems priskirtina ir laiko perspektyva. Jie grįsti patirtimi, o polimorfiška subjektyvaus laiko struktūra formuojama atmintyje. Subjektyvus laikas sudarytas iš specifinių sričių – subkontinuumų, kurių neįmanoma suvesti

į vieną vieningai funkcionuojantį kontinuumą. Pagal A. Bagdoną, galima išskirti šešis subjektyvaus laiko subkontinuumus:

1. Ikislenkstinių trukmių subkontinuumas – įvykiai ir laiko tarpai tarp jų nesuvokiami, sąmoningo patyrimo nėra;
2. Priešslenkstinės trukmės subkontinuumas: trukmė (apie 0,1 sek.) nesuvokiama, suvokiamas tik pats įvykis;
3. Perceptinio laiko subkontinuumas (nuo 0,1 sek. iki kelių sekundžių): tai dabartis, sujungianti fizinį ir subjektyvų laiką;
4. Trumpalaikės atminties subkontinuumas – jungiantis nesena praeitį ir artimiausią ateitį, apimantis žmogaus elgesį išplėtotoje dabartyje;
5. Orientacijos laike subkontinuumas, pagrįstas ilgalaikiškesnių, dažnai ritmiško pobūdžio, įvykių suvokimu ir atmintimi;
6. Abstraktaus (konceptualaus) laiko subkontinuumas – pagrįstas mąstymu apie laiką ir jo suvokimą (Багдонас, 1985).

Analizuodami subkontinuumų turinį, matome, kad laiko perspektyva sietina su trimis paskutiniais laiko subkontinuumais. Kaip matysime toliau, būtent siekis pažinti į subkontinuumus įeinančius reiškinius galų gale atvedė į laiko perspektyvos, kaip savarankiško asmenybės subjektyvaus laiko komponento, tyrimus.

Kadangi, kaip teigia A. Bagdonas (Багдонас, 1985), būtent laike pažįstama ir interpretuojama visa žmogaus asmenybė bei jos veikla, visai logiška, kad būtent subjektyvaus laiko parametrai tapo pirmųjų psichologijos mokslo tyrimų objektu. Jau W. Wundt domėjosi santykiu tarp erdvės ir laiko vaizdinių bei reakcijos laiku (Wundt, 2004). Reakcijos laiką, laiko suvokimą 19 a. pabaigoje taip pat matavo F. C. Donders, E. B. Titchener, J. M. Baldwin (Greenwood, 2009) ir kiti psichologai. Šie darbai tapo pagrindu tolesniems empiriniams tyrimams, palaipsniui atvedusiems prie laiko perspektyvos mokslinio pažinimo.

Ryškesniu žingsniu laiko perspektyvos, kaip savarankiško subjektyvaus laiko parametro, atsiskyrimo linkme reikėtų laikyti P. Janet 20 a. pr. tyrimus,

skirtus įvertinti žmogaus elgesio sąsajas su laiku. Jis teigė, kad laikas per socializacijos procesą veikia žmogaus elgesį, kai socialinės homogeniško ir universalaus laiko taisyklės yra interiorizuojamos. P. Janet laiko problemą laikė dvimate: iš vienos pusės žmogus prisitaiko prie laiko, iš kitos – žmogus laiką kuria (cit. pagal D'Alesio et al., 2003). Būtent pirmojo P. Janet išskirto matmens – žmogaus prisitaikymo prie laiko – tolesni tyrimai priartino mus prie laiko perspektyvos šiuolaikinės sampratos.

Šiandieninė laiko perspektyvos mokslinė situacija galėjo, ko gero, būti kitokia, jei ne keletas tikrai svarbių darbų. P. Janet idėjas apie žmogaus prisitaikymą prie laiko tęsė P. Fraisse. Jis išskyrė tris reakcijos lygius: (1) fiziologinį laiką, (2) laiko suvokimą; (3) spekuliacijas apie laiką. Kalbėdamas apie trečiąjį – spekuliacijų – lygį, P. Fraisse vartoja „laiko horizonto“ sąvoką, kurios turinys iš esmės atitinka šiuolaikinę laiko perspektyvos sampratą. Anot P. Fraisse, žmogaus reakcijos duotuoju momentu priklauso ne tik nuo to, kas yra dabar, bet ir nuo praeities patyrimų bei ateities laukimų. Kitaip tariant, „kiekvienas mūsų veiksmas vyksta laiko perspektyvoje; ji priklauso nuo mūsų laiko horizonto konkrečiu jo momentu“ (Fraisse, 1963, p. 151). Pagal jį, laiko horizontas susijęs su tuo, kaip asmuo tvarko savo prisiminimus naudodamas laiko kategorijas. Todėl mes galime prisiminti praeitį ir atskirti ją nuo dabarties, o taip pat galime numatyti ateitį. (D'Alesio et al., 2003; Fraisse, 1963). Reikia pastebėti, kad P. Fraisse palietė daugelį svarbių su laiko perspektyva susijusių temų – jis nagrinėjo tiek laiko perspektyvos raidą, tiek sąsajas su asmenybės kintamaisiais, tiek tai, kokius padarinius sukelia susitelkimas į vieną ar kitą laiko zoną. Visos šios temos iškylo ir šiandienos laiko perspektyvai skirtuose darbuose.

Tiek P. Janet, tiek P. Fraisse iš esmės tyrinėjo laiko perspektyvos sritį, tačiau pačią sąvoką psichologijoje 1939 m. pirmąkart pavartojo L. Frank (cit. pagal D'Alesio et al., 2003; Silverman, 1996). Jis laiko perspektyvą apibrėžė kaip darinį, „į kurį įeina individo elgesys ir jo reprezentacijų apie gyvenimo praeitį ir ateitį išsiplėtimas“ (cit. pagal D'Alesio et al., 2003, p. 334). L. Frank manė, kad laiko matmuo, savaime suprantamas daugelyje fizinių ir gamtos

mokslų, gali pasitarnauti ir psichologijoje. L. Frank kalbėjo apie ateities, praeities ir dabarties laiko perspektyvas, manė, kad jos gali funkcionuoti tiek asmeniniame, tiek sociokultūriniame lygmenyje (Hulett, 1944/1945).

Ir, ko gero, paskutinis svarbus etapas laiko perspektyvos problemos istorinėje raidoje neišsivaizduojamas be K. Lewin darbų (cit. pagal D'Alesio et al., 2003; Silverman, 1996; Zimbardo and Boyd, 1999, Зейгарник, 1981). Būtent K. Lewin idėjas, jų tolesnę plėtrą akcentuoja visi be išimties žymiausi šių dienų laiko perspektyvos tyrėjai.

K. Lewin laiko perspektyvą nagrinėjo savo sukurtos lauko teorijos rėmuose. Daugiausia dėmesio laiko perspektyvai skirta straipsnyje „Lauko dabartiniu metu“ apibrėžimas“ („*Defining the „Field at a Given Time*““, 1943 m.; cit. pagal Lewin, 2007), ji minima ir 1942 m. straipsnyje „Lauko teorija ir mokymasis“ („*Field theory and learning*“; Lewin, 2007). Tačiau reiškiniais, artimais laiko perspektyvai, jis domėjosi dar anksčiau. Savo veikale „Топографinės psichologijos principai“ („*The principles of topological psychology*“; Lewin, 1936) K. Lewin nagrinėjo priešastingumo ir istorinio jo matmens problemą, keldamas klausimą, „kokie yra laikiniai ryšiai tarp skirtingų gyvenimo erdvės dalių?“ (Lewin, 1936, p. 33). Jau tuomet K. Lewin samprotavo apie tai, kas ir šiandien tampa dažna mokslinių diskusijų tema: „kadangi nei praeitis, nei ateitis neegzistuoja dabartiniu momentu, jos negali turėti įtakos dabarčiai. Įsivaizduodami gyvenimo erdvę, mes turėtume atsižvelgti tik į tai, kas egzistuoja dabar“ (p. 35). Toks požiūris kartais kitų interpretuojamas kaip praeities ar ateities įtakos neigimas (Зейгарник, 1981), tačiau tai, ko gero, nebūtų teisinga, nes, kaip teigia pats autorius, praeities įvykiai gali sudaryti istorinių priešasčių grandinę, kuri sukuria dabartinę situaciją (Lewin, 1936). Taigi, praeities vaidmens K. Lewin neignoruoja savo ankstyvuosiuose darbuose, savo vietą ji, kaip ir ateities laiko perspektyva, randa ir kituose jo darbuose.

Vėlesniuose savo darbuose, kai buvo pradėta vartoti „laiko perspektyvos“ sąvoka, K. Lewin ją įtraukė į savo teoriją, apibrėždamas ją kaip „asmens požiūrių į savo psichologinę ateitį ir praeitį visybę dabartiniu metu“

(Lewin, 2007, p. 91). Naudodamas laiko perspektyvos sąvoką, K. Lewin pabrėžė, kad psichologinis laikas, egzistuojantis dabartiniu momentu, savyje jungia ir praeities bei ateities reprezentacijas. Kai asmuo suvokia savo dabartinę padėtį, tai ši padėtis (išgyvenimai, suvokimas) tiesiogiai susijusi su jo laukimais, norais, praeities ir ateities suvokimu. K. Lewin nuomone, laiko perspektyva – tai ir yra gyvenimo praeities ir ateities, realiojo ir idealiojo planų sujungimas šiuo momentu.

20 amžiaus 6 dešimtmetyje prasidėjo empiriniai laiko perspektyvos tyrimai (Hall, 2001). Pirmuosiuose tyrimuose laiko perspektyva buvo siejama su kooperacija atliekant užduotis (Lichtenberg, 1956), dogmatizmu ir anomija (Roberts and Herrmann, 1960), tuo, kuri savaitės diena labiausiai patinka (Maurine, 1953) ir kitais reiškiniais. Daugejant empirinių, taikomųjų tyrimų susirūpinta teorinių jų pagrindų: atsirado keletas laiko perspektyvos koncepcijų ir modelių, kurie mėgina pagrįsti ir numatyti kelias esmines šio reiškinio problemoms spręsti: kas per reiškinys yra LP? Kiek laiko perspektyvų egzistuoja? Ar LP kinta, jei kinta, tai kaip? Ir t. t.. Tolesnė šio disertacinio darbo teorinė dalis ir tyrimas, manytume, prie to prisideda.

1.2. Laiko perspektyva šiuolaikinėje psichologijoje: teoriniai modeliai ir problemos

Nepaisant to, kad laiko perspektyvos, kaip mokslinės problemos, istorija prasidėjo dar XX a. pirmoje pusėje (o ir iki tol buvo apmąstomi panašūs reiškiniai), išbaigtos, išvystytos psichologinės teorijos iki šiol nėra sukurta. Galime kalbėti tik apie keletą laiko perspektyvos teorinių modelių, suvedamų į dvi koncepcijas, nukreipiančias laiko perspektyvos tyrimus kiek skirtingomis kryptimis. Viena jų pripažįsta daugiakomponentę, integruotą LP struktūrą, kurioje linkstama įžiūrėti praeities, dabarties ir ateities matmenis. Nors antroji dažniausiai orientuoja tik į ateities laiko perspektyvos tyrimą, ji susiformavo kiek anksčiau ir turi santykinai didesnę įdirbį. Kaip jau buvo minėta anksčiau, yra pagrindas šių dviejų koncepcijų skirtumus grįsti metodologiniais, ir, ko

gero, vertybiniais skirtumais, nes ties ateities laiko perspektyva susitelkusius mokslininkus vienija negrįžtamo, į ateitį nukreipto laiko tėkmės idėjos, dažniausiai siejamos su vakarietiškomis sėkmės, vartojimo ir orientavimosi į ateitį vertybėmis (Kazakina, 1999). Nepasydami chronologinės tvarkos, pirmiausia pristatysime integruotą, daugiakomponentę laiko perspektyvos koncepciją ir jai atstovaujantį P. Zimbardo laiko perspektyvos modelį, o po to aptarime kitus, be kurių, manytume, šiandieninė LP tyrimų erdvė būtų neišbaigta. Tokia modelių pateikimo tvarka sąlygota keletos aplinkybių: pirmiausia, tai sparčiausiai vystomas ir plėtojamas modelis, manoma, turintis visas prielaidas tapti išbaigta LP teorija. Antra, modelio rėmuose yra galimybė empiriškai patikrinti teorinius teiginius, nes sukurtas validus ir patikimas matavimo instrumentas (Zimbardo laiko perspektyvos klausimynas – ZTPI; Zimbardo and Boyd, 1999). Trečia, kaip jau minėta, būtent P. Zimbardo modelis tapo šios disertacijos vienu iš teorinių pagrindų, geriausiai atspindinčiu mūsų požiūrį į laiko perspektyvą kaip daugiakomponentį, santykinai stabilų psichikos reiškinių.

1.2.1. P. Zimbardo daugiakomponentis laiko perspektyvos modelis

Iš karto reikėtų pastebėti, kad, nors daugelį savo tyrimų P. Zimbardo atliko ne vienas, pristatant juos dažniausiai minima vienintelė jo pavardė. Taigi, pagal **P Zimbardo**, laiko perspektyva – santykinai stabilus reiškinys, greičiausiai nuostata. Idėjų, kad laiko perspektyva gali būti darinys, panašus į nuostatą, randame jau K. Lewin darbuose, kur laiko perspektyva apibrėžiama kaip „individo požiūrių [...] visybė“ (Lewin, 2007, p. 91). K. Lewin plačiau laiko perspektyvos prigimties nenagrinėjo, tačiau jo koncepciją toliau vystė P. Zimbardo ir jo kolegos. P. Zimbardo ir J. Boyd teigia, kad laiko perspektyva yra „dažniausiai nesąmoninga asmeninė nuostata, kurią kiekvienas mūsų turi laiko atžvilgiu, ir procesas, kurio metu nuolatinis egzistencijos srautas padalijamas į laiko kategorijas, o tai padeda sutvarkyti, susieti ir įprasminti mūsų gyvenimus“ (Zimbardo and Boyd, 2008, p. 51). Tačiau reikia pripažinti

ir tai, kad tuo pačiu P. Zimbardo ir jo kolegos laiko perspektyvą kartais įvardina kaip „kognityvinę schemą“ (Epel et al., 1999), kognityvinius procesus (Zimbardo and Boyd, 1999; Keough et al., 1999), kartais kaip ilgalaikius individualius skirtumus (Harber et al., 2003), kaip santykinai stabilų, fundamentalų reiškinį (Boniwell and Zimbardo, 2004; Luyckx et al., 2010).

P. Zimbardo manymu, LP naudojama filtruojant asmens požiūrius į save, pasaulį, santykius; koduojant, saugojant, atgaminant praeities įvykius, o taip pat formuojant tikslus, laukimus ir scenarijus. Ji sąlygoja asmens sprendimus ir veiksmus per kognityvinius procesus, tačiau taip pat žmogaus veiksmai bei sprendimai gali būti nulemti ir situacijos. Laiko perspektyva formuojasi įvairių veiksnių: išsilavinimo, religijos, socialinės klasės normų, šeimos vertybių ir modelių įtakoje (Zimbardo and Boyd, 1999, 2008; D’Alesio et al., 2003; Kolesovs, 2002;). Laiko perspektyvos struktūroje jis skiria penkias laiko perspektyvas, visos jos daugiau ar mažiau reiškiasi kiekvieno žmogaus elgesyje:

Negatyvios praeities perspektyva atspindi asmens bendrą negatyvų, pesimistinį požiūrį į praeitį. Jos išreikštumas siejasi su depresija, nerimu, nelaimingumu ir žemu savęs vertinimu. Prisimenami skausmingi praeities įvykiai, išgyvenimai, praleistos progos, kurių pakeisti nebeįmanoma. Atsižvelgiant į rekonstruktyvią atminties prigimtį, negatyvios nuostatos gali būti sąlygotos tiek tikrų neigiamų įvykių išgyvenimo, tiek neigiamos teigiamų įvykių interpretacijos, tiek abiejų priežasčių iš karto.

Asmenys, kuriems išreikšta **hedonistinės dabarties laiko perspektyva**, apibūdinami kaip orientuoti į dabarties malonumą, pasilinksminimus, jaudulį. Šie žmonės neaukoja dabarties patogumo ateities vardan. Jie nesirūpina pasekmėmis ateityje, pasižymi prasta ego ar impulsų kontrole, polinkiu ieškoti naujovių, aštrių pojūčių.

Išreikšta **ateities laiko perspektyva** siejama su ateities pasiekimų ir tikslų planavimu. Linkstama apsvarstyti ateities pasekmes, orientuotis į atpildą ateityje, būdingas žemas naujovių ir aštrių pojūčių paieškos lygis.

Asmenims, pasižymintiems išreikšta **pozityvios praeities laiko perspektyva**, būdinga šilta, nostalgiška, sentimentali pozityvi nuostata praeities atžvilgiu. Ši laiko perspektyva priešinga negatyvios praeities laiko perspektyvai, todėl pozityviai į praeitį orientuoti individai pasižymi žemu depresijos ir nerimo lygiu, o taip pat aukšta saviverte ir yra laimingesni. Autoriaus nuomone, ji atspindi sveiką požiūrį į gyvenimą.

Fatalistinės dabarties laiko perspektyva atspindi sufokusuotos laiko perspektyvos trūkumą. Tai fatalistinė, bejėgiška nuostata ateities ir gyvenimo atžvilgiu. Šia laiko perspektyva pasižymintys asmenys tiki, kad ateitis yra nenumatoma ir nepriklauso nuo jų veiksmų, o dabartis turi būti sutikta su rezignacija, nes žmonių veiksmus valdo likimas. Jie pasižymi aukštu depresyvumo ir nerimo lygiu (Zimbardo and Boyd, 1999, 2008).

Įtvirtindamas savo teorinį LP modelį ir sudarydamas sąlygas jį empiriškai patikrinti, P. Zimbardo sukūrė Zimbardo laiko perspektyvos inventarijų (ZTPI), kuris šiandien laikomas vienu plačiausiai naudojamų LP vertinimo instrumentu (Zimbardo and Boyd, 1999).

Kaip minėta, ši teorinė koncepcija sparčiai plėtojama paties autoriaus ir kitų jo pasekėjų visame pasaulyje. Intensyviausiai dirbama dviem kryptim. Ieškant dar vienos ateities laiko perspektyvos dažniausiai apsisistojama ties transcendentinės ateities laiko perspektyva, kuri, P. Zimbardo manymu, turėtų tapti šeštąja LP struktūros dalimi – ieškoma teorinių argumentų jos egzistavimui, sukurtas Transcendentinės ateities laiko perspektyvos inventorių (TALP), leidžiantis ją išmatuoti (Boyd and Zimbardo, 2006; Zimbardo and Boyd, 2008), nustatytos transcendentinės ateities LP sąsajos su vertybėmis, įsitikinimais ir asmenybės bruožais (Boyd and Zimbardo, 2006). Atsiranda bandymų peržiūrėti ir dabarties laiko perspektyvas, jų skaičių didinant, įtraukiant holistinę (Zimbardo and Boyd, 2008) ar Aktyvios dabarties (dar vadinama *carpe diem*) laiko perspektyvą (Sobol-Kwapinska, 2009). Laiko perspektyvų skaičiaus tikslinimas – tolesnių tyrimų klausimas, todėl mūsų darbe šis aspektas taip pat bus paliestas. Antroji šio modelio tolesnio vystymo kryptis – subalansuotos laiko perspektyvos (SLP) paieškos – pastaruoju metu

sulaukia ypatingai daug tyrėjų dėmesio. SLP nusakoma kaip sugebėjimas lanksčiai persijungti nuo vienos laiko perspektyvos prie kitos (Zimbardo and Boyd, 1999). Asmenys, kuriems būdinga SLP pagal teorines išvalgas turėtų surinkti vidutiniškai aukštus balus ateities, hedonistinės dabarties, aukštus pozityvios praeities ir žemus fatalistinės dabarties bei negatyvios praeities įverčius atitinkamose ZTPI skalėse (Zimbardo and Boyd, 2008). Šiandien manoma, kad būtent toks santykis tarp skirtingų laiko perspektyvų lemia sėkmingą asmens adaptaciją socialinėje aplinkoje – toks žmogus sugeba suderinti ateities tikslų siekimą su sugebėjimu džiaugtis šia akimirka, randa atsparą praeityje (Zimbardo and Boyd, 1999; 2008). Bet ir šiandien nėra atsakyta į klausimą, ar tokia subalansuotos laiko perspektyvos operacionalizacija empiriškai pagrįsta.

Sparčiai besiplečiantis daugiakomponentės laiko perspektyvos taikomųjų tyrimų laukas rodo, kad laiko perspektyva sietina su tokiais reiškiniais, kaip psichoaktyvių medžiagų vartojimas (Apostolidis et al., 2006; Keough et al., 1999; Wills et al., 2001), benamystės įveika (Epel et al., 1999), motyvacija (Kauffman and Husman, 2004), ekologinėmis nuostatomis (Milfont and Gouveia, 2006), laisvalaikio veiklų pasirinkimu (Shores and Scott, 2007), sveikatą saugančiu elgesiu (Henson et al., 2006; Hamilton et al., 2003), akademiniais pasiekimais (Adelabu, 2007; Mello and Worrell, 2006), išitraukimu į mokymąsi (Horstmanshof and Zimitat, 2007), darbų atidėliojimu (Diaz – Moralez et al., 2008) ir kt. Galima rasti ir intervencijos, keičiančios laiko perspektyvą, tyrimų (Hall and Fong, 2003; Zimbardo and Boyd, 2008). Taigi, kaip matoma, šis LP modelis sparčiai išsitvirtina ir yra aktyviai plėtojamas.

1.2.2. Kiti teoriniai laiko perspektyvos modeliai

Antrosios LP tyrėjų grupės atstovai, orientuoti į ateities laiko perspektyvos tyrimus, dažniausiai ją laiko motyvaciniu-kognityviniu

konstruktu (Nuttin, 1985; Gjesme, 1983; Lens and Moreas, 1994; Seijts, 1998; Vazquez and Rapetti, 2006). I. Andriessen ir kt. (2006) ateities laiko perspektyvą apibrėžia kaip „žmonių kognityvinį gebėjimą numatyti ne tik trumpalaikes, bet ir ilgalaikes pasekmes“ (p. 829). J. Nuttin teigė: „Psichologinė ateitis yra ne tik praeities išmokimo pasekmė, ji svariai susijusi su motyvacija [...]; ateitis yra mūsų tikslo objekto laikinis aspektas; ateitis yra mūsų pirminė motyvacinė erdvė“ (Nuttin, 1964, p. 63; cit. pagal Lens and Moreas, 1994, p. 25). Ateities laiko perspektyva dažnai nusakoma, minint tokius kognityvinius procesus, kaip numatymas, įvykių tvarkymas, tikslų kėlimas ir t.t. (Seijts, 1998; Gjesme, 1983; Lens and Moreas, 1994). Net ir pripažindami, kad ateities laiko perspektyva gali būti suprantama kaip santykinai stabili asmens charakteristika, W. Lens ir M. A. Moreas (1994) ją laiko esmine motyvuojančia jėga ir randa ateities laiko perspektyvoje kognityvinius ir dinامينius aspektus. Kognityvinis aspektas – tai dispozicija dabartyje numatyti ne tik trumpalaikes, bet ir ilgalaikes savo veiksmų pasekmes. Dinaminis aspektas – tai tendencija priskirti aukštą vertę net tolimos ateities tikslams. Tačiau kuo labiau didėja atstumas iki tikslo, tuo mažesnę vertę jis paprastai turi, jei kitos sąlygos nesikeičia.

G. H. Seijts (1998) išsako net kelis argumentus, kodėl laiko perspektyva yra labiau panaši į kintantį kognityvinį procesą, nei į stabilią asmens charakteristiką. Nustatyta, kad gebėjimas patirti laiką ir apskaičiuoti jį – tai laipsniškai besivystanti charakteristika. Galimybė aprėpti platesnį praeities ir ateities laiko horizontą vystosi visą gyvenimą, o žiūrint į paauglystės ir vaikystės metus – su amžiumi didėja keliamų ateities tikslų adekvatumas. Taip pat rasta, kad nuo narkotikų priklausomų asmenų gydymo programos keičia ateities laiko perspektyvos ilgį, taigi galima manyti, kad suvoktos gyvenimo aplinkybės yra svarbus faktorius, veikiantis laiko perspektyvą. Nemažai tyrimų rodo, kad ateities laiko perspektyva formuojasi socializacijos procese (Myers, 2003; Rodriguez, 1997, Seijts, 1998; Stein and Sarbin, 1968), kad žmonių ateities laiko perspektyvos turinys labai priklauso nuo to, kokią socialinę grupę

jie atstovauja. Ši teiginį patvirtina ir rasti tarpkultūriniai ateities laiko perspektyvos turinio skirtumai (Seijts, 1998).

Vienas pirmųjų savo laiko perspektyvos modelį pristatė **J. Nuttin**. Jo manymu, laiko perspektyva yra sudaryta iš tam tikrų objektų (mokyklos lankymo pradžia, vestuvės, numatomas namo statybos baigimas) kognityvinių reprezentacijų, lokalizuotų skirtinguose laiko perioduose. Šie objektai susiję su elgesiu, bet nebūtinai dabartiniu: kitaip sakant, šiuo metu apmąstomas įvykis gali būti jau įvykęs, o gali būti tik numatomas. Kiekviena reprezentacija turi savyje laiko žymę, o „šių laiko žymių visuma, būdinga individui svarbiems objektams, sukuria laiko perspektyvos matmenį jo elgesyje“ (Nuttin, 1985, p. 18).

Anot J. Nuttin, laiko perspektyvoje galima išžiūrėti subjektyvų ir objektyvų aspektus. Subjektyvus aspektas – tai paties subjekto skiriamas dėmesys vienai ar kitai laiko zonai ir jos objektams. Objektyvusis aspektas – tai objektų, lokalizuotų vienoje ar kitoje laiko zonoje, visuma. Kai kurie iš šių laike lokalizuotų mentalinių objektų yra svarbesni už kitus ir tarnauja kaip inkarai, su jais susiejami kiti objektai. Taip pat, kalbant bent jau apie ateities įvykius, jie yra lokalizuojami dvejopai – tiesiog ateityje (tai sukuria bendrą orientaciją į ateitį), tačiau jie gali būti lokalizuoti ir specifinėje ateities laiko zonoje. Egzistuoja tiek bendra praeities ar ateities laiko perspektyva, tiek specifinės laiko perspektyvos, kurios įtrauktos į vieno ar kito specifinio elgesio reguliavimą. Tokiu atveju galime kalbėti apie laiko perspektyvas (daugiskaita).

Nepaisant to, kad J. Nuttin pripažino tris laiko sektorius – praeities, dabarties bei ateities, sąlyginai didžiausią dėmesį jis skyrė būtent ateities laiko perspektyvai, jai paaiškinti labiausiai tinka jo išskirtos kognityvinės reprezentacijos bei inkarai, be to, praeities ir dabarties įvykiai dažnai pasireiškia ne patys savaime, bet pasitarnauja ateities įvykių lokalizacijai. Būtent ateities laiko perspektyvai vertinti jis sukūrė ir Motyvacinės indukcijos metodą. Savo esme tai nebaigtų sakinių metodas, tačiau naudojamas ne kaip projekcinė metodika. Sakinių pradžios (pavyzdžiui, „Aš bandau...“), vadinamos motyvaciniais induktoriais, skatina subjektą įvardinti konkrečius

objektus, kurių jis trokšta, bijo, vengia ir t.t. Vertinant laiko perspektyvą atsižvelgiama ir į turinį, ir į laiko aspektą (lokalizaciją). (Nuttin, 1985). Šis metodas sėkmingai naudojamas iki šiol (pvz., Vazquez and Rapetti, 2006).

J. Nuttin idėjas apie ateities laiko perspektyvą savo teorinėmis išvalgomis ir tyrimais praturtino **W. Lens** su kolegomis (Lens and Moreas, 1994; Simons et al., 2004). Jų manymu, „keliant elgesio tikslus tolimoje ateityje ir kuriant elgesio projektus, skirtus tiems tikslams pasiekti, sukuriama ištęsta ateities laiko perspektyva“ (Simons et al., 2004, p. 122). W. Lens ir kiti (Lens and Moreas, 1994; Simons et al., 2004) aiškiai atskyrė dinامينius ir kognityvinius laiko perspektyvos aspektus: kognityvinis ateities laiko perspektyvos aspektas leidžia žmonėms numatyti tolesnę ateitį, o dinaminis aspektas reiškia tikslams suteikiamą didesnę ar mažesnę vertę, net jei kalbama apie tolimus ateities tikslus.

Dar vieną panašų modelį pasiūlė **C. J. Lennings**. Pagal jį, laiko perspektyva – tai „daugiamatis konstruktas, susijęs su individo gebėjimu numatyti ateities įvykius ir apmąstyti praeitį“ (Lennings et al. 1998, p. 629). Taigi, C. J. Lennings atkreipia dėmesį tik į du laiko segmentus – praeitį ir ateitį, pavyzdžiui, jis teigia, kad laiko perspektyvą galime suprasti kaip „tiesiogiai nesuvokiamų, praeityje arba ateityje lokalizuotų įvykių įsisąmoninimą“ (Lennings, 1994, p. 7). Ši autoriaus išsakyta mintis suartina jį su J. Nuttin. Tačiau, skirtingai negu J. Nuttin, C. J. Lennings eina toliau – jis teigia, kad šalia asmeninės laiko perspektyvos, kuri tiriama dažniausiai, egzistuoja ir socialinė arba kultūrinė laiko perspektyva.

Taigi, J. Nuttin, W. Lens ir C. Lennings pateikti laiko perspektyvos modeliai ganėtinai panašūs ir dažnai minimi ateities laiko perspektyvos tyrėjų.

Pripažįstant tik ateities laiko perspektyvą, labai lengva susitelkti tik į motyvacinis-kognityvinius jos aspektus, nes ateitis siejasi su asmens planais, tikslais, siekimu ir sprendimų priėmimu – tam pagrindas, be abejo, kognityviniai procesai. Lygiai taip pat užtikrintai galima tvirtinti, kad ateities laiko perspektyva visada daugiau ar mažiau žmogų motyvuoja. Tačiau su praeities bei dabarties laiko perspektyvomis sudėtingiau. Iš vienos pusės, tenka

pripažinti, kad jos, kaip ir ateities laiko perspektyva, turi kognityvinių komponentų - tai patvirtintų, pavyzdžiui, P. Zimbardo (Zimbardo and Boyd, 1999, 2008; Harber et al., 2003) siūloma laiko perspektyvos, kaip patirties srautą organizuojančio mechanizmo, idėja. Iš kitos pusės, viskas paprasta tik tada, kai į kognityvines schemas įtraukiami tokie su ateities laiko perspektyva siejami procesai, kaip numatymas, įvykių tvarkymas, tikslų kėlimas ir t.t. (Seijts, 1998; Gjesme, 1983; Lens and Moreas, 1994). Praeities ir dabarties laiko perspektyvos į šias schemas sunkiai telpa. Praeities laiko perspektyvą dar būtų galima sieti su autobiografinės atminties funkcionavimu (Lens and Moreas, 1994; Ramussen, 2009), tuo tarpu dabarties laiko perspektyva, rodos, labiau sietina su nuostatomis (Zimbardo ir Boyd, 1999, 2008; Lennings et al., 1998; Sobol-Kwapinska, 2009) ar tokiais asmenybės kintamaisiais, kaip impulsyvumas, aštrių pojūčių paieška (Zimbardo and Boyd, 1999, 2008).

Taigi, nežiūrint ryškėjančių galimų LP konceptualizacijų, laiko perspektyvos tyrimų lauke – daug neatsakytų klausimų..

Vertėtų atkreipti dėmesį dar į porą teorinių modelių, kurie kiek kitaip, nei įprasta, supranta laiko perspektyvą, nors aiškumo diskusiniais klausimais neprideda. **Y. Golovaha ir A. Kronik** į asmenybės psichologinį laiką žiūrėjo kaip į įvykių tėkmę. Biografiniai įvykiai, pavyzdžiui, mokyklos lankymo pradžia, vestuvės, liga formuoja asmenybės psichologinį laiką. Dauguma įvykių susideda iš dviejų pokyčių gyvenime – vienas jų pradeda įvykį, kitas baigia. Šie pokyčiai vadinami elementariaisiais įvykiais. Tarp elementariųjų įvykių gali būti dviejų tipų ryšiai – priežastiniai ir instrumentiniai. Ryšiai tarp elementariųjų praeities įvykių formuoja psichologinę praeitį, o ryšiai tarp praeities įvykių ir ateities įvykių formuoja psichologinę dabartį. Psichologinė ateitis formuojasi atsirandant ryšiams tarp chronologinės ateities elementariųjų įvykių. Priklausomai nuo to, ar asmuo suvokia konkretų įvykį kaip mažiau ar daugiau įtrauktą į priežastinių ir instrumentinių ryšių tinklą, šis įvykis turi mažesnę ar didesnę asmeninę reikšmę, vertę (cit. pagal Kolesovs, 2002).

Ir, pagaliau, verta paminėti vieną iš socialinės motyvacijos raidos teorijų, kuri didelį dėmesį skiria laiko perspektyvai – Socioemocinio

selektyvumo teoriją. **L. Carstensen** ir kitų (Carstensen et al., 1999) manymu, laiko perspektyva vaidina svarbų vaidmenį daugelyje procesų, pavyzdžiui, vertinant socialinius tikslus pagal svarbą, renkantis partnerius ir kt.

Teorija grindžiama trimis bazinėmis prielaidomis:

- pirma, teorija grindžiama aksioma, kad socialinė interakcija yra išgyvenimo pamatas, o socialinis interesas ir prisirišimas vystėsi tūkstančius metų evoliucijos eigoje;
- antra, svarbus iš A. Bandura teorijos perimtas teiginys, kad žmonės iš prigimties yra agentiški ir yra linkę įsitraukti į veiklas, kurios veda į numatomą tikslų realizavimą;
- trečia, žmonės vienu metu gali turėti daug tikslų, o šie tikslai gali prieštarauti vienas kitam. Tikslus pasirinkti padeda požiūris į laiką – ribotas arba išplėstas (Carstensen et al., 1999).

Būtent su trečiuoju teiginiu ir siejasi dauguma teorijos postuluojamų teiginių apie laiko perspektyvą. Bet pirmiausia, norint suprasti teoriją, būtina aptarti jos požiūrį į socialinius tikslus. Anot teorijos autorių, „skirtingi socialiniai tikslai, nuo atsakymo į klausimą, koks oras bus rytoj, ieškojimo iki emocinio komforto paieškų, gali būti priskirti vienai iš dviejų plačių kategorijų, susijusių su žinių įgijimu arba su emocijų reguliacija“ (Carstensen et al., 1999, p. 166). Nors ir pripažindami, kad tokia klasifikacija yra supaprastinta, o vienos ir kitos kategorijos tikslai dažnai persidengia, autoriai teigia, kad ši klasifikacija vis vien labai naudinga aiškinant žmonių elgesį.

Svarbiausią vaidmenį šių dviejų kategorijų tikslų pasirinkime vaidina laiko perspektyva. Nuo to, kaip asmuo įvertins perspektyvą – kaip ribotą ar kaip išstėtą, priklauso tai, kokius tikslus jis rinksis. Šis kognityvinis laiko įvertinimas padeda žmonėms subalansuoti ilgalaikius ir trumpalaikius tikslus. Jei asmuo suvokia ateitį kaip išplėstą, neribotą, tokiu atveju jis didesnę dėmesį skirs su žinių įgijimu susijusiems tikslams, garantuojantiems augimo perspektyvą. Tuo tarpu jei ateities perspektyvą asmuo suvokia kaip ribotą, jis labiau orientuosis į emocinės reguliacijos tikslus; kitaip sakant, toks asmuo bus

orientuotas ne į ateitį, kaip pirmuoju atveju, o orientuosis į dabartį (Carstensen et al., 1999).

Taigi, trumpai apžvelgus pagrindines teorines prielaidas LP tyrimams, galima teigti, jog beveik šimtmetį trunkantys empiriniai laiko perspektyvos tyrimai ir teorinių pagrindų ieškojimai iki šiol nesubrandino vienos visaapimančios laiko perspektyvos teorijos. Nesibaigia diskusijos ir dėl pagrindinių laiko perspektyvos, kaip psichinio reiškinių, klausimų: Ką vadiname laiko perspektyva? Kokiai psichinių reiškinių grupei jis vis dėlto skirtinas? Kokia jo struktūra? Dažnai samprotaujama ir laiko perspektyvos stabilumo ar kintamumo klausimais, ieškant papildomų argumentų atsakymams į klausimą dėl laiko perspektyvos ir asmenybės kintamųjų sąsajų, laiko perspektyvos raidos tyrimuose. Atsakymų į kai kuriuos čia paminėtus klausimus paieškai skirta tolesnė šio darbo dalis.

1.3. Laiko perspektyvos veiksniai ir sąsajos

1.3.1. Laiko perspektyva ir asmenybės bruožai

1.3.1.1. Asmenybės bruožų samprata penkių faktorių teorijoje

Antrasis teorinis mūsų darbo pamatas – asmenybės bruožų penkių faktorių modelis (PFM; sinonimiškai vartosime ir sąvoką „didysis penketas“, DP²). Jis iš esmės laikytinas bruožų modeliu, todėl labai svarbi pati asmenybės bruožo samprata. Tuo labiau, kad savo disertaciniame darbe mes siekiame rasti patvirtinimų tam, kad laiko perspektyva gali būti bruožas, vadinasi, atitikti tuos požymius, kuriais bruožas skiriasi nuo kitų asmenybės dispozicijų.

---

² Dažnai vartojami du terimai – „Didysis penketas“ ir „Penkių faktorių modelis“. Pirmasis pavadinimas naudojamas L. R. Goldberg ir jo šalininkų, tuo tarpu „Penkių faktorių modelis“ dažniau aptinkamas R. R. McCrae ir P. T. Costa darbuose (Ashton and Lee, 2005b). Vis dėlto dažniausiai šie du pavadinimai esminių skirtumų nerodo, jie vartojami kaip sinonimai. Galima net vieno straipsnio pavadinime rasti abu terminus, pavyzdžiui „Five-Factor Model (Big Five) Personality Traits and Universal-Diverse Orientation in Counselor Trainees“ (Thompson et al., 2002). Mūsų darbe abi sąvokos bus vartojamos kaip sinonimai.

Bruožai yra suprantami kaip „individualių skirtumų matmenys, susiję su stabiliais mąstymo, jausmų ir veiksmų ypatumais“ (McCrae, 2005, p. 194).

Išskiriami šie bruožų požymiai:

- bruožai yra individualių skirtumų matmenys – būtent jie nusako skirtumus tarp žmonių. Matuojant bruožus, asmenys gali surinkti aukštus ar žemus balus, tačiau dauguma žmonių patenka į vidurį, taip suformuojama varpo formos pasiskirstymo kreivė.
- Jie yra tendencijos, o ne determinantai. Elgesys didele dalimi nulemtas ir situacijos ypatumų.
- Bruožai atpažįstami iš stabilių ypatumų, o tai reiškia, kad jie nekinta per trumpą laiko tarpą.
- Bruožai pasireiškia persmelkdami mintis, jausmus ir veiksmus. Taip pat bruožus reikia skirti nuo įpročių, pvz. gumos kramtymo – santykinai beprasmių elgesio aktų (McCrae, 2005).

Kaip nusako patys pavadinimai – „Didysis penketas“, „Penkių faktorių modelis“, išskiriami 5 asmenybės bruožai. Buvo keletas bandymų įvardinti šiuos bruožus. Patys pirmieji pavadinimai buvo sugalvoti D. W. Fiske 1949 metais. Jis penkis faktorius įvardino taip: pasitikėjimas (saviraiška), emocijų kontrolė, konformiškumas, socialinis adaptyvumas ir intelektas (cit. pagal Žukauskienė ir Barkauskienė, 2006).

R. R. McCrae ir P. T. Costa savo modelyje išskiria šiuos faktorius:

- Ekstraversija: tarpasmeninių sąveikų dažnumas ir intensyvumas, aktyvumo lygis, stimuliacijos poreikis, sugebėjimas džiaugtis.
- Sutariamumas: asmens tarpasmeninės orientacijos kokybė kontinuumu nuo užuojautos iki priešiško, pasireiškianti mintyse, nuostatose ir veiksmuose.
- Sąmoningumas: organizuotumo, atkaklumo ir motyvacijos pasireiškimo laipsnis asmens tikslingame elgesyje. Atskiria patikimus, skrupulingus žmones nuo apatiškų, netvarkingų.

- Neurotizmas: prisitaikymas prieš emocinį nestabilumą. Identifikuoja asmenis, linkusius į psichologinį distresą, nerealistines idėjas, perdėtus troškimus ar potraukius bei neadaptyvias įveikos strategijas;
- Atvirumas patirčiai: aktyvus patirties dėl jos pačios ieškojimas; tolerancija naujiems reiškiniams ir jų tyrinėjimas (McCrae and Costa, 1999; McCrae, 2005).

Faktorių pavadinimai nėra nusistovėję iki galo. Įvairiose publikacijose aptinkama, jog neurotizmo faktorius įvardijamas jo priešingu poliumi – emociniu stabilumu, sutariamumas – draugiškumo laikymusi (*Friendly compliance*) ir t.t. (McCrae, 2005). Ypač daug diskusijų kyla dėl penktojo faktoriaus pavadinimo. R. R. McCrae ir P. T. Costa siūlomas „atvirumas patirčiai“ kitų autorių darbuose virsta „kultūra (*Culture*)“, „intelektu“, „fluidiniu intelektu“ ir kt. (De Raad, 1994).

Minima keletas PFM šaltinių, tačiau, žvelgiant chronologiškai, pradėti turbūt reikėtų nuo F. Galton. Jis vienas pirmųjų iškėlė leksinę hipotezę – tinkamiausiai esminius asmenybių skirtumus aprašo kasdienė kalba (Ashton and Lee, 2005a). Reikia pastebėti, kad modelio raida nebuvo nuosekli – ji vyko su pertraukomis, kurių metu tyrimai nebuvo atliekami (Wiggins and Trapnell, 1997).

Remiantis leksine hipoteze buvo atlikta nemažai tyrimų. Vieni pirmųjų – G. W. Allport ir H. S. Odbert tyrimai. Autoriai sudarė 1800 būdvardžių sąrašą ir, bandydami sutvarkyti šį milžiniškos apimties sąrašą, išskyrė keturias asmenybės aprašančių terminų kategorijas:

- asmenybės bruožus (tokius, kaip socialus, agresyvus ar bailus) – juos apibrėžė kaip „apibendrintas ir personalizuotas nulemiančias tendencijas – pastovų ir stabilų individo prisitaikymo prie aplinkos būdą“ (cit. pagal John and Srivastava, 1999, p. 103).
- Trumpalaikes būsenas, nuotaikas ir veiklas – tokias, kaip išsigandęs, džiūgaujantis ir kt.

- Vertinamuosius sprendimus apie asmens veiklą ir reputaciją (puikus, erzinantis, vidutinis ir kt.).
- Fazines charakteristikas, bei psichologines charakteristikas, pavyzdžiui, gabumus, talentus (John and Srivastava, 1999).

Šis G. W. Allport ir H. S. Odbert sudarytas būdvardžių sąrašas pasitarnavo tolesniems tyrimams. Sekdamas juo, R. B. Cattell sudarė 4500 būdvardžių sąrašą ir jį sumažino iki 171 sinonimų grupės. Bipoliarinės vertinimo skalės buvo sukurtos taip, kad atspindėtų šias sinonimų grupes. Remiantis tarpusavio koreliacijomis duomenų masyve buvo identifikuoti 35 faktoriai, o šie faktorinės analizės pagalba redukuoti į 12 faktorių. Vėlesnių tyrimų pagrindu, papildęs šiuos faktorius, R. B. Cattell sukūrė „16 asmenybės faktorių metodiką“ (Digman, 1990; John and Srivastava, 1999; Wiggins and Trapnell, 1997).

1949 metais D. W. Fiske atliko tyrimą, naudodamas R. B. Cattell 21 (iš 35) bipoliarinę skalę. Jis nustatė, kad neįmanoma rasti optimalesnės, tinkamesnės nei penkių faktorių struktūros. D. W. Fiske tyrimus pakartojo ne vienas tyrėjas, ir jie taip pat pritarė penkių faktorių modeliui (Digman, 1990; John and Srivastava, 1999; Wiggins and Trapnell, 1997). Paminėtini E. C. Tupes tyrimai, atlikti apie 1960 metus. Jis išanalizavo 8 skirtingų tiriamųjų imčių duomenis ir patvirtino penkių faktorių struktūrą. J. S. Wiggins ir P. D. Trapnell (1997) labai svarbiu didžiojo penketo modelio raidai įvykiu laiko 1963 metais publikuotą W. T. Norman straipsnį, kuriame pateikti aiškūs nurodymai ir pagrindimas, kaip sukurti gerai struktūruotą asmenybės bruožų taksonomiją. Be to, jame kritikuojami R. B. Cattell ankstyvieji faktoriniai tyrimai, propaguojamas ortogonalusis sukimas ir kt.

Vėliau į PFM tyrimus įsijungė L. R. Goldberg, R. R. McCrae, P. T. Costa bei kiti mokslininkai, su kurių vardu šiandien siejamas PFM modelis. Būtent R. R. McCrae ir P. T. Costa sukurta Penkių faktorių teorija yra viena iš mūsų darbo teorinių ir metodologinių prielaidų.

R. R. McCrae ir P. T. Costa pasiūlyta **Penkių faktorių teorija** yra turbūt pirmas bandymas PFM tyrimo istorijoje sukurti teorinį modelį, kuris

teoriškai aiškintų empirinius atradimus ir apjungtų tiek asmenybės sistemos komponentus, tiek joje vykstančius procesus.

R. R. McCrae (2005) taip nusako penkių faktorių teorijos esmę:

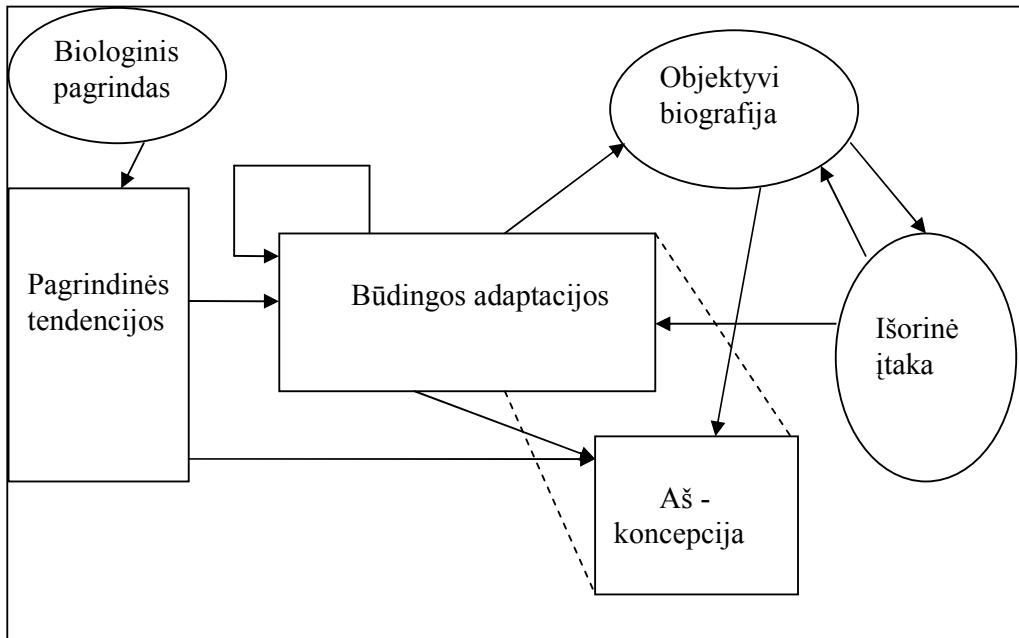
- abstrakčios pagrindinės tendencijos, apimančios ir asmenybės bruožus, skiriasi nuo konkrečių būdingų adaptacijų.
- Elgesys yra būdingų adaptacijų ir išorinės įtakos rezultatas.
- Būdingos adaptacijos išsivysto iš pagrindinių tendencijų ir išorinės įtakos sąveikos.
- Pagrindinės tendencijos ir jų raida yra nulemtos tik biologinio pagrindo (McCrae, 2005).

Pagrindinės tendencijos – tai abstraktus asmens potencialas, dispozicijos. Jas sudaro įvairūs dariniai – nuo gebėjimo naudoti kalbą iki seksualinės orientacijos, o taip pat ir asmenybės bruožai. Pagrindinės tendencijos, o kartu ir bruožai yra santykinai stabilūs. Asmenybės bruožai, kaip teigia R. R. McCrae ir P. T. Costa, yra organizuoti hierarchiškai: aukščiausias hierarchijos lygis – penki didieji faktoriai (McCrae, 2005; McCrae and Costa, 1999).

Būdingos adaptacijos yra ne bruožai. Tai dariniai, susiformavę asmenybės bruožų ir aplinkos sąveikoje. Jos apima gausybę psichologinių reiškinių, tokių kaip įgūdžiai, įpročiai, įsitikinimai, planai, tikslai ir t.t. Labai svarbi būdingų adaptacijų dalis yra Aš – koncepcija (įsitikinimai, jausmai apie save, sava istorija) (McCrae, 2005; McCrae and Costa, 1999).

Išskirtus sistemos komponentus sieja dinaminiai procesai. Jų pavyzdžiai galėtų būti mokymasis, planavimas. Dalis šių procesų yra universalūs – vienodi visiems asmenims, tačiau kiti skiriasi, priklauso nuo bazinių tendencijų (McCrae, 2005; McCrae and Costa, 1999).

Geriausiai ryšius tarp šių asmenybės struktūros elementų galima išvelgti pavaizdavus juos grafiškai (1 pav.).

1. pav. Penkių faktorių teorijos modelis (adaptuota iš McCrae, 2005; rodyklėmis pažymėti dinaminiai procesai)

Taigi, kaip aiškina Penkių faktorių teorija ir matoma iš aukščiau patetikos schemos, asmenybės bruožai su išore sąveikauja tik per būdingas adaptacijas, taip pat būtent jos yra tarpininkas tarp asmenybės bruožų ir elgesio. Asmenybės bruožai elgesio tiesiogiai nelemia. Be to, reikia pastebėti, kad būdingos adaptacijos veikia pačios save – pavyzdžiui, vertybės gali daryti įtaką nuostatoms

Savas teorines interpretacijas, susijusias su PFM modeliu, pateikė J. S. Wiggins (Wiggins, Trapnell, 1997), M. Zuckerman ir kt. (Zuckerman et al., 1993), D. P. McAdams ir J. L. Pals (2006) bei kiti. Yra bandymų revizuoti faktorių skaičių, redukuojant juos iki vieno, dviejų ar didinant iki šešių ar net septynių. Kartais faktorių skaičiaus paieškos juokais pavadinamos „magiškuoju penketu plus/minus du“ (Pervin, 1994). Galima paminėti Didžiausiąjį vienetą (Musek, 2007), Didįjį dvejetą (DeYoung et al., 2005, 2007; Digman, 1997; Olson, 2005), šešių faktorių modelis, vadinamas HEXACO (Lee et al., 2005a; Lee et al., 2005b), Didįjį septynetą (Benet – Martinez and Waller, 1997; 2002).

Tačiau visgi didžioji dalis tyrėjų vadovaujasi klasikiniu didžiojo penketo modeliu.

Kaip ir bet kuri kita teorija, taip ir PFM modelis neišvengė diskusijų, kritikos. Diskutuojama, kiek galime PFM laikyti asmenybės teorija, o kiek tai yra tiesiog tyrimų modelis (Pervin, 1994; Каппара и Сервон, 2003), diskutuojama dėl modelio empirinio pagrįstumo, ypač leksinės hipotezės (Ahston and Lee, 2005a; Pervin, 1994), ir faktorinės analizės metodų, taikomų bruožams išskirti (Becker, 1999; Biesanz and West, 2004), modelio tinkamumo įvairių kultūrų atstovų tyrimui (Becker, 1999; John and Srivastava, 1999) bei jo praktinio pritaikomumo (Pervin, 1994).

Viena svarbiausių asmenybės bruožo charakteristikų – jo santykinis stabilumas. Tai reiškia, kad asmenybės bruožai nepasikeičia kas pusė metų, tačiau per ilgą laiką asmenybės gali kisti. Manoma, kad asmenybė susiformuoja po 30-tųjų žmogaus gyvenimo metų (Pervin, 1994; Terracciano et al., 2006).

Ilgalaikių tyrimų pagalba (naudojant skirtingus instrumentus ir pasitelkus skirtingas imtis) nustatyta, kad individualūs suaugusiųjų asmenybės skirtumai ypatingai stabilūs. Trisdešimties metų periode testo – retesto koreliacijos svyruoja nuo 0,6 iki 0,8. Vėlesni tyrimai nustatė, kad stabilūs yra visi 5 faktoriai tiek vyrų, tiek moterų imtyse. Taip pat nustatyta, kad labiau kinta paauglių ir jaunų suaugusiųjų asmenybė. Būtent rezultatai, rodantys didelį PFM bruožų stabilumą, leidžia modelio autoriams teigti, kad asmenybės bruožai yra didele dalimi nulemti paveldimumo (McCrae, 2005).

Šių tyrimų rezultatų publikacijos sukėlė abejonių, nes ne vienas tirtas asmuo per 30 savo gyvenimo metų tarp testavimo ir retestavimo patyrė įvairių sukrėtimų, sirgo įvairiomis ligomis ir atrodė neįtikėtina, kad tai nepaveikė jų asmenybių. Atsakydami abejojantiems P. T. Costa, E. J. Metter ir R. R. McCrae atliko tyrimą, kuriame individus tyrė du kartus su šešerių metų pertrauka. Per tą laiką vieni asmenys patyrė sunkių sveikatos sutrikimų – diabetą, išgyveno vėžį, infarktą ir pan., kiti – ne. Gauta, kad testo-retesto

koreliacijos (su 6 metų intervalu) yra beveik identiškos abejose grupėse (McCrae, 2005).

Panašius rezultatus gavo S. Soldz ir G. E. Vaillant (1999), atlikę 45 metus trukusį ilgalaikį tyrimą. Pirmą kartą asmenys tiriamaisiais tapo savo studijų koledže pabaigoje. Kadangi tuo metu PFM modelis dar nebuvo paplitęs, buvo vertinami 25 asmenybės bruožai. Antrą kartą asmenys vertinti sulaukę 67–68 metų NEO-PI klausimynu. Koledžo tyrimo duomenys buvo transformuoti, kad atitiktų PFM modelį. Nustatyta, kad pirmo ir antro matavimo trys bruožai – neurotizmas, ekstraversija ir atvirumas patirčiai reikšmingai koreliavo (intervalas tarp matavimų – 45 metai). Be to, bruožų profiliai išliko stabilūs per visus šiuos metus. Abu asmenybės bruožų „rinkiniai“ buvo reikšmingai susiję su įvairiais kintamaisiais: bendru prisitaikymu, karjeros sėkme, kūrybiškumu, socialiniais santykiais, psichine sveikata, psichoaktyvių medžiagų vartojimu, net politinėmis nuostatomis (Soldz and Vaillant, 1999).

Reikia pastebėti, kad visi šie tyrimai nustatė vadinamąjį rangų tvarkos stabilumą (*rank order stability*) – individas, lyginant jį su kitais, išlieka „savo vietoje“: jei jis yra ekstravertiškesnis už daugumą kitų, tai ir po dešimties metų išliks ekstravertiškesnis už daugumą kitų, tačiau tai dar ne įrodymas, jog asmenybės savybės gyvenimo eigoje išlieka stabilios. Kad bruožai kinta, rodo naujausi tyrimai, orientuoti į vadinamąjį vidurkio lygio (arba normatyvinį) stabilumą (*mean – level (normative) stability*). B. W. Roberts, K. Walton ir W. Viechtbauer (Roberts et al., 2006), kabėdami apie rangų tvarkos ir vidurkio lygio stabilumą, pateikia tokį pavyzdį: „skaičiai $x=(1, 2, 3, 4)$ idealiai sutampa ($r=1$) su skaičiais $x=(2, 4, 6, 8)$, jei kalbėsime apie rangų eilės stabilumą, tačiau vidurkio lygio pokytis – akivaizdus“ (Roberts et al., 2006, p. 2)³.

B. W. Roberts, K. Walton ir W. Viechtbauer (2006), ieškodami bruožų vidurkio lygio pokyčių, atliko 92 tyrimų metaanalizę ir nustatė, kad aktyvumo (ekstraversijos žemesnio lygio bruožo) lygis šiek tiek didėja periode tarp paauglystės ir jauno suaugusiojo amžiaus, o vėliau lėtai, tačiau užtikrintai

---

³ Diskusiją apie stabilumo tipus galima rasti Roberts et al., (2006) darbe.

mažėja. Socialinio dominavimo (ekstraversijos žemesnio lygio bruožo) lygis sparčiai didėja iki maždaug 40 metų, po to stabilizuojasi. Sąmoningumas bei emocinis stabilumas lėtai auga, sparčiau – tarp 20 ir 30 metų. Atvirumo patyrimui lygis sparčiai didėja tarp paauglystės ir jauno suaugusiojo amžiaus, bet senatvėje – sumažėja. Sutariamumo lygis visą laiką auga, ryškiausiai – tarp 45–55 metų

Taigi, galima konstatuoti, jog tyrimai rodo ilgalaikį asmenybės bruožų stabilumą, jei analizuosime juos lygindami su kitų asmenų analogiškais bruožais (rangų eilės stabilumas), tačiau vidurkio lygis keičiasi. Ši situacija ne visai atitinka PFM modelio kūrėjų įsitikinimus bruožų stabilumu, todėl panašu, kad jiems artimiausioje ateityje teks koreguoti kai kuriuos bazinius savo teorijos teiginius. Tikėtina, jog bus pripažinta, kad bruožai vis tik santykinai kinta tam tikrais žmogaus gyvenimo periodais, tačiau ir pokyčių laikas, ir tempas, ir pokyčių kryptis – universalus reiškinys, įrodantis stiprų genetinį pagrindą.

Kadangi Penkių faktorių modelis yra viena iš plačiausiai pripažįstamų šiuolaikinių asmenybės teorijų, būtent šia teorija remsimės, ieškodami sąsajų tarp laiko perspektyvos ir asmenybės kintamųjų.

1.3.1.2. Laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų sąsajos

Reikia pripažinti, kad laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų sąsajos – neišvystyta, tik teorinėmis išvalgomis besiremianti, manytume, mokslinė prasme perspektyvi tema, galinti padėti geriau suprasti tiek laiko perspektyvos, tiek asmenybės reiškinius. Pagrindinė mus dominanti problema – ar laiko perspektyva gali būti traktuojama kaip asmenybės bruožas?

Kaip jau minėjome, pasitaiko mėginimų laiko perspektyvą apibrėžti kaip asmenybės bruožą (Lens and Moreas, 1994; Gjesme, 1983; Zalecky, 1994). LP skirtuose darbuose dažnokai teigiama, kad laiko perspektyva yra „dispozicinė asmens charakteristika, kuri veikia asmens pasirinkimus,

veiksmus, sprendimus“ (Luyckx et al., 2010, p. 240), kad tai „fundamentalus psichologinis procesas“ (Luyckx et al., 2010, p. 243), „bazinis individo subjektyvios patirties aspektas“ (Boniwell and Zimbardo, 2004 p.8) ir t. t. Manytume, kad yra pakankamai argumentų pradėti ieškoti patvirtinimų prielaidai, kad laiko perspektyva gali būti asmenybės bruožas (Gorman and Wessman, 1977, cit. pagal. Boniwell and Zimbardo, 2004 p.9).

Jei laikysimės prielaidos, kad laiko perspektyva gali būti asmenybės bruožas, kokiomis charakteristikomis ji turėtų pasižymėti? Šiuolaikinės bruožų teorijos autorių darbuose (Matthews et al., 2003; McAdams and Pals, 2006; McCrae and Costa, 1995; McCrae, 2005 ir kt.) randame nemažai reikalavimų, kuriuos turi atitikti asmenybės bruožas. Apibendrinę šiuos reikalavimus, turėtume pripažinti, kad psichikos darinys, pretenduojantis tapti bruožu, turi būti individualių skirtumų matmuo, susijęs „su stabiliais mąstymo, jausmų ir veiksmų ypatumais“ (McCrae, 2005, p. 194). Taigi:

- šie stabilūs ypatumai būtų aptinkami plačiame spektre psichologinių reiškinių, tokių, kaip norai, motyvai, nuostatos, elgesys ir t.t. Būtent tai ir leidžia atskirti bruožą nuo kitų psichinių reiškinių, priskiriamų būdingų adaptacijų lygmeniui, pavyzdžiui vertybių, nuostatų, įpročių. Tuo pačiu, bruožai yra svarbūs elgesį nulemiantys veiksniai (McCrae and Costa, 1995; McCrae, 2005).
- Bruožas turėtų nusakyti individualius skirtumus: vieni asmenys turi pasižymėti išreikšta atitinkama charakteristika, kiti – ne (McCrae, 2005).
- Bruožas turėtų būti aptinkamas įvairaus pobūdžio duomenyse – tiek naudojant skirtingus instrumentus, tiek skirtingose šalyse, skirtingos lyties ar amžiaus žmonių imtyse (Matthews et al., 2003; McCrae and Costa, 1995; McCrae, 2005);
- Bruožas turi būti stabilus, mažai kisti bėgant metams (McCrae and Costa, 1995; McCrae, 2005);

- Tikėtina, kad bruožas turi evoliucinį ir biologinį pagrindą, yra bent iš dalies įgimtas (Matthews et al., 2003; McAdams and Pals, 2006; McCrae and Costa, 1995; McCrae, 2005).

Taip pat gali būti, kad bruožai sudaro hierarchinę struktūrą – galime išskirti žemesnio lygmens ir aukštesnio lygmens bruožus (Costa and McCrae, 1992; Digman, 1990) arba siauresnius ir platesnius (Loundsbury et al., 2005).

Ar laiko perspektyva atitinka kriterijus, keliamus asmenybės bruožams? Panagrinėsime kiekvieną išskirtą požymį atskirai.

Randama pakankamai argumentų, rodančių, kad laiko perspektyvos požymių yra aptinkama plačiame psichinių reiškinių spektre. Remiantis P. Zimbardo modeliu, galima matyti aiškius skirtumus tarp asmenų, pasižyminčių skirtingu laiko perspektyvos deriniu. Ir šiuos skirtumus galime išvelgti tiek emocijose (pvz., į negatyvią praeitį orientuotų asmenų depresyvumas), tiek numatyme, tikslų kėlime (į ateitį orientuoti asmenys planuoja, pasižymintys išreikšta hedonistinės dabarties laiko perspektyva – gyvena šia diena), tiek elgesyje (rizikingas vairavimas, laisvalaikio veiklų pasirinkimas, alkoholio vartojimas ir t. t.) (Apostolidis et al., 2006; Keough et al., 1999; Wills et al., 2001; Zimbardo and Boyd, 1999, 2008 ir kt.). Žinoma, laiko perspektyvas negali pasigirti tokia tyrimų gausa, kaip Penkių faktorių modelis, tačiau, manytume, yra pakankamai argumentų teigti, kad laiko perspektyva apima pakankamai platų elgesio, emocijų, nuostatų ir kitų psichologinių reiškinių patarną.

Be to, galime pagrįstai teigti, kad yra duomenų, įrodančių individualius laiko perspektyvos skirtumus. Sukurti laiko perspektyvos įvertinimo instrumentai, pavyzdžiui, Zimbardo laiko perspektyvos klausimynas (ZTPI), leidžia atskirti išreikšta, vidutiniškai išreikšta arba neišreikšta atitinkama laiko perspektyva pasižyminčius asmenis (Zimbardo and Boyd, 1999).

Kalbėti apie kitų reikalavimų atitikimą sudėtingiau. Galima pastebėti, kad labai trūksta tarpkultūrinių laiko perspektyvos studijų. Šią spragą kiek užpildo laiko perspektyvos tyrimo instrumentų adaptacijos skirtingose šalyse, leidžiančios palyginti skirtingose šalyse surinktus duomenis: ZTPI, sukurtas

JAV, adaptuotas Rusijoje (Сырцова и др., 2007b), Brazilijoje (Milfont et al., 2008), Ispanijoje (Diaz-Morales, 2006), Prancūzijoje (Apostolidis and Fieulaine, 2004), Lietuvoje (Liniauskaitė and Kairys, 2009) ir kt. šalyse. Laiko stilių (*Time Styles*; Usunier and Valette-Florence, 1994) skalė, be kitų charakteristikų matuojanti ir laiko perspektyvą, sukurta Prancūzijoje, adaptuota Vokietijoje, Tunise, Honkonge ir Vietname (Usunier and Valette-Florence, 2007). Tačiau tai tik adaptacijos, trūksta pilnaverčių tarpkultūrinių tyrimų. Taip pat mažai aptinkama darbų, pristatančių laiko perspektyvos ypatumus skirtingos lyties asmenų grupėse. Išsamesnę vyrų ir moterų laiko perspektyvos analizę pateiksime vėliau, tačiau pastebėsime, kad yra pakankamai daug neaiškumo, kokiomis laiko perspektyvos ypatybėmis pasižymi vyrai, o kokiomis – moterys.

Laiko perspektyvos raidos (o tuo pačiu ir stabilumo) tyrimų ypač trūksta. Išsamiai apie tai vėlgi bus kalbama toliau darbe, tačiau iki šiol nėra atlikta nė vieno pilnaverčio ilgalaikio laiko perspektyvos raidos tyrimo, o ir skersinio pjūvio metodu atliktųjų tikrai negausu. Todėl trūksta duomenų pagrįstam svarstymui, ar laiko perspektyvos raida gali atitikti stabilumo kriterijus, būtinus norint ją priskirti asmenybės bruožu.

Apie paskutinį reikalavimą – laiko perspektyvos prigimtį – žinome labai mažai. Laiko perspektyva laikoma baziniu psichiniu procesu (Zimbardo and Boyd, 1999), dažnai teigiama, kad ji formuojasi veikiama sociokultūrinio konteksto: šeimos, socialinės grupės ar kitų gyvenimo aplinkybių (Luyckx et al., 2010; Zimbardo and Boyd, 2008). Tačiau tyrimų, kurie įrodytų šias prielaidas, nėra. Yra keletas „gyvenimiškų pastebėjimų“ (Zimbardo and Boyd, 2008) bei keturių mėnesių ilgalaikis tyrimas, kuris parodė, kad koledžo pirmakursiai studijų eigoje tampa labiau orientuoti į ateitį, bet mažiau į dabartį (Luyckx et al., 2010). Akivaizdu, kad būtini tolesni tyrimai, kurie atskleistų, ar laiko perspektyva tikrai priklauso nuo socialinio konteksto, o gal tiesiog asmenys, kurie turi biologines predispozicijas orientotis į vieną ar kitą laiko perspektyvą, yra imlesni įvairiems sociokultūriniais poveikiams?

Kaip žinoma, daugelis autorių pripažįsta PFM bruožų hierarchinę struktūrą. Yra randama tiek žemesnio lygmens bruožų (Costa and McCrae, 1992), tiek bandoma išskirti aukštesnio lygmens faktorius (DeYoung et al., 2005, 2007; Digman, 1997; Musek, 2007; Olson, 2005). Įsigilinę į P. Zimbardo ir jo bendradarbių pateikiamas laiko perspektyvos charakteristikas, pastebėjome, jog daugelis labai panašios į kai kurių bruožų charakteristikas (1 lentelė).

1 lentelė. Asmenybės bruožų ir laiko perspektyvos apibūdinimų panašumas

Bruožas ir jo apibūdinimas	Laiko perspektyva ir jos apibūdinimas
<p>Neurotizmas – „bendra tendencija patirti neigiamą emociją, tokią, kaip baimė, liūdesys, gėda, pyktis, kaltė ir <u>pasibjaurėjimas</u> yra N matmens pagrindas“ (Costa and McCrae, 1992, p. 14). Neurotizmas apima tokius žemesnio lygmens bruožus, kaip <u>nerimastingumas</u>, <u>depresyvumas</u> ir kt. (Costa and McCrae, 1992; Matthews et al., 2003).</p>	<p>Negatyvios praeities LP apima „pesimistišką, negatyvią ar <u>besibjaurinčią</u> nuostatą praeities atžvilgiu“ (Zimbardo and Boyd, 1999, p. 1277). Ji siejasi su <u>nerimastingumu</u>, <u>depresišku</u>, nelaimingumu, žema saviverte (Zimbardo and Boyd, 1999, 2008).</p> <p>Fatalistinės dabarties LP - tai fatalistinė, bejėgiška nuostata ateities ir gyvenimo atžvilgiu. Ji siejasi su aukštu <u>depresyvumu</u> ir <u>nerimo</u> lygiu (Zimbardo and Boyd, 1999, 2008).</p> <p>Pozityvios praeities LP. Ši LP priešinga negatyvios praeities LP, todėl pozityviai į praeitį orientuoti individai pasižymi žemu <u>depresijos</u> ir <u>nerimo</u> lygiu (Zimbardo and Boyd, 1999)</p>
<p>Ekstraversija: „ekstravertai yra draugiški, <u>visuomeniški</u>, [...], atkaklūs, aktyvūs ir kalbūs“ (Costa and McCrae, 1992, p. 15). Ekstravertams <u>būdingas stimuliacijos poreikis</u> (McCrae, 2005).</p>	<p>Hedonistinės dabarties LP apibūdinama kaip orientacija į dabarties malonumą, pasilinksminimus, <u>jaudulį</u> (Zimbardo and Boyd, 1999). Jie yra <u>atviri naujoms pažintims</u>.</p> <p>Ateities LP susijusi su <u>mažesniu socialinių kontaktų poreikiu</u> (Boniwell and Zimbardo, 2004).</p> <p>Pozityvios praeities LP yra susijusi su ilgalaikių santykių su draugais palaikymu (Boniwell and Zimbardo, 2004).</p>
<p>Atvirumas patyrimui: susijęs su įvairovės mėgimu, dėmesiu jausmams, <u>aktyvia patirties paieška</u> vardan pačios patirties, atvirumu idėjoms, vertybėms. Asmenys, kurie yra uždari patyrimui pasižymi konservatyvumu. (Costa and</p>	<p>Turintys išreikštą hedonistinės dabarties LP asmenys pasižymi <u>polinkiu ieškoti naujovių</u>, aštrių pojūčių (Zimbardo and Boyd, 1999).</p> <p>Išreikšta negatyvios praeities LP pasižymintys asmenys yra <u>konservatyvūs</u>, vengia pokyčių, <u>atvirumo naujoms kultūroms ar patyrimams</u> (Boniwell and Zimbardo, 2004).</p>

McCrae, 1992; Matthews et al., 2003; McCrae, 2005).	Ateities LP siejasi su žemu <u>polinkiu ieškoti naujovių</u> ar aštrių pojūčių (Zimbardo and Boyd, 1999).
Sutariamumas. Sutariantis asmuo yra altruistiškas, užjaučiantis, o pasižymintis žemu sutariamumu – egocentriškas, <u>priešiškas, linkęs konkuruoti, antagonistiškas</u> (Costa and McCrae, 1992; McCrae, 2005).	Išreikšta negatyvios praeities LP pasižymintys asmenys linkę būti <u>agresyviais</u> (Zimbardo and Boyd, 1999, 2008). Išreikšta pozityvios praeities LP pasižymintys asmenys linkę būti mažiau <u>agresyviais, palaikyti ilgalaikius santykius su draugais</u> (Boniwell and Zimbardo, 2004; Zimbardo and Boyd, 1999, 2008).
Sąmoningumas. Sąmoningi žmonės yra atkaklūs, <u>siekiantys tikslų, ryžtingi</u> . Jie pasižymi geresne <u>savikontrolė ir geba atsispirti impulsams</u> . Žemu sąmoningumu pasižymintys žmonės yra abejingi tikslų siekimui, nerūpestingi, labiau hedonistiški ir labiau susidomėję seksualine sritimi. <u>Sąmoningumas siejasi su aukštais pasiekimais karjeros ar akademinėje srityje</u> (Costa and McCrae, 1992; McCrae, 2005).	Ateities LP siejasi su planavimu, <u>tikslų siekimu</u> . Aukštai išreikšta ateities LP pasižymintys žmonės <u>paprastai sėkmingesni moksle, siekdami karjeros</u> (Boniwell and Zimbardo, 2004; Zimbardo and Boyd, 1999, 2008). Asmenys, kuriems būdinga hedonistinės dabarties laiko perspektyva , neaukoja dabarties patogumo ateities vardan, jie <u>nesirūpina pasekmėmis ateityje, pasižymi prasta ego ar impulsų kontrole</u> . Jie linkę užmezgti daugiau <u>seksualinių ryšių</u> (Boniwell and Zimbardo, 2004; Zimbardo and Boyd, 1999). Fatalistinės dabarties laiko perspektyva atspindi nesirūpinimą ateitimi, manymą, kad <u>veiksmų padarinių kontroliuoti neįmanoma</u> (Zimbardo and Boyd, 1999, 2008).

Remiantis apibūdinimais, pateiktais 1 lentelėje, sąsajos tarp laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų teorinių conceptualizacijų – akivaizdžios. Todėl manome, kad laiko perspektyvos gali sudaryti žemesnio lygmens asmenybės bruožų rinkinį.

Antras galimas variantas: laiko perspektyva – siauresnis asmenybės bruožas. Yra žinoma, kad nors PFM modelis jungia labai platų bruožų spektrą, ne visi bruožai į šį modelį patenka. Egzistuoja ir siauresni, tačiau vis vien svarbūs asmenybės bruožai, liekantys už PFM ribų (Loundsbury et al., 2005; Matthews et al., 2003). Atsižvelgus į tai, kad, remiantis bruožų ir laiko perspektyvų apibūdinimu, vienas bruožas siejasi su keliomis laiko perspektyvomis, būtent šis variantas (laiko perspektyva yra siauresnis bruožas) yra tikėtinesnis.

Kaip tai įrodyti? Nerasdami analogiškų darbų, pamėginome projektuoti galimą įrodymų paieškos kelią. Vienas būdų, leidžiančių patikrinti prielaidą

apie laiko perspektyvą kaip asmenybės bruožą, manytume, yra laiko perspektyvos ir PFM asmenybės bruožų sąsajų tyrimas – kiek ir kokio stiprumo, teigiamų ar neigiamų sąsajų nustatyta ir t. t. Jis duotų pagrindą:

1. Patikslinti laiko perspektyvos ypatybes. Asmenybės bruožai išlieka žymiai geriau ištirtu reiškiniu, todėl LP ir asmenybės bruožų (ypač žemesniojo lygmens) sąsajų radimas leistų geriau suprasti atskirų laiko perspektyvų ypatumus.
2. Įvertinti laiko perspektyvos raidą. Neabejotina, kad geriausias būdas nustatyti, kaip keičiasi reiškinys – ilgalaikiai tyrimai. Tačiau ir LP sąsajų su asmenybės bruožais radimas skersinio pjūvio metodu suteikia informacijos apie LP pokyčius tarp pasirinktų amžiaus grupių. Nustatytos panašios sąsajos su stabiliais PFM bruožais skirtingose amžiaus grupėse rodytų ir laiko perspektyvos santykinį stabilumą. O tai savo ruožtu reikštų, kad laiko perspektyva savo raida panaši į asmenybės bruožo raidą.
3. Lygiagrečiai nagrinėjant laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų sąsajas su svarbiais elgesio kintamaisiais (alkoholio vartojimu, rūkymu ar pan.), susidarytų sąlygos nustatyti laiko perspektyvos prognostinę vertę ir palyginti ją su asmenybės bruožų prognostine verte.
4. Ir, pagaliau, LP ir asmenybės bruožų sąsajų stiprumas ir ypatumai leistų patikrinti prielaidą, kad laiko perspektyva yra asmenybės bruožas. Jei ši hipotezė teisinga, turėtume gauti pakankamai aukštas ir teorines prielaidas (išdėstytas 1 lentelėje) atitinkančias koreliacijas.

Empiriškai LP susieti su asmenybės bruožais ar kitomis asmenybės dispozicijomis mėgino vienetai autorių, nors teorinių įžvalgų, kaip jau buvo minėta, gausu. P. Zimbardo ir J. Boyd (1999; duomenims rinkti naudota Zimbardo laiko perspektyvos klausimynas (ZTPI) ir Didžiojo penketo klausimynas - *BFQ*) nustatė stiprias sąsajas tarp šių reiškinių. Stipriausia koreliacija ($r=0,55$; $p<0,001$) aptikta tarp ateities laiko perspektyvos ir

sąmoningumo. Dar dvi koreliacijos, viršijančios arba lygios 0,3, nustatytos tarp negatyvios praeities laiko perspektyvos ir emocinio stabilumo ($r=-0,45$; $p<0,001$) bei tarp ateities laiko perspektyvos ir energijos (atitinka ekstraversiją) ($r=0,3$; $p<0,001$). Tačiau šis tyrimas turi ribotumą, galėjusių paveikti rezultatus. Vienas jų – tyrime dalyvavo 205 dalyviai, visi jie buvo San Mateo koledžo psichologijos specialybės studentai (Zimbardo and Boyd, 1999).

J. Adams ir D. Nettle (2009) tyrė ateities laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų sąsajas, internetu buvo apklausta 431 JAV gyventojų. Jie naudojo būdvardžiais grįstą Penkių faktorių klausimyną ir ZTPI ateities LP. ZTPI ateities laiko perspektyva koreliavo su sąmoningumu ($r=0,57$).

Daugiau publikuotų darbų, analizuojančių sąsajas tarp laiko perspektyvos ir PFM bruožų, rasti nepavyko. Galima paminėti dar porą pranešimų konferencijose – W. van Beek (2009) ir A. S. Ramussen (2009) gavo iš esmės panašų laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų sąsajų patarną. Olandų imtyje, kurios didžiąją dalį sudarė sveikatos problemų turintys asmenys, stipriausia koreliacija buvo nustatyta tarp neurotizmo ir negatyvios praeities laiko perspektyvos (van Beek, 2009). Adaptuojant ZTPI Danijoje ir tikrinant šios metodikos validumą 136 žmonių imtyje, taip pat ieškota sąsajų su asmenybės bruožais. Čia stipriausia koreliacija irgi buvo nustatyta tarp neurotizmo ir negatyvios praeities laiko perspektyvos (Ramussen, 2009).

Rasta publikacijų, pristatančių tyrimus, susiejančius asmenybės bruožus su kitais psichologinio laiko parametrais. T. H. Rammsayer (2002) tyrė sąsajas tarp trumpų (50 ir 1000 milisekundžių) intervalų suvokimo ir Didžiojo trejeto asmenybės bruožų (ekstraversijos, neurotizmo, psichotizmo). Sąsajos rastos tik su psichotizmu – sekundės trukmės intervalų suvokimas geresnis buvo asmenų, pasižyminčių aukštu psichotizmu. W. E. Kelly ir J. L. Johnson (2005) nustatė, kad suvoktas laiko naudojimo efektyvumas siejasi su sąmoningumu, tačiau su kitais PFM bruožais ryšio nenustatyta. V. Gomez su kolegomis (2009) tyrė sąveiką tarp asmenybės bruožų ir gyvenimo įvykių vertinimo (o tai gali būti ir laiko perspektyvos matas) ir šių dviejų kintamųjų panaudojimą prognozuojant subjektyvią gerovę. Tyrimo rezultatai parodė, kad neurotizmas susijęs su

negatyvių gyvenimo įvykių vertinimu, o atvirumas patyrimui – su pozityvių gyvenimo įvykių vertinimu.

Tyrimų, kurie susietų laiko perspektyvą su įvairiais kitais asmenybės kintamaisiais, irgi rasta nedaug. Ieškota **laiko perspektyvos ir kontrolės lokuso** sąsajų. Nustatyta, kad internalumas pozityviai koreliuoja su orientacija į ateitį, o neigiamai su negatyvios praeities laiko perspektyva ir fatalistinės dabarties laiko perspektyva (Kolesovs, 2002). G. Brannigan ir kt. (1992) nustatė, kad žmonės, pasižymintys ekternalumu, labiau linkę įsitraukti į su praeitimi susijusias dienas metu išskylančias fantazijas (*daydreaming*), tuo tarpu U. Muzdybajev (Муздыбаев, 1983) nustatė, kad tiek ekternalūs, tiek internalūs asmenys labiau patenkinti dabartimi, nei praeitimi, skiriasi jų ateities vertinimas: ekternalūs asmenys optimistiškiau žvelgia į ateitį, be to, jie linkę mažiau užpildyti praeities, dabarties ir ateities laiko zonas.

Pagrįstos **LP sąsajos su savaveiksmingumu**: nustatytos teigiamos sąsajos tarp jo ir ateities laiko perspektyvos (Burns and Dillon, 2005, Epel et al., 1999; Luszczynska et al., 2004). E. Epel ir kitų tyrime (1999) rasta, kad labiau išreikšta dabarties laiko perspektyva benamių imtyje siejosi su žemesniu savaveiksmingumu. E. M. Vera ir kt. (2004) tyrime taip pat rasta sąsaja tarp aukštesnio savaveiksmingumo ir orientavimosi į ateitį, nustatyta, kad aukštesnė suvokta savikontrolė siejosi su mažesniu orientavimusi į ateitį. Tuo tarpu P. Zimbardo ir J. Boyd (1999) tyrime Ego kontrolė siejosi su silpniau išreikštomis negatyvios praeities, fatalistinės dabarties bei hedonistinės dabarties bei stipriau išreikšta ateities laiko perspektyva. Su laiko perspektyva taip pat siejasi savimonitoringas – nustatyta, kad žmonės, kurie pasižymi žemesniu savimonitoringu, orientuojasi į labiau ištestą ateitį (Oner, 2002).

Randamos sąsajos tarp **laiko perspektyvos ir aštrių pojūčių paieškos**: nustatyta, kad asmenims, pasižymintiems labiau išreikštomis hedonistinės ir fatalistinės dabarties laiko perspektyvomis, būdingas aukštesnis aštrių pojūčių paieškos lygis (Zimbardo and Boyd, 1999), o ateities laiko perspektyva siejasi su žemesniu aštrių pojūčių paieškos lygiu (Robbins and Bryzan, 2004, Zimbardo and Boyd, 1999).

Pavieniai LP siejimai su kitomis asmenybės savybėmis: J. MacKillop ir kiti (2006) nustatė, kad patologiškai lošiančių asmenų impulsyvumas siejasi su negatyvios praeities, fatalistinės ir hedonistinės dabarties (teigiamai) ir ateities (neigiamai) laiko perspektyvomis; su polinkiu rizikuoti siejasi tik labiau išreikšta hedonistinės dabarties laiko perspektyva; su empatija siejosi negatyvios praeities ir ateities laiko perspektyvos įverčiai (teigiamai).

Taigi, nors tenka pripažinti, jog sąsajos tarp LP ir asmenybės bruožų iš esmės nėra iki galo pagrįstos tyrimais, gaunami įrodymai apie jas, manytume, yra pakankami: daugelis pristatytų su LP susietų asmenybės savybių aptinkamos tarp žemesnio lygio asmenybės bruožų (impulsyvumas, aštrių pojūčių paieška, empatija).

1.3.2. Laiko perspektyvos sąsajos su sociodemografiniais kintamaisiais

1.3.2.1. Laiko perspektyva ir asmens amžius

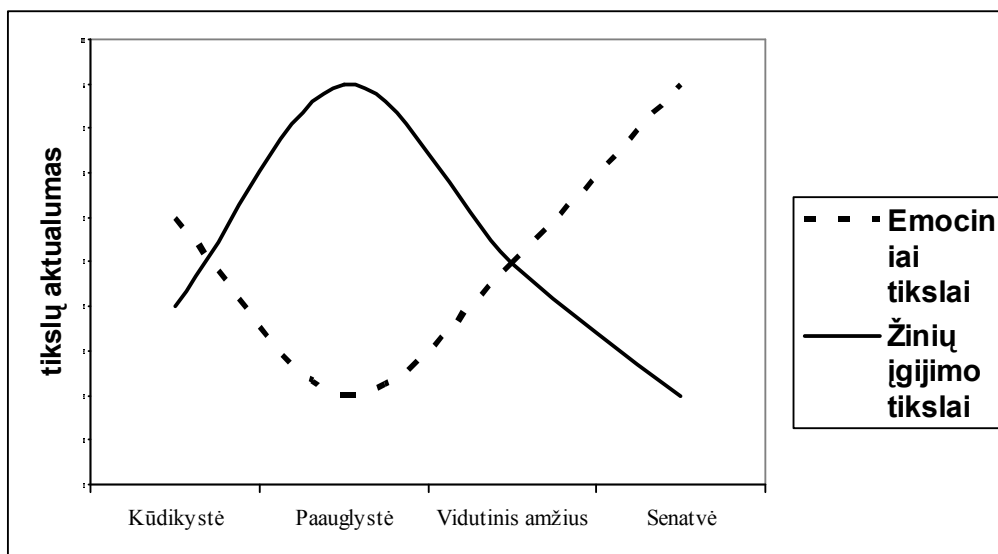
Norint suprasti vieno ar kito psichologinio reiškinių funkcionavimą, būtina išsiaiškinti, kaip jis keičiasi žmogui augant, bręstant ar senstant. Natūralu, kad šie klausimai kyla ir kalbant apie laiko perspektyvą.

Jau K. Lewin nurodo, kad žmogui vystantis laiko perspektyva kinta. „Mažas vaikas gyvena dabartyje; jo laiko perspektyva apima tik artimiausią praeitį ir artimiausią ateitį. [...]. Vaiko gyvenimo erdvės matmuo auga didėjant jo amžiui; vis tolesnė ateitis ir praeities įvykiai daro įtaką dabarties elgesiui“ (Lewin, 2007, p. 91). Taip pat laikui bėgant keičiasi ir laiko perspektyvos tikroviškumas – jis vis didėja. Deja, detalesnės laiko perspektyvos raidos analizės K. Lewin nepateikė.

Pavyko aptikti dvi bendresnio pobūdžio teorijas, suteikiančias duomenų apie laiko perspektyvos raidą – tai socioemocinio selektyvumo teorija

(Carstensen et al., 1999; Lang and Carstensen, 2002) ir R. Pos (2006) asmenybės raidos teorija.

L. Carstensen socioemocinio selektyvumo teorija didelį dėmesį skiria laiko perspektyvos raidai. Kaip jau minėjome, pristatydami šią teoriją anksčiau, asmenys, pasižymintys ribota ateities laiko perspektyva, labiau orientuojasi į emocinius tikslus, o tie, kurie pasižymi ištessta ateities laiko perspektyva – labiau orientuojasi į žinių įgijimo tikslus (Carstensen et al., 1999). Šios mokslininkų grupės tyrimais nustatyti akivaizdūs ryšiai tarp amžiaus ir suvokiamo likusio laiko gyvenime. Vyresnio amžiaus žmonės, lyginant juos su jaunesnio amžiaus žmonėmis, savo ateitį suvokia kaip labiau ribotą. Taip pat manoma, kad laiko ribotumo/neribotumo stebėsena vyksta pirmiausia nesąmoningai, ypač kai susiduriama su įvykiais, stipriai susietais su laiku – vaikų vestuvėmis, draugų mirtimis ir pan. (Carstensen et al., 1999). Jei žmogaus raida vyktų visiškai be jokių pašalinių poveikių, tuomet emocinių tikslų svarbos kreivė atrodytų maždaug taip: pradedant nuo gimimo, emocinių tikslų svarba mažėja, žemiausią savo tašką ji pasiekia paauglystėje, vėliau ima augti, ir su amžiumi šie tikslai darosi vis aktualesni. Žinių įgijimo tikslai kinta priešingai – jų aktualumas nuo gimimo didėja ir piką pasiekia paauglystėje; vėliau ima mažėti (Carstensen et al., 1999; Lang and Carstensen, 2002). Šis pokyčių modelis pateiktas 2 pav. Taigi, jaunesni žmonės pasižymi labiau ištessta laiko perspektyva, jie orientuoti į ateitį, tuo tarpu vyresnių žmonių laiko perspektyva labiau ribota, jie labiau orientuojasi į dabartį (Carstensen et al., 1999).

2 pav. Žinių įgijimo ir emocinių tikslų raidos idealus variantas (adaptuota iš Carstensen ir kt., 1999)

L. Carstensen su kolegomis atliko nemažai tyrimų teorijai patikrinti. Atlikus tyrimus skirtingo amžiaus grupėse (Dahling and Perez, 2010; Fung et al., 1999; Lang and Carstensen, 2002), eksperimentiškai manipuluojant tiriamųjų laiko, kaip riboto arba ne, suvokimu (Cozzolino et al., 2009; Fung et al., 1999), tiriant patyrusius traumuojančius įvykius žmones (Isaakowitz et al., 2003) ir pan., teorijos teiginiai buvo patvirtinti.

Ši teorija sulaukia ir kritikos. R. Cate ir O. John (2007) iškelė prielaidą, kad ateities laiko perspektyvos struktūra gali būti ne tokia griežtai bipolė (viename poliuje – ištęsta, kitame – ribota laiko perspektyva). Jų nuomone, ateities laiko perspektyva turi dar du komponentus – orientaciją į galimybes ir orientaciją į ribotumus. Šie du ateities laiko perspektyvos komponentai su laiku kinta. Skersinio pjūvio metodo pagalba ištyrus suaugusių asmenų imtį nustatyta, kad orientavimasis į galimybes buvo labiau išreikštas jaunų suaugusiųjų tarpe nei ankstyvajame vidutiniame amžiuje, o orientavimasis į ribotumus buvo vienodas šiose dvejose amžiaus grupėse, bet padidėjo vyresniame vidutiniame amžiuje. Ilgalaikis tyrimas tuo tarpu parodė, kad orientacija į ribotumus su amžiumi (nuo jauno suaugusio iki vėlyvo vidutinio amžiaus) didėjo, tuo tarpu orientacija į galimybes išliko tokia pati, nors,

remiantis socioemocinio selektyvumo teorijos siūlomu bipoliniu modeliu, ji turėjo mažėti (Cate and John, 2007).

Taigi, nepaisant kritikos, šiandien socioemocinio selektyvumo teorija teikia, ko gero, daugiausiai pagrįstos informacijos apie laiko perspektyvos raidą. Deja, ji apsiriboja tik ateities laiko perspektyvos pokyčių vertinimais, kai kada užsimenant apie jai priešingą dabarties laiko perspektyvą. Praeities laiko perspektyva tuo tarpu ignoruojama išvis. Taip pat tyrimai leidžia suabejoti vienu kertinių teorijos teiginių – kad laiko perspektyva turi griežtą bipolinę struktūrą.

Vienintelė alternatyvi koncepcija, pretenduojanti į teorinį laiko perspektyvos raidos aiškinimą, yra R. Pos (2006) asmenybės raidos teorija. Deja, savo teoriją autorius menkai pagrindžia tyrimais, ji ganėtinais spekuliatyvi. R. Pos manymu, laiko perspektyva yra asmenybės kintamasis, joje galima išskirti du laiko orientacijos tipus: alfa ir beta. Alfa tipą atstovaujantys asmenys orientuojasi į buvimą „čia ir dabar“, jie nedėmesingi savo psichologinei praeičiai ir ateičiai. Beta tipo atstovų orientacija priešinga – jie orientuojasi į savo praeitį ir ateitį, tačiau yra nedėmesingi dabarčiai. Autoriaus nuomone, šių orientacijų susiformavimui pagrindines prielaidas sudaro autobiografinė atmintis ir, jai formuojantis, maždaug nuo šešerių metų amžiaus, pradeda atsiskirti alfa ir beta tipai. Kadangi alfa tipo atstovų tarp moterų randama daugiau, R. Pos kelia prielaidą, kad šios dvi orientacijos gali turėti genetinį pamatą (Pos, 2006).

Daugiau teorinių laiko perspektyvos raidos konceptualizacijų rasti nepavyko. Ši tema konkrečių empirinių tyrimų gausa taip pat nepasižymi. Tiesa, yra tyrimų, atliktų tiek skerspjuvio metodu (pvz., Cate and John, 2007; Fingerman and Perlamutter, 1993; Hultsch and Bortner, 1974; Lang and Carstensen, 2002; Zacher and Frese, 2009 ir kt.), tiek ilgalaikiu (Cate and John, 2007; Holman and Silver, 2005; Nurmi, 1989), tačiau jų autoriai dažniausiai susitelkia tik į vieną amžiaus grupę. Trumpai pristatysime pagrindinius iš jų.

Pasitelkęs ilgalaikio tyrimo metodą, J. E. Nurmi su kolegomis atliko keletą tyrimų, kuriuose vertino orientaciją į ateitį (Nurmi, 1989, 1992) bei

asmeninius tikslus (Salmela-Aro et al., 2000, 2001, 2007). J. E. Nurmi (1989, 1992) teigimu, orientacija į ateities laiką susideda iš trijų dalių: motyvacijos (ko žmogus siekia), planavimo (kaip žmogus numato pasiekti tikslus) bei vertinimo (kiek tikslų žmogus tikisi pasiekti). J. E. Nurmi (1989), atlikęs tyrimus su paauglių imtimi, nustatė, kad paaugliams svarbios dauguma tikslų grupių – darbo, išsilavinimo, šeimos ir nuosavybės. Kalbant apie perspektyvą, tiek vienuolikos, tiek penkiolikos metų paaugliai labiausiai orientavosi į tą patį laikotarpį – tada, kai jiems bus apie 20 metų. Taip pat atrasta, kad su amžiumi paauglystėje didėja planavimo, tikslų realizavimo ir žinių apie savo viltis lygis (Nurmi, 1989).

1992 metais J. E. Nurmi pristatė apibendrintus dviejų, ilgalaikio ir skersinio pjūvio metodų pagrindu, atliktų tyrimų rezultatus, rodančius, kad konkretūs suaugusių asmenų ateities tikslai dažniausiai būna susiję su amžiaus periodo užduotimis. Pavyzdžiui, apie trisdešimtuosius žmogaus gyvenimo metus mažėja su santuokos kūrimu susijusių tikslų aktualumas, tuo pačiu šiuo gyvenimo periodu vis labiau imama dėmesio nuosavybės klausimais. Gyvenimo viduryje juos išstumia mintys apie vaikų gyvenimą ir savo sveikatą (Nurmi, 1992, p. 69). Taip pat J. E. Nurmi teigia, kad visi žmonės orientuojasi tiek į artimą, tiek į tolimą ateitį, priklausomai nuo amžiaus periodo tikslų, kurie juos tuo metu domina. Buvo nustatyti ir trečio orientacijos į ateitį komponento – vertinimo – su amžiumi susiję skirtumai: paaugliai labiau domėjosi tikslais, kuriuos jie manė gali kontroliuoti, o suaugę ir tais, kuriems jautėsi turį mažiau įtakos.

Vėlesni J. E. Nurmi ir jo kolegų K. Salmela-Aro ir kitų darbai susitelkė išimtinai tik į vieną orientacijos į ateitį komponentą – asmeninius tikslus. Buvo analizuoti žmonių tikslai pereinamuoju į suaugystę laikotarpiu (Salmela-Aro et al., 2007), moterų, tapusių motinomis, tikslų pasikeitimas (Salmela-Aro et al., 2001), taip pat vyrų ir moterų, tapusių tėvais, tikslai (Salmela-Aro et al., 2000). Buvo patvirtinta jau minėta tendencija: žmonių tikslai priklauso nuo jų raidos periodui svarbių uždavinių (motinystė/tėvystė, karjera ir kt.) bei socialinio konteksto.

Dar vienas šaltinis apie amžiaus grupių skirtumus yra tarpkultūriniai LP tyrimai naudojant Zimbardo laiko perspektyvos klausimyną (ZTPI) ir ZTPI adaptacijų skirtingose šalyse duomenys. Publikuota viena didesnė studija, pristatanti keliose šalyse vykdytų LP tyrimų naudojant ZTPI rezultatus, analizę (Сырцова и др., 2007b). Ryškėja kai kurios bendros su amžiumi susijusios LP pokyčių tendencijos: žmogui bręstant linkę mažėti hedonistinės dabarties skalėje (D'Alessio et al., 2003; Zimbardo and Boyd, 1999; Сырцова и др., 2007b) ir didėti ateities skalėje surenkami balai (D'Alessio et al., 2003; Diaz-Moralez, 2006; Zimbardo and Boyd, 1999; Сырцова и др., 2007b). Kitų skalių įverčių pokyčiai nėra tokie vienareikšmiai.

P. Zimbardo ir J. Boyd (1999) gavo, kad amžius teigiamai koreliuoja su ateities laiko perspektyva, neigiamai – su abiem dabarties laiko perspektyvomis. Tačiau šios koreliacijos gautos tiriant studentus, be to, jos varijuoja nuo 0,08 iki 0,23. K. Shores ir D. Scott (2007), apklausę 450 respondentų paštu ir atlikę klasterinę analizę, nustatė, kad vyresni tiriamieji dažniau priskiriami pozityvios praeities, hedonistinės dabarties ir neapibrėžtai grupei (nepasižyminčiai nė viena išreikšta laiko perspektyva), o rečiau – fatalistinės dabarties ir negatyvios praeities grupėms.

Tuo tarpu K. L. Fingerman ir M. Perlamutter (1993), tyrę jaunesniųjų (20 – 37) ir vyresniųjų (60 – 81) suaugusiųjų ateities laiko perspektyvos ypatumus, nenustatė, esminių skirtumų tarp jaunesnių ir vyresnių tiriamųjų ateities laiko perspektyvos, nustatyta tik, kad jaunesni tiriamieji nežymiai labiau linkę galvoti apie tolimą ateitį. L. Bouffard ir kt. (1996) gavo duomenis, rodančius, kad kelis kartus suaugystėje keičiasi moterų ateities laiko perspektyvos išsiplėtimas ir turinys, o tai, savo ruožtu, siejasi su amžiaus periodo užduotimis, apie ką jau buvo kalbėta.

Akivaizdu, kad laiko perspektyvos raidos negausūs ir fragmentiški tyrimai negali pateikti pakankamos informacijos apie šio reiškinio kitimą ar stabilumą žmogaus gyvenimo kelyje. Vadinasi, tai didelė erdvė galimiems tyrinėjimams.

1.3.2.2. Laiko perspektyvos sąsajos su lytimi

Daugelyje tyrimų, kuriuose pristatomi laiko perspektyvos ypatumai, pateikiami ir jų palyginimai tarp lyčių. Kai kurie svarbesni apibendrinti tyrimų rezultatai pateikiami 2 lentelėje.

2 lentelė. Konkrečių tyrimų metu nustatyti vyrų ir moterų laiko perspektyvos skirtumai

Autorius	Imtis	Nustatyta	Teorinis modelis
Zimbardo, Boyd, 1999	JAV studentai	Moterys surenka daugiau balų nei vyrai ateities ir pozityvios praeities laiko perspektyvos skalėse	Penkių laiko perspektyvų modelis
Milfont ir kt., 2008	Brazilijos studentai	Moterys tik negatyvios praeities skalėje surenka daugiau balų, nei vyrai. Kitur skirtumų nerasta	
Mello ir Worrell, 2006	Akademiškai talentingi paaugliai	Faktorinės analizės metu ateities laiko perspektyvos skalė skilo į dvi dalis (negatyvios ir pozityvios), vaikinai surinko aukštesnius balus negatyvios ateities skalėje	
Liniauskaitė ir Kairys, 2009	Įvairaus amžiaus lietuviai	Moterys surinko aukštesnius balus visose skalėse, išskyrus negatyvios praeities - šioje skalėje skirtumų nenustatyta.	
Keough ir kt., 1999	Įvairaus amžiaus ir lyties JAV gyventojai	Vyrai pasižymėjo labiau išreikšta dabarties laiko perspektyva, o moterys – ateities. Praeities laiko perspektyva netirta.	Trijų laiko perspektyvų modelis
Harber ir kt., 2003	JAV studentai	Vyrai ir moterys nesiskiria pagal ateities laiko perspektyvos įverčius, bet vyrai surenka daugiau balų dabarties laiko perspektyvos skalėje	
R. Pos, 2006	405 asmenų klinikinė populiacija, Kanada	Išskirtos dvi laiko perspektyvos („Alfa“ ir „beta“), iš esmės susijusios su lytimi, jos yra determinuotos genetiškai. Autorius teigia, kad šiame procese lemiamą vaidmenį vaidina X chromosomoje esantis genas. Moterų populiacijoje „alpha“ tipo atstovių yra apie 70 %, „beta“ – apie 30%. Vyrų populiacijoje pasiskirstymas yra 50 % ir 50 %. Manoma, kad „alpha“ genas yra dominantinis, o „beta“ – recesyvinis.	„Alfa“ ir „Beta“ modelis

Fingerman ir M. Perlamutter, 1993	Skirtingo amžiaus suaugę asmenys	Ateities laiko perspektyva nesiskiria	Ateities laiko perspektyvos modelis
Vazquez ir Rappetti, 2006	Argentinios paaugliai	Ateities laiko perspektyvos išėtėstumo skirtumų nenustatyta	
Platt ir kt., 1969	JAV koledžo studentai	Moterys pasižymi labiau išreikšta ateities laiko perspektyva	
Petrocelli, 2003	JAV koledžo studentai	Moterys pasižymi labiau išreikšta ateities laiko perspektyva	
Padawer ir kt., 2007	JAV įvairaus amžiaus tiriamieji	Vyrai pasižymi labiau išreikšta ateities laiko perspektyva	

Kaip matyti iš antroje lentelėje pateiktų duomenų, tyrimų, kuriuose vertinti vyrų ir moterų laiko perspektyvos skirtumai, rezultatai yra labai skirtingi. Sunku įžiūrėti kokius nors dėsningumus. Kodėl gauti tokie duomenys? Prielaidų galėtų būti keletas. Pirmiausia, gali būti, kad jokie dėsningumai ir neegzistuoja, o tai, ką gauna tyrėjai – tiesiog atsitiktiniai skirtumai. Tačiau tai mažai tikėtina, nes daugelis tyrimų nustato skirtumus tarp lyčių.

Antra, gali būti, jog lyčių skirtumai siejasi su sociokultūriniais faktoriais – vyrų ir moterų vaidmenimis, tradicijomis konkrečioje visuomenėje. Be to, skirtingose subkultūrose gali egzistuoti standartai, kaip turi elgtis vyrai ir moterys, ir tai savo ruožtu gali veikti laiko perspektyvą (Сырцова и др., 2007b).

Trečia, lyčių skirtumus gali veikti kiti sociodemografiniai kintamieji, pavyzdžiui, amžius, socioekonominis statusas ir kt. (Mello and Worrell, 2006).

Taigi, šiandien dar sunku įvardinti LP lyčių skirtumus lemiančius veiksnius, tačiau linkstama šiuos skirtumus grįsti socialinių veiksnių įtaka.

1.3.2.3. Laiko perspektyva ir kiti sociodemografiniai bei asmens elgesio kintamieji

Laiko perspektyva taikomuosiuose tyrimuose siejama su daugeliu kintamųjų. Problemos analizė būtų nepilna, jei neaptartume bent dalies jų: su sociodemografiniais (socioekonominis statusas) bei asmens elgesio įvairiose srityse (sveikata, akademiniais pasiekimais, religingumu, alkoholio ir kitų psichoaktyvių medžiagų vartojimas) kintamaisiais.

Socioekonominis statusas. Savo knygoje „Laiko paradoksas“ („*The Time Paradox*“) P. Zimbardo ir J. Boyd (2008) iškelia prielaidą, kad būtent socioekonominės sąlygos didele dalimi nulemia asmens laiko perspektyvą. Anot šių autorių, gyvenimas vargingoje, nestabilioje, ekonomiškai nesaugioje visuomenėje ar subkultūroje lemia asmens orientaciją į dabartį, tuo tarpu stabili, išsilavinusi, ekonomiškai saugi aplinka lemia asmens orientaciją į ateitį (Zimbardo and Boyd, 2008). Tyrimai tai ne visada patvirtina. Argentinos mokinių imtyje ateities laiko perspektyvos išsiplėtimo skirtumo, priklausomai nuo socialinės tiriamojo klasės, nenustatyta (Vazquez and Rapetti, 2006). L. C. Guthrie, S. B. Butler ir M. M. Ward (2009) atliktas tyrimas JAV su puse tūkstančio respondentų parodė, kad aukštesnį išsilavinimą turintys žmonės pasižymėjo labiau išreikšta ateities laiko perspektyva; fatalistinės dabarties laiko perspektyvos balai buvo aukštesni tarp tų respondentų, kurių tėvai turėjo žemesnį formalų išsilavinimą, o hedonistinės dabarties laiko perspektyva su pasirinktais kintamaisiais nesisiejo. Deja, praeities laiko perspektyva nevertinta. Autoriai kelia prielaidą, kad ateities laiko perspektyva siejasi su asmens socioekonominiu statusu, tuo tarpu fatalistinės dabarties laiko perspektyva – tiek su dabartiniu, tiek su vaikystės socioekonominiu statusu. E. A. Padawer ir kt. (2007), vertindami tik ateities laiko perspektyvą, nustatė, kad asmenys, kurių pajamos buvo didesnės bei išsilavinimas aukštesnis, pasižymėjo labiau išreikšta ateities laiko perspektyva. Taip pat buvo nustatyta, kad šie ryšiai galbūt yra veikiami kitų sociodemografinių kintamųjų.

Akademiniai pasiekimai. Nemažai tyrimų susieja laiko perspektyvą su akademiniais pasiekimais. P. Zimbardo ir J. Boyd (1999) nurodo, kad laikas, skiriamas studijoms, bei pažymių vidurkis koreliuoja su ateities laiko perspektyva. Gabių paauglių imtyje ateities laiko perspektyva taip pat siejosi su akademiniais pasiekimais, o fatalistinės dabarties laiko perspektyva su akademiniais pasiekimais koreliavo neigiamai (Worrell and Mello, 2007). Panašios tendencijos nustatytos ir M. L. De Volder bei W. Lens (1982) tyrime: aukštesni akademiniai pasiekimai tiesiogiai siejasi su ateities laiko perspektyva, konkrečiau – didesnės reikšmės tolimesniems tikslams teikimu. Taigi, išryškėja bendra tendencija – ateities laiko perspektyva siejasi su aukštesniais akademiniais pasiekimais, kitų perspektyvų sąsajos šiuo parametru neišryškėjo.

Religingumas. P. Zimbardo ir J. Boyd nustatė, kad asmenys, pasižymėję didesniu hedonistinės dabarties laiko perspektyvos išreikštumu, buvo mažiau religingi (Zimbardo and Boyd, 1999). Šie autoriai taip pat pateikia prielaidų, kad buvimas protestantu arba judėju JAV visuomenėje greičiausia siesis su labiau išreikšta ateities laiko perspektyva (Zimbardo and Boyd, 2008). Turkijoje atlikto tyrimo rezultatai teigiamai susieja aukštus įverčius ateities laiko perspektyvos skalėje su jų domėjimusi pomirtiniu gyvenimu bei gilesniu tikėjimu į Dievą (Oner-Ozkan, 2007).

Sveikata. Praeities, ateities ir dabarties laiko perspektyvų įverčiai siejasi su sveikatos rodiklių įverčiais. P. Zimbardo ir J. Boyd (1999) nustatė, kad į ateitį orientuoti asmenys linkę vartoti sveikesnį maistą, tačiau taip teigė ir patiriantys didesnę stresą. Tame pačiame straipsnyje P. Zimbardo ir J. Boyd apibendrina keletą straipsnių rezultatus. Iš jų darytina išvada, kad į ateitį orientuoti asmenys laikosi sveikesnio gyvenimo būdo, labiau linkę ieškoti medicininės pagalbos. Priešingai jiems elgiasi į dabartį (tiek hedonistinę, tiek fatalistinę) orientuoti asmenys. Taip pat nustatyta, kad žmonės, kurie orientuoti į negatyvią praeitį, sunkiau įveikia traumas, stresą, mažiau ieško pagalbos (Zimbardo and Boyd, 1999). Tyrimų medžiaga leidžia kalbėti apie tai, kad į ateitį orientuoti žmonės labiau laikosi hipertenziją reguliuojančių vaistų

vartojimo nurodymų (Brown and Segal, 1996); asmenys, kurie yra orientuoti į praeitį, prasčiau tvarkosi su patirtomis psichologinėmis traumomis (Holman and Silver, 1998). Platesnis, aprėpiantis keletą su sveikata susijusių elgesio sričių (pusryčių valgymas, apsauga nuo traumų, sportavimas ir kt.) tyrimas parodė, kad ateities laiko perspektyva siejasi su sveikesniu gyvenimo būdu, tuo tarpu abi dabarties laiko perspektyvos siejosi su nesveikesniu gyvenimo būdu (Daugherty and Brace, 2010). Tos pačios tendencijos ir JAV studentų imtyje: ateities laiko perspektyva susijusi su sveikata tausojančiu ir stiprinančiu elgesiu; į hedonistinę dabartį orientuoti asmenys labiau linkę įsitraukti į sveikatai rizikingas veiklas, jie taip pat mažiau linkę vengti įvairių pavojų; tuo tarpu asmenys, kurių fatalistinės dabarties laiko perspektyva buvo išreikšta, buvo linkę į sveikatai žalingą elgesį (Henson et al., 2006).

Alkoholio ir kitų psichoaktyvių medžiagų vartojimas. P. Zimbardo ir J. Boyd (1999) nustatė, kad išreikšta hedonistinės dabarties laiko perspektyva siejasi su dažnesniu alkoholio vartojimu, tuo tarpu pozityvios praeities skalės aukšti balai – su retesniu alkoholio vartojimu (Zimbardo and Boyd, 1999). K. Keough, P. Zimbardo ir J. Boyd (1999) atlikto tyrimo duomenimis, į dabartį orientuoti individai buvo labiau linkę vartoti alkoholį, tabaką ir narkotikus, tuo tarpu išreikšta ateities laiko perspektyva siejosi su mažesniu polinkiu vartoti šiuos kvaišalus. Tas pačias tendencijas nustatė ir T.A. Wills, J. M. Sandy ir A. M. Yaeger (2001) tyrimas. Be to, nustatyta, kad alkoholikų, lyginant juos su išgeriančiais tik kartais asmenimis, ateities laiko perspektyva ribotesnė, taip pat mažiau susieta (Smart, 1968); kad mažiau išreikšta ateities laiko perspektyva siejasi su dažnesniu psichoaktyvių medžiagų vartojimu (Peters et al., 2005); kad prancūzų paauglių imtyje išreikšta ateities laiko perspektyva pasižymintys paaugliai buvo linkę mažiau vartoti kanapes (Apostolidis et al., 2006). Taigi, išryškėja vienareikšmės LP sąsajos su psichoaktyvių medžiagų vartojimu: išreikšta ateities laiko perspektyva pasižymintys asmenys linkę mažiau vartoti psichoaktyvias medžiagas, tuo tarpu išreikšta dabarties laiko perspektyva siejasi su dažnesniu jų vartojimu.

Taigi, išanalizavus aptiktus tyrimus, susiejančius laiko perspektyvą ir įvairius sociodemografinius kintamuosius, matoma tokia bendra tendencija: ateities laiko perspektyva dažniausiai siejasi su adaptyviu, o dabarties laiko perspektyva – su neadaptyviu elgesiu.

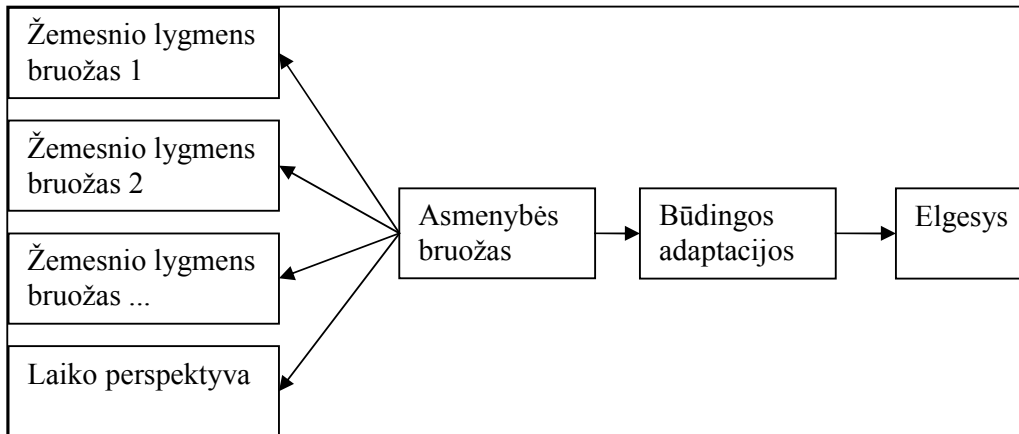
1.4. Hipotetiniai laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų sąsajų modeliai

Šioje disertacijoje siekiama nustatyti ir išanalizuoti sąsajas tarp laiko perspektyvos, asmenybės bruožų, amžiaus bei kitų sociodemografinių kintamųjų, gautais rezultatais pagrįsti pagrindinį darbe ginamą teiginį: laiko perspektyva yra asmenybės bruožas. Pagrindines teorines prielaidas išdėstėme, kai kurias jų idėjas dar kartą priminsime, tuo pačiu akcentuodami mūsų teorinių modelių, pateiktų šiame skyrelyje, pagrindines išėties pozicijas.

Taigi, ieškome atsakymo į klausimą, kas tai yra laiko perspektyva – asmenybės bruožas, kaip teigia W. Lens ir M. A. Moreas, (1994), T. Gjesme (1983), Z. Zalecky (1994) ir kiti; ar nuostata, jei remsimės P. Zimbardo ir J. Boyd (1999, 2008) išvalgomis? Šiuos du laiko perspektyvos konceptualizacijos variantus (nuostata/asmenybės bruožas) galime integruoti į Penkių faktorių teoriją (McCrae, 2005; McCrae and Costa, 1999), jie ir bus empiriškai tikrinami.

Laiko perspektyvos kaip galimo kognityvinio-motyvacinio fenomeno ar užduoties charakteristikos modelio tolesnių tyrimų atsisakyta, nes laiko perspektyva, bent jau išmatuota dabartinais tyrimo instrumentais, gana stipriai koreliuoja su stabiliais asmenybės bruožais. Jei ji būtų labai dinamiška, koreliacijos nebūtų stiprios.

Jei laiko perspektyva – asmenybės bruožas, tikėtina, kad tai žemesnio lygmens asmenybės bruožas. Grafiškai šį modelį galėtume pavaizduoti taip (3 pav.):

3 pav. Laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų sąsajų teorinis modelis, kai laiko perspektyva yra žemesnio lygmens asmenybės bruožas

Vadovaujantis šiuo modeliu, asmenybės bruožas susideda iš rinkinio žemesnio lygmens bruožų, tarp kurių yra ir laiko perspektyva. Konkretus asmenybės bruožas (o tiksliau, visi asmenybės bruožai kartu) per būdingas adaptacijas (nuostatas, vertybes, įsitikinimus, įgūdžius) veikia elgesį.

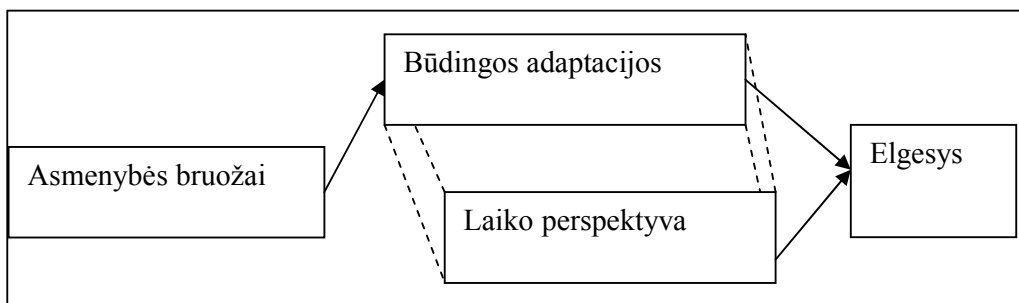
Remiantis laiko perspektyvos ir Didžiojo penketo asmenybės bruožų teorinėmis konceptualizacijomis (McCrae, 2005; McCrae and Costa, 1999; Zimbardo and Boyd, 1999, 2008) bei kitomis išvalgomis, pateiktomis šiame disertaciniame darbe anksčiau, galime tikėtis, kad:

- Ateities laiko perspektyva bus sąmoningumo žemesnio lygmens bruožas, nes abu šie kintamieji apima planavimą, tikslų kėlimą ir pan. reiškinius;
- Fatalistinė dabartis turėtų būti neurotizmo žemesnio lygmens bruožu, kadangi ši laiko perspektyva siejasi su neigiamomis emocijomis ir fatalistine, pesimistine nuostata gyvenimo ir ateities atžvilgiu. Iš kitos pusės, asmenims, pasižymintiems išreikšta fatalistinės dabarties laiko perspektyva, nebūdinga planuoti, kelti tikslus, vadinasi, ji galėtų būti ir sąmoningumo žemesnio lygmens bruožas.
- Hedonistinė dabartis pirmiausia siejasi su naujų pojūčių paieška, atvirumu naujovėms, o taip pat su negalvojimu apie ateities pasekmes.

Reiškia, ji galėtų būti atvirumo patyrimui ir/ar sąmoningumo žemesnio lygmens bruožu.

- Negatyvios praeities laiko perspektyva taip pat nusakoma pesimistinėmis nuostatomis, neigiamais išgyvenimais, reiškia, ji lyg ir turėtų būti neurotizmo žemesnio lygmens bruožas.
- Pozityvios praeities laiko perspektyvos santykį su asmenybės bruožais sunkoka nusakyti, jį reiktų nustatyti empiriškai.

Iš kitos pusės, jei laiko perspektyva būtų nuostata, kaip teigia P. Zimbardo ir J. Boyd (1999; 2008), tokiu atveju jos sąsajų su asmenybės bruožais modelis, manytume, atrodytų taip, kaip pavaizduota 4 pav.

4 pav. Laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų sąsajų teorinis modelis, kuriame laiko perspektyva yra nuostata

Kaip teigia R. R. McCrae ir P. T. Costa (McCrae, 2005; McCrae and Costa, 1999), nuostatos priklauso būdingų adaptacijų lygmeniui. Reiškia, jei remsimės 4 paveiksle pateiktu modeliu, asmenybės bruožai per būdingas adaptacijas, kurių dalimi būtų laiko perspektyva, veikia elgesį.

Atlikta problemos teorinė analizė išryškino, kad:

- vyrauja keli galimi požiūriai į laiko perspektyvą – kaip į nuostatą, kaip į asmenybės bruožą, kaip į motyvacinį-kognityvinį procesą;
- tebevyksta diskusijos dėl skirtingų laiko perspektyvos aspektų, jos raidos dėsningumų;

- tyrimai nustato, kad laiko perspektyva siejasi su sociodemografiniais kintamaisiais, tačiau visos galimos sąsajos nėra išnagrinėtos iki galo, kartais gaunami prieštaringi rezultatai.

Remiantis atlikta laiko perspektyvos ir kitų asmenybės kintamųjų analize, galima laiko perspektyvos problemas spręsti asmenybės bruožų kontekste. Konkretaus laiko perspektyvos susiejimo su konkrečiu psichologiniu reiškiniu ypatingai trūksta iki šiol atliktiems šios srities tyrimams.

2. Metodika

Siekiant įgyvendinti tyrimo tikslą ir uždavinius, buvo atlikti du atskiri tyrimai.

Pirmas tyrimas. Pirmame tyrime surinkta visa pagrindinė empirinė medžiaga. Jame dalyvavo 636 dalyviai, naudoti šie įvertinimo instrumentai: Zimbardo laiko perspektyvos klausimynas (ZTPI), Gyvenimo įvykių skalė, Linijos dalijimo užduotis, NEO Penkių Faktorių inventorių (NEO FFI) bei sociodemografinis klausimynas.

Antras tyrimas. Siekiant detaliau išnagrinėti laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų ryšius, pasitelktas Taisytas NEO asmenybės inventorių (NEO PI-R), kuris matuoja ne tik „stambiuosius“, bet ir žemesnio lygmens (smulkesnius) asmenybės bruožus. Taip pat naudotas Zimbardo laiko perspektyvos klausimynas (ZTPI), pateikti keli demografiniai klausimai. Apklausti 153 pirmajame tyrime nedalyvavę asmenys.

Abiejų tyrimų imtis – patogioji. Pirmasis tyrimas atliktas 2008–2010, antrasis – 2009–2010 metais.

2.1 Tyrimo dalyviai

2.1.1. Pirmojo tyrimo dalyviai

Sudarinėjant pirmojo tyrimo imtį atsižvelgta į amžių ir lytį. Tiriamieji gyveno Vilniuje, Kaune, Klaipėdoje, Kretingoje bei keliuose tų miestų aplinkiniuose miesteliuose ir kaimuose.

Pirmajame, pagrindiniame tyrime dalyvavo 636 dalyviai. Tyrimo dalyviai buvo renkami iš trijų amžiaus grupių:

- 18–22 metų žmonės. Tai studentai, dažniausiai dar neįžengę į darbo rinką asmenys.

- 30–50 metų asmenys. Žmonės, aktyviai dalyvaujantys darbo rinkoje, pasiekę savo veiklos piką. Taip pat, remiantis Penkių faktorių asmenybės bruožų teorija, šiuo laikotarpiu žmonių asmenybės jau visiškai susiformavusios (McCrae, 2005; Pervin, 1994).
- Žmonės virš 60 metų. Tai priešpensijinio amžiaus žmonės arba jau išėję į pensiją asmenys.

18–22 metų amžiaus grupėje tiriamųjų amžiaus vidurkis buvo 20,2 metų, 30–50 metų amžiaus grupėje – 37,3, o asmenų virš 60 metų grupėje – 67,8. Amžiaus maksimumas trečiojoje grupėje – 96 metai (3 lentelė).

3 lentelė. Pirmojo tyrimo dalyvių amžiaus vidurkis, standartinis nuokrypis, maksimalus ir minimalus amžius trijose amžiaus grupėse.

Amžiaus grupė	M	SD	Minimumas	Maksimumas
18–22 metų	20,2	1,2	18	22
30–50 metų	37,3	6,2	30	50
Per 60 metų	67,8	7,3	60	96

Tyrimo dalyvių pasiskirstymas pagal lytį kiekvienoje amžiaus grupėje pateiktas 4 lentelėje.

4 lentelė. Pirmojo tyrimo dalyvių pasiskirstymas pagal lytį kiekvienoje amžiaus grupėje

Amžiaus grupė	Vyrų skaičius	Moterų skaičius	Bendras tyrimo dalyvių skaičius
18–22 metų	93 (43,5%)	121 (56,5%)	214
30–50 metų	90 (34,7%)	169 (65,3%)	259
Per 60 metų	65 (39,9%)	98 (60,1%)	163
Iš viso	248 (39%)	388 (61%)	636

Mūsų imtyje vyrai sudarė apie 40%, visose amžiaus grupėse jų buvo mažiau, nei moterų, tačiau visur – pakankamas skaičius statistinei analizei.

Kalbant apie tyrimo dalyvių kilimo vietą 18–22 ir 30–50 metų amžiaus grupės šiuo atžvilgiu panašios, tik antrojoje kiek mažiau buvo kilusių iš miestelio, ir kiek daugiau – iš didmiesčio ir kaimo; Skirtumai nėra dideli (iki 8%). Žmonių virš 60 metų grupėje buvo daugiau kilusiųjų iš kaimo, ir mažiau

– iš didmiesčio, nei kitose amžiaus grupėse. Kiek didesnis žmonių, kilusių iš kaimo, skaičius vyriausių amžiumi grupėje yra natūralus, nes tuo metu, kai jie augo, gyventojų skaičius kaime buvo didesnis, nei yra dabar.

5 lentelėje pateikti duomenys apie tyrimo dalyvių kilmės ir dabartinę gyvenamąją vietą.

5 lentelė. Pirmojo tyrimo dalyvių pasiskirstymas pagal kilmės ir gyvenamąją vietą

		18–22 metų	30–50 metų	per 60 metų	Iš viso
Kilmės vieta	Didmiestis	85 (39,7%)	109 (42,1%)	44 (27%)	238 (37,4%)
	Miestas	49 (22,9%)	60 (23,2%)	33 (20,2%)	142 (22,3%)
	Miestelis	51 (23,8%)	41 (15,8%)	32 (19,6%)	124 (19,5%)
	Kaimas	27 (12,6%)	49 (18,9%)	52 (31,9%)	128 (20,1%)
	Neatsakė	2 (0,9%)	0	2 (1,2%)	4 (0,6%)
Dabartinė gyvenamoji vieta	Didmiestis	180 (84,1%)	167 (64,5%)	103 (63,2%)	450 (70,8%)
	Miestas	17 (7,9%)	49 (18,9%)	36 (22,1%)	102 (16,3%)
	Miestelis	7 (3,4%)	25 (9,7%)	7 (4,3%)	39 (6,1%)
	Kaimas	9 (4,2%)	18 (6,9%)	16 (9,8%)	43 (6,8%)
	Neatsakė	1 (0,5%)	0	1 (0,6%)	2 (0,3%)

Šiuo metu didesnioji tyrimo dalyvių dalis gyvena didmiestyje (visose amžiaus grupėse – virš 60% tiriamųjų, 18–22 metų amžiaus grupėje – 84% tiriamųjų). Mieste gyveno apie 20 %, respondentų iš miestų ir miestelių buvo mažiau nei 10%. Kadangi visose amžiaus grupėse tiriamųjų pasiskirstymas daugmaž vienodas, o kaime ir miestelyje gyvenančiųjų yra labai nedaug, šią informaciją naudosime tik kaip imčių vienodumo įrodymą ir į tolesnę analizę jos neįtrauksime.

Dauguma dalyvių buvo lietuviai (94,2%), bet tas skaičius šiek tiek skyrėsi skirtingo amžiaus grupėse (6 lentelė).

6 lentelė. Pirmojo tyrimo imties tautinė sudėtis

Amžiaus grupė	Lietuviai	Rusai	Lenkai	Kita	Neatsakė
18–22 metų	197 (92,1%)	6 (2,8%)	4 (1,9%)	7 (3,3%)	0
30–50 metų	247 (95,4%)	9 (3,4%)	0	0	0
Per 60 metų	155 (95,1%)	4 (2,5%)	0	3 (1,8%)	1 (0,6%)
Iš viso	599 (94,2%)	19 (3%)	4 (0,6%)	10 (1,6%)	1 (0,2%)

Asmenų, dalyvavusių tyrime, klausėme ir apie jų dabartinį užimtumą. Duomenys apie tai pateikti 7 lentelėje.

7 lentelė. Pirmojo tyrimo dalyvių užimtumas

	18-22 metų		30-50 metų		Per 60 metų		Iš viso	
	Skaičius	%	Skaičius	%	Skaičius	%	Skaičius	%
Dieninių studijų studentai	189	88,3	5	2,3	1	0,6	195	30,7
Vakarinių studijų studentai	0	0,0	1	0,4	0	0,0	1	0,2
Neakivaizdinių studijų studentai	25	11,7	61	27,0	3	1,9	89	14,0
Samdomi darbuotojai	51	23,9	189	78,4	66	41,0	306	48,1
Turi savo verslą	2	0,9	22	9,8	10	6,3	34	5,3
Augina vaiką	5	2,3	37	16,4	1	0,6	43	6,8
Nedirba dėl sveikatos	0	0,0	3	1,3	2	1,3	5	0,8
Yra pensijoje	0	0,0	1	0,5	87	54,7	88	13,8
Yra bedarbiai	0	0,0	14	6,2	2	1,3	16	2,5
Kita	6	2,8	21	9,3	10	6,3	37	5,8

Pastaba: atsakymų skaičius buvo neribojamas: kai kurie dalyviai nurodė kelias veiklas, todėl santykinis skaičius gali viršyti 100%.

Visi 18–22 metų amžiaus grupės tyrimo dalyviai buvo dieninių (88,3%) arba neakivaizdinių studijų (11,7%) studentai. 23,9% studentų dirbo, 2 turėjo savo verslą, 5 – augino vaiką. 6 tyrimo dalyviai pasirinko atsakymą „kita“. 61 tyrimo dalyvis nurodė ne vieną veiklą, kuria dabar užsiima.

30–50 metų tiriamųjų grupėje 78,4% respondentų dirbo, 27% buvo neakivaizdinių studijų studentai, 16,4% augino vaiką. Kitus galimus užimtumo

variantus pažymėjo mažiau nei 10% apklaustųjų. 66 tyrimo dalyviai nurodė, kad užsiima ne viena veikla.

54,7% tyrimo dalyvių virš 60 metų buvo senatvės pensijoje, 41% dar dirbo. Kitus galimus užimtumo variantus pažymėjo mažiau nei 10%, 19 respondentų nurodė užsiimantys ne viena veikla.

Teiravomės ir apie tyrimo dalyvių išsilavinimą (8 lentelė).

Lyginant 30–50 metų ir virš 60 metų tyrimo dalyvių grupes, galima pastebėti, kad dalyviai pagal išsilavinimą šiose amžiaus grupėse pasiskirstė labai panašiai: virš 40% šių amžiaus grupių asmenų nurodė turintys aukštąjį universitetinį, keliolika procentų – aukštąjį neuniversitetinį, apie 20% – aukštesnįjį arba spec. vidurinį išsilavinimą. Kitokio išsilavinimo asmenų rasta iki 10%, 15,8% 30–50 metų dalyvių nurodė turintys vidurinį išsilavinimą.

Kadangi visi 18–22 metų tiriamieji studijavo, didžiausia jų dalis – 88,3% turėjo vidurinį išsilavinimą.

8 lentelė. Pirmojo tyrimo dalyvių pasiskirstymas pagal išsilavinimą

	18-22 metų		30-50 metų		Per 60 metų		Iš viso	
	Skaičius	%	Skaičius	%	Skaičius	%	Skaičius	%
Aukštasis universitetinis	16	7,5	120	46,3	68	41,7	204	32,08
Aukštasis neuniversitetinis	0	0	29	11,2	22	13,5	51	8,02
Aukštesnysis, spec. vidurinis	1	0,5	47	18,1	38	23,3	86	13,52
Profesinis	8	3,7	19	7,3	11	6,7	38	5,97
Vidurinis	189	88,3	41	15,8	10	6,1	240	37,74
Pagrindinis	0	0,0	0	0,0	4	2,5	4	0,63
Pradinis	0	0,0	3	1,2	8	4,9	11	1,73
Neatsakė	0	0,0	0	0,0	2	1,2	2	0,31

Dar vienas kintamasis, apibūdinantis tyrimo dalyvius – jų šeiminei padėtis. Informacija apie tai pateikta 9 lentelėje.

9 lentelė. Pirmojo tyrimo dalyvių šeiminių padėtis

	18-22 metų		30-50 metų		Per 60 metų		Iš viso	
	Skaičius	%	Skaičius	%	Skaičius	%	Skaičius	%
Nevedęs/ netekėjusi	189	88,3	47	18,1	6	3,7	242	38,1
Vedęs/ištekėjusi	7	3,3	143	55,2	95	58,3	245	38,5
Išsiskyres/ išsiskyrusi	0	0,0	35	13,5	19	11,7	54	8,5
Našlys/našlė	0	0,0	6	2,3	32	19,6	38	6,0
Gyvena neregistruotoje santuokoje	17	7,9	27	10,4	8	4,9	52	8,2
Neatsakė	1	0,5	1	0,4	3	1,8	5	0,8

88,3% jauniausiųjų tyrimo dalyvių nurodė esantys nesusituokę, kitose amžiaus grupėse 55 – 58% tyrimo dalyvių teigė gyvenantys santuokoje.

2.1.2. Antrojo tyrimo dalyviai

Antrajame tyrime apklausti 153 asmenys.

Informacija apie 2-ojo etapo dalyvius pateikta 10 lentelėje.

10 lentelė. Antrojo tyrimo dalyvių demografinės charakteristikos

Amžius	Nuo 19 iki 59 metų, vidurkis 28,1 metų, st. nuokrypis – 11,4 metų.
Lytis	20 (13,1%) vyrų, 121 (79,1%) moterų, 12 (7,8%) lyties nenurodė
Išsilavinimas	73 (47,7%) – vidurinis; 24 (15,7%) – aukštesnysis, kolegija; 42 (27,8%) – aukštasis universitetinis; 14 (9,2%) - nenurodė
Gyvenamoji vieta	15 (9,8%) – kaimas; 13 (8,5%) – miestelis; 112 (73,2%) – miestas; 13 (8,5%) - neatsakė
Šeiminių padėtis	25 (17%) – susituokę; 94 (61,4%) – nesusituokę; 8 (5,2%) – išsiskyres; 2 (1,3%) – našliai; 23 (15%) – nenurodė.

Kaip matome, dalyvių amžius pasiskirstė nuo 19 iki 59 metų (amžiaus vidurkis – 28,1 m.), 79% imties sudarė moterys. 48% apklaustųjų teigė turintys vidurinį išsilavinimą, 73% gyveno mieste, 61,4% buvo nesusituokę. Kadangi antrojo tyrimo tikslas buvo išanalizuoti laiko perspektyvos sąsajas su žemesnio lygmens bruožais, analizė lyties ar kitais demografiniais aspektais nebuvo planuota, todėl šių kintamųjų nekontroliavome.

2.2. Tyrimo instrumentai

2.2.1. Laiko perspektyvos įvertinimo instrumentai

Zimbardo laiko perspektyvos klausimynas (ZTPI; Zimbardo, Boyd, 1999). Jis sudarytas iš 56 teiginių, suskirstytų į 5 skales: negatyvios praeities (skalę sudaro 10 klausimų), hedonistinės dabarties (15 klausimų), ateities (13 klausimų), pozityvios praeities (9 klausimai) ir fatalistinės dabarties (9 klausimai). Laiko perspektyvos išsamiai pristatytos 1.2.1. skyriuje.

Teiginiai vertinti 5 balų Likert tipo skale. Kiekvieno teiginio įverčiai visose skalėse galėjo įgyti reikšmes nuo 1 iki 5, buvo skaičiuojamas skalės įverčių vidurkis. Kiekvienas tyrimo dalyvis gavo po klausimyno lapą, kuriame ties kiekvienu teiginiu reikėjo pažymėti tinkamiausią atsakymą. Instrukcija tiriamajam: *Perskaitykite kiekvieną teiginį ir kuo nuoširdžiau atsakykite į klausimą: “Ar tai Jums būdinga, arba tinka? Naudodamiesi skale, pažymėkite atitinkamą langelį. Atsakykite į VISUS klausimus.”*

Klausimynas adaptuotas Lietuvoje (Liniauskaitė and Kairys, 2009), gautos pakankamos psichometrinės charakteristikos. Mūsų imtyje surinktų duomenų pagrindu gautos ZTPI psichometrinės charakteristikos pateiktos 11 lentelėje.

Daugumos ZTPI skalių Cronbach‘*s* α koeficientai svyruoja tarp 0,7 – 0,8. Cronbach‘*s* α koeficiento reikšmė 0,8 yra rekomenduojama baziniams tyrimo instrumentams, tačiau žemesnės, 0,5 – 0,6 Cronbach‘*s* α koeficiento

reikšmės taip pat rodo pakankamą tyrimo instrumento vidinį suderintumą, dažniau kalbant apie ankstyvuosius tyrimo etapus (Steiner, 2003), vadinasi, vidinio suderintumo rodikliai šį instrumentą leidžia taikyti mūsų tyrime.

11 lentelė. ZTPI psichometrinės charakteristikos (Cronbach's α , Kolmogorov-Smirnov testas, vidurkiai, standartiniai nuokrypiai, asimetrijos ir eksceso koeficientai)

	Negatyvios praeities LP skalė	Hedonistinės dabarties LP skalė	Ateities LP skalė	Pozityvios praeities LP skalė	Fatalistinės dabarties LP skalė
Mūsų tyrime gauta Cronbach's α	0,756	0,754	0,793	0,643	0,697
ZTPI lietuviškosios versijos Cronbach's α koeficientai (Liniauskaitė and Kairys, 2009)	0,793	0,765	0,77	0,634	0,733
Vidurkis	2,92	3,20	3,66	3,60	2,88
Standartinis nuokrypis	0,65	0,56	0,61	0,58	0,62
Kolmogorov-Smirnov testo rezultatai	D=0,055; p=0,045	D=0,039; p=0,294	D=0,066; p=0,01	D=0,065; p=0,01	D=0,042; p=0,217
Asimetrijos koeficientas	0,22	-0,02	-0,42	-0,23	0,12
Eksceso koeficientas	-0,28	0,03	0,39	0,00	-0,08

Kalbant apie skalių įverčių normalumą mūsų tyrime, galima pastebėti, kad tik dvi jų nepasižymi statistiškai reikšmingu nuokrypiu nuo normaliojo pasiskirstymo: hedonistinės (D=0,039; p=0,294) ir fatalistinės dabarties (D=0,042; p=0,217). Kitose skalėse nuokrypis nuo normaliojo pasiskirstymo statistiškai reikšmingas (p<0,05). Tačiau pažvelgus į asimetrijos ir eksceso koeficientus, matyti, kad reikšmės nėra didelės (absoliuti reikšmė neviršija 0,42). Asimetrijos ir eksceso koeficientų reikšmės, kurių absoliuti reikšmė viršija 1, laikomos didelio skalės įverčių nukrypimo nuo normaliojo pasiskirstymo požymiu (SPSS, 2009; Walsh, 1990), o reikšmės, patenkančios į intervalą nuo -0,5 iki 0,5, laikomos nežymiai nukrypstančiomis nuo normaliojo

pasiskirstymo (Runyon and Haber, 1991). Taigi, kadangi skalių nuokrypiai nuo normaliojo pasiskirstymo nėra dideli, o pirmoji imtis gana didelė (N=636), abiejuose tyrimuose surinktiems duomenims skaičiuoti taikysime parametrinę statistiką.

Ne tik klausimynai, bet ir įvairaus pobūdžio projekciniai laiko perspektyvos įvertinimo instrumentai seniai naudojami laiko perspektyvos įvertinimams, pradedant žinomais TAT (Zimbardo and Boyd, 1999) ir Rorschach rašalo dėmių (Kahn, 1967) ir kitais testais, baigiant plačiai taikomais grafinais: Apskritimų testu (Cottle et al., 1969; Zimbardo and Boyd, 1999), Laiko linijomis (Rappaport) (Zimbardo and Boyd, 1999), Kauzometrija (Кроник и Ахмеров, 2003), Ržičan Autoportreto metodika (cit. pagal Valickas, 1990) ir kt. Dauguma šių metodikų yra skirtos klinikiniam panaudojimui, jos nepritaikytos kiekybinės informacijos gavimui, todėl, remdamiesi literatūroje apibūdintomis kitų autorių grafinėmis metodikomis (Bakševičius, 2000; Cottle et al., 1969; Shroots and Assink, 2005; Valickas, 1990; Zimbardo and Boyd, 1999; Кроник и Ахмеров, 2003), paruošėme savo du grafinius instrumentus. Jais siekta surinkti informaciją apie LP, kurios negalima gauti ZTPI pagalba ir kuri būtų buvusi skirta laiko perspektyvos kaip kognityvinio – motyvacinio reiškinių analizei.

Gyvenimo įvykių skalė. Mūsų skalė pritaikyta geriau registruoti kiekybinę informaciją, nei panašios skalės (Shroots and Assink, 2005; Valickas, 1990; Кроник и Ахмеров, 2003). Panaši skalė naudota L. Bakševičiaus daktaro disertacijoje (2000) ir kituose tyrimuose (Shroots and Assink, 2005; Кроник и Ахмеров, 2003). Gyvenimo įvykių skalė sukurta remiantis tyrėjų, kurie laiko perspektyvą pripažįsta kognityviniu-motyvaciniu fenomenu, prielaidomis ir įprastais tyrimo instrumentais (Lennings, 1992, 1994; Nuttin, 1985; Seijts, 1998 ir kt.). Remiantis G. Seijts (1998) klasifikacija, šį tyrimo instrumentą reikėtų laikyti projekciniu, tačiau manytume, kad jis gana skiriasi nuo tradicinių projekcinių testų (pvz. Rorschach rašalo dėmių), todėl jį tiksliau būtų priskirti įvykių atgaminimu grįstiems instrumentams (Liniauskaitė ir Zališčevskis, 2006).

Skalės pavyzdys pateiktas 2 priede. Tiriamajam buvo pateikiamas tinklelis, kur ant horizontalios ašies atidėti metai, ant vertikalios – įvykių emocinio vertinimo skalė nuo –10 iki 10.

Tiriamasis supažindinamas su instrukcija: *Įsivaizduokite, kad žemiau pateikta horizontali linija vaizduoja Jūsų gyvenimą: „0“ žymi Jūsų gimimą. Kryžiuku ant linijos pažymėkite metus, iki kurių Jūs tikitės išgyventi.*

*Ryškais taškais pažymėkite 10 svarbiausių Jūsų gyvenimo įvykių – **tiek buvusių, tiek būsimų**. Gyvenimo įvykį žymėkite ties tais metais, kada jis įvyko ar tikitės, kad įvyks. Žymimą įvykį įvertinkite pagal jo sukeltus išgyvenimus skalėje nuo „-10“ iki „10“. Linksmiausius, geriausius, gražiausius įvykius žymėkite pačiame viršuje, ties atžyma „10“. Neutralius įvykius žymėkite ant ryškios linijos. Sunkiausius, daugiausia skausmo ar liūdesio suteikusius įvykius žymėkite pačioje apačioje, ties atžyma „-10“. Mažiau džiugiems įvykiams žymėti rinkitės tarpinius žymėjimus skalėje nuo „0“ iki 10“, o mažiau skausmingiems įvykiams – tarpinius žymėjimus skalėje nuo „-10“ iki „0“. Kiekvieną pažymėtą įvykį sunumeruokite, o apačioje, tam skirtoje vietoje, prie atitinkamo numerio įvardinkite, kas tai per įvykis.*

Skirtingi autoriai, atstovaujantys laiko perspektyvos kaip motyvacinio-kognityvinio fenomeno konceptualizacijos kryptį (Lennings, 1992, 1994; Nuttin, 1985; Seijts, 1998), pateikia keletą laiko perspektyvos vertinimo kriterijų. Minimi tokie parametrai kaip išsiplėtimas (trukmė), tankis (objektų skaičius laiko periode), nuostata (pozityvus/negatyvus vertinimas). Mūsų tyrime parametrai buvo matuojami trijose laiko zonose – praeities, dabarties ir ateities. Praeities įvykiais buvo laikomi jau įvykę (lyginant su tiriamojo amžiumi), ateities – įvyksiantys įvykiai.

Kalbant apie dabarties laiko trukmę, ją nusakyti sunkiausia. Literatūroje, nagrinėjančioje laiko suvokimą (Rammsayer, 2002; Багдонас, 1985; Линяускайте, 1989 ir kt.) dabartimi paprastai laikomas kelių sekundžių trukmės intervalas. Akivaizdu, kad vadovaujantis tokia dabarties operacionalizacija, mūsų naudojamoje skalėje dabarties laiko išskirti neįmanoma. Tuo pačiu metu pripažįstama, kad net jei dabartis trunka tik kelias

akimirkas, žmogų vis vien veikia jam aktualūs praeities ir ateities (būsimi) įvykiai (Lewin, 2007). Tikėtina, kad didžiausią poveikį turės būtent netolimos praeities ir netolimos ateities įvykiai. T. Cottle netgi išskiria du dabarties konceptualizacijos būdus – momentinę (trunkančia sekundes) ir išplėstinę dabartį. T. Cottle tyrime žmonės dabartimi laikė tiek sekundžių, tiek valandų, savaitių ar metų trukmės intervalus (cit. pagal Bakševičius, 2000). Taigi, turėjome atsižvelgti į tai, kad sunku apibrėžti dabarties trukmę, o taip pat ir į tai, kad smulkiausias mūsų skalės matavimo vienetas – metai. Todėl pasirinkome 2 metų intervalą – minimalų įmanomą dabarties trukmės intervalą. Kitaip tariant, jei tyrimo dalyvis pažymėjo įvykį intervale *tyrimo dalyvio amžius +/-1 metai*, jį priskirsime dabarčiai.

Kintamieji, kurie buvo fiksuojami ir naudojami tolimesniam apdorojimui (kintamųjų psichometrinės charakteristikos pateiktos 12 lentelėje):

- Praeities įvykių skaičius
- Dabarties įvykių skaičius
- Ateities įvykių skaičius
- Laiko perspektyvos aprėptis: skirtumas tarp paskutinio pažymėto įvykio metų ir pirmo pažymėto įvykio metų.
- Ateities įvykių vertinimo vidurkis
- Dabarties įvykių vertinimo vidurkis
- Praeities įvykių vertinimo vidurkis

12 lentelė. Gyvenimo įvykių skalės psichometrinės charakteristikos (Kolmogorov-Smirnov testas, vidurkiai, standartiniai nuokrypiai, asimetrijos ir eksceso koeficientai)

	N	Kolmogorov-Smirnov testo rezultatai		M	SD	Asimetrijos koeficientas	Eksceso koeficientas
		D	p				
Praeities įvykių skaičius	460	0,12	0,00	6,41	2,57	-0,18	-1,02
Dabarties įvykių skaičius	460	0,21	0,00	0,91	0,97	1,12	1,03
Ateities įvykių skaičius	460	0,18	0,00	2,62	2,52	0,55	-0,87
Laiko perspektyvos aprėptis (metais)	460	0,06	0,04	47,47	23,82	1,16	5,24
Ateities įvykių vertinimo vidurkis	307	0,16	0,00	5,72	4,34	-1,28	1,55
Dabarties įvykių vertinimo vidurkis	274	0,24	0,00	4,5	6,45	-1,07	-0,18
Praeities įvykių vertinimo vidurkis	459	0,04	0,59	3,74	3,24	-0,28	0,50

Šiuo atveju visi matuoti parametrai, išskyrus praeities įvykių vertinimo vidurkį, yra statistiškai reikšmingai nukrypę nuo normaliojo pasiskirstymo ($p < 0,05$). Dalies skalių asimetrijos ir eksceso koeficientai viršija 1, tai reiškia, nuokrypiai gana žymūs. Tačiau ieškodami koreliacijų su šiais kintamaisiais naudosime Pearson koreliacijos koeficientą (jei nenurodyta kitaip), kadangi duomenys iš esmės yra intervaliniai, o imtis santykinai didelė.

Linijos dalijimo užduotis. Antrasis grafinis instrumentas – linijos dalijimo užduotis (Bakševičius, 2000). Nepaisant to, kad šis instrumentas gali būti laikomas projekciniu, jis tuo pačiu suteikia galimybę lengvai surinkti kiekybinę informaciją apie subjektyvią praeities, dabarties ir ateities laiko perspektyvą. Būtent kiekybine analize ir apsiribosime savo tyrime.

Tyrimo dalyviams buvo pateikta 152 mm ilgio linija ir instrukcija: *Pateikta linija žymi Jūsų gyvenimą. Dviem vertikaliais brūkšniais padalinkite ją į tris dalis: praeitį, dabartį bei ateitį. Užrašykite ties atitinkama linijos dalimi „Praeitis“, „Dabartis“ arba „Ateitis“.*

Užduotis buvo pateikiama demografinio klausimyno pabaigoje (3 priedas). Panašią užduotį savo disertacijoje naudojo L. Bakševičius (2000)

subjektyvių praeities, dabarties ir ateities trukmių matavimui. Siekiant dermės su kitomis metodikomis, buvo modifikuota šios užduoties instrukcija. Subjektyvia praeities, dabarties ir ateities laiko perspektyvos trukme laikėme atitinkamos atkarpos ilgį milimetrais. Linijos dalijimo užduoties psichometrinės charakteristikos pateiktos 13 lentelėje.

13 lentelė. Linijos dalijimo užduoties psichometrinės charakteristikos (Kolmogorov-Smirnov testas, vidurkiai, standartiniai nuokrypiai, asimetrijos ir eksceso koeficientai)

		Praeitis	Dabartis	Ateitis
N		557	557	556
Vidurkis		45,51	47,02	59,66
St. nuokrypis		22,68	23,44	26,06
Asimetrijos koeficientas		1,21	0,22	0,46
Eksceso koeficientas		1,73	0,60	-0,02
Kolmogorov-Smirnov testo rezultatai	D	0,11	0,05	0,06
	p	0,00	0,16	0,06

Kaip matyti iš 13 lentelės, visų trijų linijos atkarpų ilgiai buvo panašūs – apie 50 mm, ateičiai skirta kiek ilgesnė linijos dalis – apie 60 mm. Taip pat pastebėtina, kad praeities ir ateities atkarpų ilgių skirstiniai statistiškai reikšmingai ($p < 0,05$) nukrypsta nuo normaliojo skirstinio, o praeities atkarpos asimetrijos ir eksceso koeficientai viršija vienetą. Tačiau, ieškodami koreliacijų su šiais kintamaisiais, naudosime Pearson koreliacijos koeficientą (jei nenurodyta kitaip), kadangi duomenys yra intervaliniai, o imtis santykinai didelė.

2.3.2. Asmenybės bruožų įvertinimo instrumentai

Taisytas NEO asmenybės inventoriųs (NEO PI-R). (Costa and McCrae, 1992) Šis inventoriųs naudotas antrajame tyrime, siekiant įvertinti laiko perspektyvos sąsajas su žemesnio lygmens bruožais, tačiau jį pristatysime pirmą, nes pirmajame tyrime naudotas NEO-FFI inventoriųs yra sutrumpinta

NEO PI-R versija. Inventorių sudaro 240 teiginių, kurie vertinami 5 balų skalėje. Respondentas pasirenka vieną atsakymą, labiausiai atitinkantį jo/jos sutikimą ar nesutikimą su kiekvienu teiginiu. Galimi atsakymai yra šie: „Visiškai nesutinku“, „Nesutinku“, „Negaliu apsispręsti“ (kai teiginys tiek pat klaidingas, kiek teisingas, arba jei tas teiginys respondento neliečia), „Sutinku“ ir „Visiškai sutinku“.

Inventorius pateikiamas aštuonių lapų lankstinuke, kuriame pristatoma instrukcija ir išvardijami teiginiai. Tiriamasis atsakymus pažymi kartu pridėtame atskirame atsakymų lape.

Inventoriaus teiginiais įvertinami asmenybės bruožai pagal 5 matmenis arba didžiuosius faktorius (neurotizmo, ekstraversijos, atvirumo patyrimui, sutariamumo, sąmoningumo), t. y. kiekvienas matmuo vertinamas 48 teiginiais. Detalesnė informacija apie penkis didžiuosius bruožus pateikta 1.3.1.1. skyrelyje. Kiekvieną matmenį sudaro 6 smulkesnės žemesniojo lygmens bruožų skalės, kurioms vertinti naudojama po 8 teiginius. Kiekvieną žemesniojo lygmens bruožą matuojančios skalės įvertis gali būti nuo 0 iki 32 balų, o matmens – nuo 0 iki 192 balų (Costa and McCrae, 1992; Žukauskienė ir Barkauskienė, 2006).

Matmenis sudarantys žemesnio lygmens bruožai pateikti 14 lentelėje.

14 lentelė. NEO PI-R matmenys ir žemesnio lygmens bruožai.

Matmuo	Žemesnio lygmens bruožai
Neurotizmas	Nerimas; Priešiškumas; Depresija; Drovumas; Impulsyvumas; Pažeidžiamumas
Ekstraversija	Šiluma; Visuomeniškumas; Savęs įtvirtinimas; Aktyvumas; Sužadino siekimas; Teigiamos emocijos
Atvirumas patyrimui	Fantazija; Estetiškumas; Jausmai; Veikla; Idėjos; Vertybės
Sutariamumas	Pasitikėjimas; Tiesumas; Altruizmas; Nuolaidumas; Kuklumas; Empatiškumas
Sąmoningumas	Kompetencija; Tvarka; Pareigingumas; Tikslų siekimas; Savidrausmė; Apdairumas

Pirmąjį inventoriaus vertimą į lietuvių kalbą ir matavimus su 317 žmonių imtimi pateikia R. Žukauskienė ir R. Barkauskienė (2006). Autorės

teigia, kad matavimų rezultatai „atskleidžia pakankamą lietuviškosios NEO PI-R versijos patikimumą“ (Žukauskienė ir Barkauskienė, 2006, p. 16). Mūsų tyrime naudotas patikslintas inventoriaus variantas, kurį VU Specialiosios psichologijos laboratorija adaptavo Lietuvoje, inventorius ir jo vadovas rengiami spaudai. Dėl autorių teisių savininkų reikalavimų inventorius disertacijos prieduose nepateikiamas.

Mūsų tyrime gauti NEO PI-R psichometriniai rodikliai pateikti 15 lentelėje.

15 lentelė. NEO PI-R skalių psichometrinės charakteristikos (Cronbach's α , Kolmogorov-Smirnov testas, vidurkiai, standartiniai nuokrypiai, asimetrijos ir eksceso koeficientai).

	Cronbach 's α	Kolmogorov- Smirnov testas		M	SD	Asimetrijos koeficientas	Eksceso koeficientas
		D	p				
Neurotizmas	0,896	0,04	0,91	97,46	21,64	0,42	0,53
Ekstraversija	0,898	0,05	0,86	112,18	21,64	-0,27	-0,34
Atvirumas patyrimui	0,825	0,06	0,54	112,73	16,92	0,18	-0,48
Sutariamumas	0,807	0,05	0,77	109,62	15,24	0,02	0,13
Sąmoningumas	0,899	0,04	0,96	111,92	20,93	-0,05	-0,12
N1 Nerimas	0,657	0,07	0,47	17,47	4,90	0,12	-0,42
N2 Priešškumas	0,621	0,06	0,59	14,82	4,65	0,36	0,02
N3 Depresija	0,757	0,08	0,33	15,51	5,20	0,06	-0,01
N4 Drovumas	0,721	0,08	0,28	16,45	5,22	-0,06	-0,26
N5 Impulsyvumas	0,503	0,08	0,32	19,21	4,07	-0,14	0,54
N6 Pažeidžiamumas	0,757	0,07	0,34	13,99	5,15	0,34	0,11
E1 Šiluma	0,645	0,14	0,01	22,49	4,08	-0,46	0,27
E2 Visuomeniškumas	0,759	0,08	0,28	18,20	5,66	-0,24	-0,20
E3 Savęs įtvirtinimas	0,789	0,07	0,38	15,25	5,40	-0,01	-0,56
E4 Aktyvumas	0,718	0,07	0,44	17,92	5,03	0,00	-0,48
E5 Sužadavimo siekinimas	0,639	0,08	0,21	18,07	5,14	-0,32	-0,40
E6 Teigiamos emocijos	0,717	0,10	0,08	20,25	4,74	-0,57	0,35
O1 Fantazija	0,751	0,08	0,25	19,60	5,28	-0,13	-0,66
O2 Estetiškumas	0,697	0,07	0,37	19,88	5,36	-0,21	-0,35
O3 Jausmai	0,671	0,10	0,10	21,96	4,34	-0,16	-0,33
O4 Veikla	0,561	0,10	0,07	15,75	4,12	0,39	0,14

O5 Idėjos	0,653	0,08	0,33	17,20	4,78	0,04	-0,22
O6 Vertybės	0,155	0,12	0,02	18,34	3,07	0,21	-0,24
A1 Pasitikėjimas	0,701	0,15	0,00	20,01	4,34	-0,78	0,43
A2 Tiesumas	0,588	0,08	0,33	17,67	4,31	0,12	-0,48
A3 Altruizmas	0,521	0,15	0,00	20,80	3,63	-0,62	1,65
A4 Nuolaidumas	0,565	0,07	0,40	14,80	4,29	0,26	-0,02
A5 Kuklumas	0,599	0,10	0,10	16,97	4,26	-0,21	-0,35
A6 Empatiškumas	0,467	0,10	0,10	19,37	3,51	-0,42	0,48
C1 Kompetencija	0,537	0,08	0,29	18,97	3,75	0,01	-0,19
C2 Tvarka	0,75	0,06	0,62	18,61	5,29	-0,26	-0,23
C3 Pareiŝingumas	0,672	0,12	0,02	21,75	4,44	-0,60	0,26
C4 Tikslø siekimas	0,656	0,07	0,44	18,75	4,71	-0,05	-0,27
C5 Savidrausmė	0,722	0,07	0,35	17,67	5,06	-0,29	-0,18
C6 Apdairumas	0,749	0,08	0,33	16,17	4,92	0,12	-0,37

Mūsų tyrime gautos pakankamai geros NEO PI-R psichometrinės charakteristikos: matmenų skalių Cronbach's α reikšmės viršija 0,8, žemesniojo lygmens bruožų skalės irgi pasižymi priimtinomis reikšmėmis, išskyrus dvi. A6 skalė „Empatiškumas“ Cronbach's α reikšmė yra 0,467. Tačiau ši reikšmė nėra labai toli nuo 0,5, kuri rekomenduojama tyrimo instrumentams (Steiner, 2003). O6 „Vertybės“ skalės Cronbach's $\alpha=0,155$, todėl šios skalės nenaudosime tolimesnėje analizėje. Reikėtų detalesnio tyrimo, kokios tokio žemo O6 skalės vidinio suderintumo priežastys, tačiau galima kelti prielaidą, kad tai arba vertimo klaidos, arba teiginiai, susiję su atvirumu vertybėms JAV visuomenėje neatitinka postsovietinės Lietuvos visuomenės realijų. Neaukšta O6 Cronbach's α reikšmė gauta ir R. Žukauskienės bei R. Barkauskienės (2006; $\alpha=0,36$) tyrime.

Didelė dalis skalių rezultatų pasiskirstę pagal normalųjį skirstinį, nors yra ir nukrypstančių. Tačiau nė vienos skalės nuokrypiai nėra dideli.

NEO FFI (NEO penkių faktorių inventorių). Šis inventorių buvo naudotas pagrindiniame, pirmajame tyrime. NEO FFI - tai „trumpas, bet visapusiškas penkių asmenybės bruožų matavimo instrumentas“ (Costa and McCrae, 1992, p. 11). NEO FFI yra sutrumpinta NEO PI-R versija, sudaryta iš 60 teiginių. Šie teiginiai suskirstyti į 5 skales po 12 teiginių, skalės matuoja penkis didžiuosius asmenybės bruožus: neurotizmą, ekstraversiją, atvirumą

patyrimui, sutariamumą, sąmoningumą. Klausimynas sukurtas atrenkant teiginius iš NEO PI-R (Costa and McCrae, 1992).

NEO FFI adaptacija Lietuvoje šiuo metu baigiama, ją vykdo Vilniaus universiteto Specialiosios psichologijos laboratorija. Inventorius dėl autorių teisių savininkų reikalavimų disertacijoje nepateikiamas. Mūsų tyrime gautos NEO FFI psichometrinės charakteristikos pateiktos 16 lentelėje.

16 lentelė. NEO FFI psichometrinės charakteristikos (Cronbach's α , Kolmogorov-Smirnov testas, vidurkiai, standartiniai nuokrypiai, asimetrijos ir eksceso koeficientai)

	Neurotiz- mas	Ekstraver- sija	Atvirumas patyrimui	Sutariamu- mas	Sąmoningu- mas
Cronbach's α	0,77	0,767	0,591	0,651	0,882
M	21,58	28,08	25,69	29,60	31,85
SD	7,06	6,56	5,65	5,36	7,09
Kolmogorov- Smirnov testas	D=0,061; p=0,016	D=0,055; p=0,041	D=0,05; p=0,084	D=0,078; p=0,001	D=0,066; p=0,009
Asimetrijos koeficientas	0,24	-0,30	0,07	-0,76	-0,39
Eksceso koeficientas	-0,37	-0,08	-0,05	1,51	0,03

Sąmoningumo skalės Cronbach's α koeficiento reikšmė 0,882 yra rekomenduojama baziniams tyrimo instrumentams, kitų skalių Cronbach's α koeficiento reikšmės taip pat rodo pakankamą tyrimo instrumento vidinį suderintumą, tačiau labiau kalbant apie ankstyvuosius tyrimo etapus (Steiner, 2003). Taigi, visos NEO FFI skalės yra naudotinos.

Kalbant apie skalių normalumą, tik atvirumo patyrimui skalė nepasižymi statistiškai reikšmingu nuokrypiu nuo normaliojo pasiskirstymo. Peržvelgus asimetrijos ir eksceso koeficientus, matyti, kad reikšmės nėra didelės (absoliuti reikšmė neviršija 0,76). Kaip jau minėta anksčiau, asimetrijos ir eksceso koeficientų reikšmės, viršijančios 1, laikomos didelio skalės įverčių nukrypimo nuo normaliojo pasiskirstymo požymiu. Mūsų atveju tik sutariamumo subskalės eksceso koeficientas viršija 1. Tačiau, kadangi beveik

visų subskalių nuokrypiai nuo normaliojo skirstinio nėra dideli, o imtis gana didelė (N=636), taikysime parametrinę statistiką.

2.3.3. Sociodemografinis klausimynas

Siekdami surinkti informaciją apie tyrimo dalyvių demografines charakteristikas (amžių, lytį, darbinę, šeimine padėtį ir kt.), sudarėme klausimyną iš 21 klausimo. Jo pagalba surinkta informacija pristatyta aprašant tiriamuosius 2.1. skyrelyje. Taip pat rinkta informaciją, kuri panaudota ieškant sąsajų su laiko perspektyva:

- Tiriamųjų buvo prašoma įvertinti savo sveikatą nuo „puiki“ iki „visiškai prasta“.
- Buvo prašoma atsakyti, kaip sekėsi mokslai mokykloje (nuo „puikiai“ iki „visiškai prastai“).
- Buvo teirautasi, ar tiriamieji buvo nutraukę studijas (atsakymai „taip“/“ne“).
- Klausta, ar respondentas/ė yra tikintis/i (atsakymai „taip“/“ne“).
- Prašyta atsakyti, kiek dažnai vartoja alkoholį (nuo „visiškai nevartoju“ iki „išgeriu beveik kasdien“).
- Kiek daug rūko (nuo „visiškai nerūkau“ iki „daugiau nei pakelį per dieną“).
- Klausta, kiek valandų per dieną skiria darbui, kiek darboviečių pakeitė.
- Prašyta atsakyti, kiek kartų buvo susituokę, kiek vaikų turi.

Sociodemografinio klausimyno pavyzdys pateiktas 3 priede. Klausimyno gale buvo pateikiama linijos dalijimo užduotis.

2.3. Tyrimo eiga

Pirmasis tyrimas buvo atliekamas tiek grupėse, tiek individualiai, dalyvaujant tyrėjui. Grupėse buvo apklausti studentai pertraukų arba laisvu nuo paskaitų metu. Tyrėjas instruktavo tyrimo dalyvius, supažindindavo su tyrimo tikslu. Šiame tyrime naudojome ZTPI, Gyvenimo įvykių skalę, Linijos dalijimo užduotį, NEO FFI bei sociodemografinį klausimyną.

Antrasis tyrimas taip pat buvo atliekamas tiek grupėse, tiek individualiai, dalyvaujant tyrėjui. Grupėse buvo apklausti studentai pertraukų arba laisvu nuo paskaitų metu, tyrėjas instruktavo tiriamuosius, supažindindavo su tyrimo tikslu. Šiame tyrime naudotas ZTPI ir NEO PI – R, taip pat dalyvių teirautasi apie jų amžių, lytį, šeimyninę padėtį, gyvenimo vietą ir išsilavinimą.

2.4. Tyrimo rezultatų apdorojimas

Analizuodami duomenis, pasitelkėme įvairius statistinius metodus. Skaičiuoti aprašomosios statistikos kriterijai – vidurkis, standartinis nuokrypis, asimetrijos ir eksceso koeficientai. Dviejų grupių vidurkių skirtumo nustatymui taikytas Student t kriterijus nepriklausomoms imtims, jei grupių buvo daugiau nei dvi – vienfaktorinė dispersinė analizė. Taip pat taikyta 2x3 dvifaktorinė dispersinė analizė (ANOVA), leidžianti nustatyti sąveiką tarp nepriklausomų kintamųjų – lyties ir amžiaus bei įvertinti, ar vyrų ir moterų laiko perspektyvos skirtumai priklauso ir nuo jų amžiaus.

Koreliacijai tarp intervalinių duomenų nustatyti naudotas Pearson koreliacijos koeficientas (r), ieškant ryšių su ranginiais kintamaisiais – Spearman koreliacijos koeficientas (r_s).

Atlikta tiriamąją faktorinę analizę, faktorių išskyrimo metodas – principinių komponenčių analizė, sukimo metodas – Varimax. Visi skaičiavimai atlikti naudojant programinį paketą SPSS.

Taikant Student t testą ir dispersinę analizę skaičiuotas efekto dydis. Student t kriterijaus atveju naudotas Cohen's d koeficientas:

$$d = \frac{\bar{X}_1 - \bar{X}_2}{S_{bendras}}$$

Čia – $\bar{X}_1$ ir $\bar{X}_2$ yra imčių vidurkis, o bendras standartinis nuokrypis $S_{bendras}$ skaičiuojamas pagal formulę:

$$S_{bendras} = \sqrt{\frac{(n_1 - 1)S_1^2 + (n_2 - 1)S_2^2}{n_1 + n_2 - 2}}$$

Šioje formulėje n_1 ir n_2 yra imčių dydžiai, o S_1 ir S_2 – imčių standartiniai nuokrypiai. Cohen's d koeficiento reikšmė, lygi 0,2, laikoma atspindinčia mažą efektą, $d=0,5$ – vidutinį, o $d=0,8$ – didelį efektą (Volker, 2006).

Dispersinės analizės pagalba gautų skirtumų efekto dydžiui nustatyti naudotas η^2 koeficientas. Jis skaičiuojamas pagal formulę:

$$\eta^2 = \frac{SSB}{SST}$$

Šioje formulėje SSB reiškia grupių kvadratų sumą, SST visą kvadratų sumą. η^2 koeficiento reikšmė, lygi 0,01, reiškia mažą efekto dydį, $\eta^2=0,06$ – vidutinį, $\eta^2=0,14$ – didelį efekto dydį (Čekanavičius ir Murauskas, 2002; Volker, 2006).

Sudėtingesni modeliai (struktūrinių lygčių modeliai) testuoti pasitelkus MPLUS programinį paketą. Buvo atlikta patvirtinančioji faktorinė analizė bei tikrintos sąsajos tarp laiko perspektyvos, asmenybės bruožų ir kitų kintamųjų.

Sąsajos tarp laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų tikrintos 3 amžiaus grupėse, siekiant nustatyti, ar šie ryšiai išlieka stabilūs. Skirtumams nustatyti naudotas χ^2 testas. Taip pat buvo sudaryti modeliai, pagal kuriuos laiko perspektyva tiesioginiais koreliaciniais ryšiais su elgesio kintamaisiais susijęs, ne medijuojantis kintamasis.

3. Rezultatai

3.1. Laiko perspektyvos tyrimo instrumentų validumas

Pirmiausia buvo patikrintas laiko perspektyvos tyrimo instrumentų (Zimbardo laiko perspektyvos klausimyno, Gyvenimo įvykių skalės bei Linijos dalijimo užduoties) validumas, nes tik vienos iš šių metodikų (ZTPI) validumas Lietuvoje tikrintas (Liniauskaitė and Kairys, 2009). Naudotų klausimynų patikimumo vieno iš rodiklių Cronbach's α koeficientai pateikti Metodikos skyriuje.

Psichologijos moksle žinoma nemažai validumo rūšių ir validumo patikrinimo procedūrų. Kalbama apie konstrukto, konvergentinį, divergentinį ir kitas validumo rūšis (Anastasi and Urbina, 1997; Urbina, 2004). Mes pasirinkome konstrukto ir konvergentinio validumo patikrinimą.

Matavimo instrumento konstrukto validumui tikrinti įprasta procedūra yra tiriančioji ir patvirtinančioji faktorišės analizės (Thompson and Daniel, 1996). Šiuo metu nemažai diskutuojama apie vienos ir kitos procedūros privalumus bei trūkumus, apie tai, kuris tinkamesnis konstrukto validumui tikrinti (Swister et al., 2004; Thompson, 2005). Dar daugiau diskusijų kyla dėl to, ar prasminga viename tyrime naudoti ir tiriančiąją, ir patvirtinančiąją faktorišę analizę, o jei naudoti, tai kokia tvarka (Hurley et al., 1997). Nepaisant skirtingų požiūrių, vis dėlto vieningai sutariama, kad tiek tiriančiosios, tiek patvirtinančiosios faktorišės analizės būdu gautus rezultatus reikėtų validuoti – patikrinti, ar jie gali būti atkartoti, ar gauti rezultatai negalėjo būti nulemti tik imties ypatumų arba taikomos statistinės procedūros specifikos. Rezultatų validavimo būdų siūloma įvairių – saviranka (*bootstrapping*), apipjaustymas (*jackknifing*) ar modelio patikrinimas padalintose arba alternatyviose imtyse (Byrne, 2001; Thompson, 2005). Tačiau nemažai tyrėjų, tikrindami

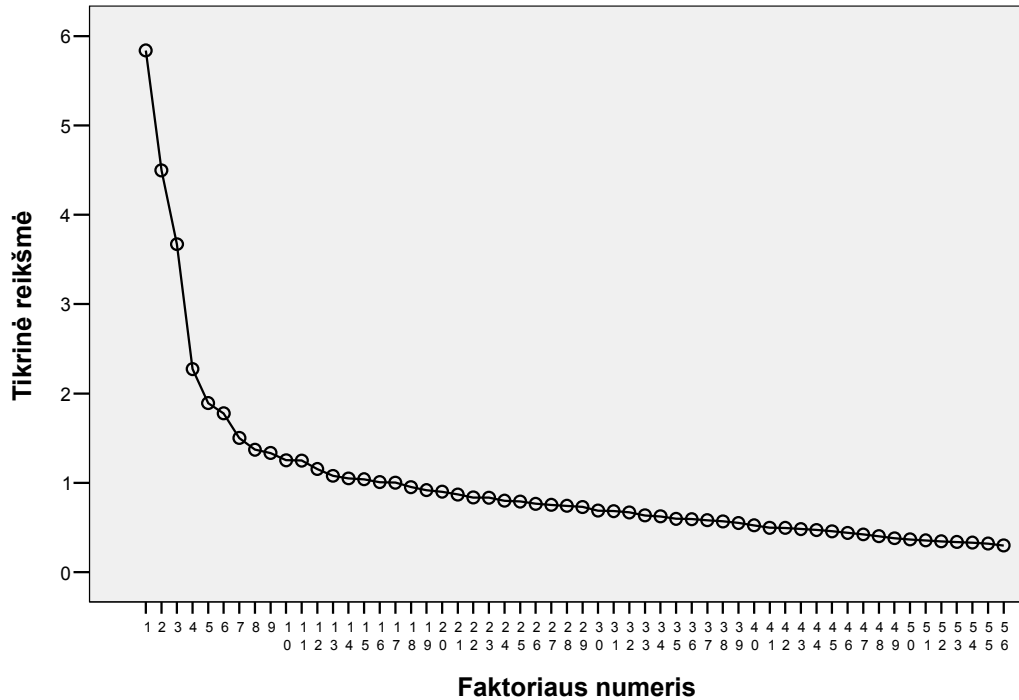
instrumento konstrukto validumą, taiko tiriančiąją ir patvirtinančiąją faktorines analizes kartu (pvz., Justicia et. al., 2008; Swister et al., 2004 ir kt.). Kadangi mes tyrėme dvi nepriklausomas imtis, tikrindami ZTPI faktorinę struktūrą, pirmo tyrimo imtyje taikyta tiriančioji faktorinė, o antro tyrimo – patvirtinančioji faktorinė analizė.

Konvergentiniam validumui įvertinti paprastai naudojama korelacijų su kitais kintamaisiais, dažnai – kitais įvertinimo instrumentais gautais duomenimis, paieška (Anastasi and Urbina, 1997). Šias procedūras pasitelkėme ir mes.

3.1.1. Zimbardo laiko perspektyvos klausimyno (ZTPI) konstrukto validumas

Kaip jau minėta, ZTPI konstrukto validumas tikrintas pasitelkus tiriančiąją ir patvirtinamąją faktorines analizes. Tiriančioji faktorinė analizė atlikta naudojant pirmojo tyrimo metu surinktus duomenis. Kaip jau minėta pristatant tyrimo metu naudotas statistines procedūras ir metodus, pasirinkta principinių komponenčių analizė ir Varimax sukimas. Patikrinus duomenų tikimą faktorinei analizei, paaiškėjo, kad jie tinka gerai, nes Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) kriterijaus reikšmė – 0,80 (Čekanavičius ir Murauskas, 2002).

Siekiant išsiaiškinti, koks faktorių skaičius yra optimalus, nubraižyta nuobiros diagrama (*scree plot*; 5 pav.).

5 pav. ZTPI faktorinės analizės nuobiros diagrama.

Nuobiros diagramoje matyti, kad didžiausias tikrines reikšmes turi pirmieji faktoriai, tačiau ši ypatybė yra būdinga pasirinktam faktorių išskyrimo metodui – principinių komponentių analizei (Thompson and Daniel, 1996). Iš viso 17 faktorių turi tikrines reikšmes, didesnes už 1. Natūralu, kad toks faktorių skaičius nėra prasmingas, prasmingiausia išskirti 5 faktorius, nes visi tolesni prideda labai nedidelį informacijos kiekį. Išskirti penki faktoriai paaiškina 32,45% dispersijos: pirmasis – 10,43%, antrasis – 8,03%, trečiasis – 6,56%, ketvirtasis – 4,06% ir penktasis – 3,38%. Reikia pastebėti, kad nedidelis paaiškinamos dispersijos procentas būdingas daugeliui ZTPI faktorinių analizių: originali ZTPI versija JAV imtyje paaiškina 36% (Zimbardo and Boyd, 1999), prancūziškoji versija – 32,75% (Apostolidis et Fieulaine, 2004), o ispaniškoji – 33,82% dispersijos (Diaz – Moralez, 2006). Tai nėra labai aukštas paaiškinamos dispersijos procentas. Rinkodaros ir psichologinių tyrimų metaanalizė, kurią atliko R. A. Peterson (2000) parodė, kad vidutiniškai šių tyrimų faktorinės analizės paaiškina apie 56,6% dispersijos. Tačiau taip pat nustatyta, kad paaiškinamos dispersijos procentas

mažėja, jei įtraukiama daugiau nei 31 kintamasis, jei imtis yra santykinai didelė – o visa tai būdinga mūsų tyrimui. Mažas paaiškinamos dispersijos procentas rodytų būtinybę tęsti ZTPI faktorinės struktūros tobulinimą, tačiau tuo pačiu reikia pripažinti, kad į šį klausimyną įtraukti gana skirtingi, unikalūs teiginiai, ir šis skirtingumas gali būti priežastis, kodėl paaiškinamas santykinai nedidelis dispersijos procentas (Liniauskaitė and Kairys, 2009).

Išskyrus penkis faktorius ir atlikus jų sukimą, gauta struktūra labai panaši tiek į lietuviškąją (Liniauskaitė and Kairys, 2009), tiek į originalią, gautąją JAV, struktūrą (Zimbardo and Boyd, 1999). Išsiskyrė tie patys penki faktoriai su konkrečias laiko perspektyvas matuojančiais teiginiais: pirmasis atitinka ateities laiko perspektyvos skalę, antrasis - negatyvios praeities, trečiasis – hedonistinės dabarties, ketvirtasis – fatalistinės dabarties ir penktasis – pozityvios praeities laiko perspektyvos skalę. Faktorius sudarančių teiginių svoriai pateikti 17 lentelėje.

17 lentelė. ZTPI faktorius sudarančių teiginių svoriai po sukimo

	Faktorius				
	Ateities LP	Negatyvios praeities LP	Hedonistinės dabarties LP	Fatalistinės dabarties LP	Pozityvios praeities LP
z40	0,664	-0,122			
z21	0,638	-0,146		0,158	
z13	0,599		-0,125		
z10	0,552			-0,116	
z45	0,551	-0,123		0,229	-0,105
z56	-0,55		0,233	0,124	
z6	0,547				0,104
z51	0,532		0,187		
z30	0,513				
z28	-0,461		0,288	0,137	
z9	-0,42			0,3	
z18	0,388				0,234
z23	-0,374	0,188	0,279	0,102	0,336
z52	-0,373	-0,139	0,273	0,112	
z43	0,358			-0,276	0,133
z50		0,662			0,144
z34		0,654			
z16		0,599			0,244
z27		0,565			
z25		0,533		0,25	-0,238

z4		0,513		0,197	0,125
z11	0,225	-0,494		0,142	0,321
z22		0,483			
z54		0,458		0,218	
z36		0,414		0,165	0,142
z42			0,64		
z26	0,105	-0,107	0,628		
z17		-0,131	0,57	0,253	
z55	0,101		0,537		0,117
z1	-0,133		0,488	-0,107	0,141
z31			0,482		
z32	-0,226		0,448	0,305	
z48	-0,269		0,43		0,141
z19	0,199	0,162	0,405		
z12	-0,151	0,116	0,382		0,161
z39		0,166		0,691	
z14	-0,119			0,571	0,219
z37	0,153	0,174		0,487	
z24	-0,457		0,126	0,485	
z38		0,28		0,472	0,26
z3		0,133		0,415	0,387
z33		0,362		0,392	
z35	-0,199	0,109		0,382	
z47		0,303	-0,203	0,351	0,129
z53			0,14	0,327	0,286
z2	0,158			0,118	0,585
z7	0,172	-0,217		0,137	0,52
z20	0,244	-0,189	0,178	0,23	0,512
z15		0,165	0,119		0,46
z44	-0,181	0,142			0,448
z49	0,314			0,149	0,429
z29		0,153			0,408
z8	-0,313		0,257		0,372
z46	-0,218	0,125	0,355		0,362
z41				0,196	-0,271
z5					0,189

Pastaba. Aukščiausi teiginio faktoriai pajuodinti. Teiginiai, kurie pateko į kitą skalę pažymėti pilkai, taip pat pilkai pažymėta, kuriame faktoriuje jie turėjo atsidurti pagal A. Linauskaitės ir A. Kairio tyrimą (2009).

Tačiau yra nemažai teiginių, kurie, lyginant su lietuviška ZTPI versija (Linauskaitė and Kairys, 2009), pateko į kitą skalę. Septynių teiginių perėjimas į kitą skalę logiškas. Vienas laikytinas problematiškesniu. Žemiau išvardintų teiginių perėjimas į kitą skalę, manytume, logiškas:

- 8 teiginys: „Veikiu impulsyviai“. Tiek originalioje (Zimbardo and Boyd, 1999), tiek Lietuviškojoje ZPTI versijoje (Linauskaitė and Kairys, 2009) šis teiginys priklauso hedonistinės dabarties skalei.

Šiame tyrime teiginys aukščiausią svorį (0,372) turi pozityvios praeities skalėje. Beveik toks pats svoris (-0,313) yra ir ateities skalėje, o pagal teorines prielaidas šis teiginys galėtų patekti į ateities skalę su neigiamu svoriu. Taigi, teiginys priskirtas ateities skalei.

- 11 teiginys: „Apskritai, iš savo praeities aš prisimenu daugiau gero nei blogo“. Tiek originalioje (Zimbardo and Boyd, 1999), tiek Lietuviškojoje ZPTI versijoje (Liniauskaitė and Kairys, 2009) šis teiginys priklauso pozityvios praeities skalei. Mūsų tyrime jis pateko į negatyvios praeities skalę su neigiamu svoriu.
- 23 teiginys: „Priimu sprendimus pagautas (-a) akimirkos nuotaikos“. Originalioje (Zimbardo and Boyd, 1999) ir Lietuviškojoje ZPTI versijoje (Liniauskaitė and Kairys, 2009) šis teiginys priklauso hedonistinės dabarties skalei. Atlikus mūsų tyrimo duomenų faktoriinę analizę teiginys su -0,374 svoriu pateko į ateities laiko perspektyvos skalę.
- 33 teiginys: „Retai kada viskas klostosi, kaip aš tikiuosi“. Teiginys turėjo patekti į negatyvios praeities skalę (Liniauskaitė and Kairys, 2009; Zimbardo and Boyd, 1999), tačiau jis pateko į fatalistinės dabarties skalę. Pagal prasmę jis naujojoje skalėje tinka net geriau.
- 46 teiginys: „Aš greitai pasiduodu jaudinančio momento įtaigai“. Šis teiginys turėtų priklausyti hedonistinės dabarties skalei (Liniauskaitė and Kairys, 2009; Zimbardo and Boyd, 1999). Mūsų atveju aukščiausią svorį jis turi pozityvios praeities laiko perspektyvos skalėje (0,362), tačiau ir hedonistinės dabarties laiko perspektyvos skalėje jo svoris yra panašus (0,355), todėl teiginį palikome hedonistinės dabarties skalėje.
- 52 teiginys: „Geriau išleisti uždirbtus pinigus šiandienos malonumams, nei taupyti juos saugesniam rytojui“. Originalioje ZPTI versijoje (Zimbardo and Boyd, 1999) šis teiginys priklauso fatalistinės dabarties laiko perspektyvos skalei, lietuviškojoje

versijoje (Liniauskaitė and Kairys, 2009) – hedonistinės dabarties. Mūsų tyrime jis pateko į ateities laiko perspektyvos skalę su -0,373 svoriu.

- 44 teiginys („Dažnai labiau vadovaujuosi širdimi nei protu“) taip pat patenka į pozityvios praeities laiko perspektyvos skalę, nors turėtų patekti į fatalistinės dabarties (Liniauskaitė and Kairys, 2009) arba hedonistinės dabarties (Zimbardo and Boyd, 1999).

Visais šiais atvejais teiginys pagal prasmę tinka naujoje skalėje arba jo svoris poroje faktorių yra labai panašus, todėl galime priskirti į „prasmingą“ faktorių.

Sudėtingiau atrasti logišką vietą penktajam teiginiui („Mano sprendimams daro įtaką mane supantys žmonės ir aplinkybės“). Aukščiau nurodytų autorių gautose struktūrose šis teiginys priklauso negatyvios praeities laiko perspektyvos skalei. Tačiau mūsų atveju nė viename iš faktorių jis neturi svorio, siekiančio bent 0,3, aukščiausias svoris 0,189 yra pozityvios praeities laiko perspektyvos skalėje, todėl šis teiginys buvo pašalintas.

Struktūra, gauta tiriančiosios faktorinės analizės pagalba, buvo patikrinta patvirtinančiąja faktorine analize, naudojant antrojo tyrimo metu surinktus duomenis. Buvo testuoti trys modeliai: P. Zimbardo ir J. Boyd (1999) gauta struktūra, lietuviškoji ZTPI struktūra (Liniauskaitė and Kairys, 2009) ir šio tyrimo metu tiriančiosios faktorinės analizės būdu gautoji struktūra. Primename, kad 5 teiginys iš jos buvo pašalintas, testuota 55 teiginių versija. Taikytas pilnos informacijos didžiausio tikėtimumo (FIML) identifikavimo metodas. Skirtingų ZTPI struktūrų suderinamumo indeksai pateikti 18 lentelėje.

18 lentelė. ZTPI patvirtinančiosios faktorinės analizės suderinamumo indeksai

Modelis	χ^2	df	p	χ^2/df	CFI	TLI	RMSEA	AIC
Zimbardo ir Boyd (1999) gauta struktūra	2595,1	1474	0,000	1,76	0,57	0,55	0,071	25143,8
Lietuviškoji ZTPI struktūra (Liniauskaitė and Kairys, 2009)	2551,1	1474	0,000	1,73	0,58	0,57	0,069	25099,8
Gautas tiriančiosios faktorinės analizės būdu	2559,1	1420	0,000	1,8	0,56	0,54	0,072	24742,4
Lietuviškoji ZTPI struktūra (Liniauskaitė and Kairys, 2009) su liekamųjų paklaidų koreliacijomis	1573,6	1350	0,000	1,17	0,91	0,9	0,033	24370,3

Žvelgiant į suderinamumo indeksus, matyti, kad geriausiai pasižymi lietuviškoji ZTPI struktūra (Liniauskaitė and Kairys, 2009). Visi šios ZTPI struktūros versijos indeksai buvo geresni, nei JAV nustatytosios ir gautosios mūsų tyrime tiriančiosios faktorinės analizės būdu. Skirtumas tarp lietuviškosios ir mūsų tyrime gautos struktūrų yra statistiškai nereikšmingas ($\Delta\chi^2=8$; $\Delta df=54$; $p>0,05$). Taigi kelių teiginių perkėlimas į kitą skalę remiantis tiriančiosios faktorinės analizės rezultatais, modelio nepadarė labiau atitinkančiu duomenis, todėl tolesniuose skaičiavimuose naudosime 56 teiginių Lietuviškosios ZTPI versijos (Liniauskaitė and Kairys, 2009) struktūrą, jos pagrindu skaičiuosime skalių reikšmes.

Pritaikius mūsų duomenims lietuviškąją ZTPI struktūrą, gautas statistiškai reikšmingas χ^2 ($p<0,00$) rodytų prastą pasirinktos struktūros tinkamumą duomenims. Tačiau D. Hooper ir kt. (2008) teigia, kad χ^2 yra labai jautrus imties dydžiui, todėl didesnėse imtyse dažnai gaunamas statistiškai

reikšmingas χ^2 , taigi, šiuo atveju tai nėra tinkamiausias būdas struktūros suderinamumui su duomenimis įvertinti.

Santykis tarp χ^2 ir laisvės laipsnių (df) mūsų pasirinktos lietuviškosios ZTPI versijos atveju yra 1,73. D. Hooper et al. (2008) nurodo, kad šio santykio reikšmė neturėtų viršyti 2, tačiau kai kurie autoriai teigia, kad didelėms imtims priimtina bet kuri už 5 mažesnė reikšmė (Wheaton et al., 1977). Taigi, mūsų atveju, χ^2 dalintas iš laisvės laipsnių yra tinkamas.

Pasitelkti dar keli modelio struktūros suderinamumo su duomenimis įvertinimo būdai – RMSEA, CFI ir TLI indeksai. Reikalaujama, kad RMSEA rodiklis būtų mažesnis už 0,05, priimtina laikoma reikšmė, mažesnė už 0,08 (Byrne, 2001; Čekanavičius ir Murauskas, 2009; Hooper et al., 2008). Lietuviškosios ZTPI struktūros, nustatytos A. Linauskaitės ir A. Kairio tyrime ir pritaikytos mūsų duomenims, RMSEA=0,069, o tai rodo, kad ši struktūra pakankamai gerai atitinka duomenis. CFI ir TLI rodikliai turėtų būti kuo artimesni 1, bent jau viršyti 0,9 (Byrne, 2001; Hooper et al., 2008), mūsų tyrime CFI=0,58; TLI=0,57, o tai nėra patenkinami rodikliai. Tačiau žemi CFI ir TLI rodikliai būdingi ir kitoms ZTPI faktorinėms analizėms. Lietuviškos ZTPI adaptacijos metu CFI=0,666, o TLI=0,651 (Linauskaitė and Kairys, 2009). Brazilijoje CFI=0,7 (Milfont et al., 2008); Rusijoje skirtingų modelių CFI buvo nuo 0,623 iki 0,711 (Сырцова и др., 2007b), validizuojant ZTPI akademiškai talentingų paauglių imtyje CFI reikšmė buvo 0,636 (Worrell and Mello, 2007).

Siekdami pagerinti CFI ir TLI reikšmes, modifikavome lietuviškąją ZTPI struktūrą. Į modelį buvo įtrauktos teiginių liekamųjų paklaidų koreliacijos. Galutinio modelio suderinamumo indeksai pateikti 17 lentelėje. Skirtumas tarp lietuviškosios ZTPI struktūros be liekamųjų paklaidų koreliacijų ir modelio su liekamųjų paklaidų koreliacijomis yra statistiškai reikšmingas ($\Delta\chi^2=977,5$; $\Delta df=124$; $p>0,001$). Norint pasiekti priimtinas CFI ir TLI reikšmes, teko, remiantis modifikacijos indeksais, įtraukti net 124 koreliacijas tarp teiginių liekamųjų paklaidų. Visos šios liekamųjų paklaidų koreliacijos pateiktos 4 priede, čia jų smulkiau nepristatinėsime. Tačiau toks

didelis reikiamų koreliacijų skaičius rodo, kad išskirti penki faktoriai neapima didelės dalies informacijos, slypinčios pirminiuose teiginiuose. Tikėtinausia to priežastis – ZTPI matuoja laiko aspektą labai plačiame įvairių situacijų kiekyje (N. Fieulaine, asmeninis pokalbis, Oslo, 2009 07). Kitos galimos nepriimtinių indeksų reikšmių priežastys bus analizuojamos Rezultatų aptarimo skyriuje.

Taigi, gavome priimtinius RMSEA bei χ^2 ir laisvės laipsnių santykio rodiklius, tačiau CFI ir TLI reikšmės nėra patenkinamos. Primename, kad tolesnėje analizėje bus naudojama 56 teiginių Lietuviškoji ZTPI struktūra, gauta adaptaciniame A. Liniauskaitės ir A. Kairio (2009) tyrime.

3.1.2. Konvergentinis laiko perspektyvos įvertinimo būdų validumas

Siekdami įvertinti konvergentinį naudojamų laiko perspektyvos įvertinimo būdų (ZTPI; Linijos dalijimo užduoties; Gyvenimo įvykių skalės) validumą, atlikome koreliacinę analizę.

Darytina prielaida, kad skirtingais būdais gauti tos pačios laiko perspektyvos įverčiai koreliuos. Pavyzdžiui, ZTPI ateities laiko perspektyvos skalės įverčiai turėtų teigiamai koreliuoti su skaitline forma išreikšta ateities trukmę žyminčia padalintos linijos dalimi ir Gyvenimo įvykių skalėje pažymėtų ateities įvykių skaičiumi bei jų vertinimu. Patikrinome šią prielaidą. Linijos dalijimo užduoties sąsajos su ZTPI skalėmis pateiktos 18 lentelėje. Kadangi linijos ilgiai, ypač skirti praeičiai ir dabarčiai, koreliavo su amžiumi, skaičiavome dalines koreliacijas, kontroliuodami amžių. Prielaidą patvirtinančios koreliacijų reikšmės paryškintos; prieštaraujančios jai pateiktos pilkame fone.

19 lentelė. Praeities, dabarties ir ateities atkarpų ilgio (Linijos dalijimo užduotis) bei laiko perspektyvų (ZTPI) tarpusavio koreliacijos

	Praeitis		Dabartis		Ateitis	
	Nekontroliuojant amžiaus (df=505)	Kontroliuojant amžių (df=504)	Nekontroliuojant amžiaus (df=505)	Kontroliuojant amžių (df=504)	Nekontroliuojant amžiaus (df=505)	Kontroliuojant amžių (df=504)
Ateities LP	0,141**	-0,024	0,053	0,025	-0,170***	-0,004
Pozityvios praeities LP	0,081	0,037	0,035	0,026	-0,102*	-0,061
Fatalistinės dabarties LP	0,182***	0,021	0,092*	0,064	-0,242***	-0,09*
Hedonistinės dabarties LP	-0,284***	-0,143**	-0,064	-0,034	0,301***	0,159***
Negatyvios praeities LP	0,199***	0,095*	0,039	0,017	-0,210***	-0,105*
Amžius	0,524***		0,097*		-0,542***	

Pastaba. *** koreliacija statistiškai reikšminga, $p < 0,001$; ** koreliacija statistiškai reikšminga, $p < 0,01$; * koreliacija statistiškai reikšminga, $p < 0,05$. Teorines prielaidas patvirtinančios koreliacijų reikšmės paryškintos; prieštaraujančios joms pateiktos pilkame fone.

Kaip matyti iš 19 lentelės, tik praeitis (iš Linijos dalijimo užduoties) siejosi su negatyvios praeities laiko perspektyva (įvertinta ZTPI) taip, kaip numatyta. Fatalistinės dabarties laiko perspektyva (ZTPI) koreliavo su dabartimi (Linijos dalijimo užduotis), tačiau kontroliuojant amžių ši koreliacija išnyko. Visos kitos koreliacijos neatitiko teorinių prielaidų.

Taip pat įvertinome ZTPI parametrų sąsajas su Gyvenimo įvykių skalės paramerais. Kai kurios gautos koreliacijos patvirtino skirtingų laiko perspektyvos įvertinimo būdų konvergentinį validumą, pavyzdžiui, Gyvenimo įvykių skalėje apskaičiuotas vidutinis dabarties įvykių skaičius teigiamai koreliavo su hedonistinės dabarties laiko perspektyva. Tačiau gerokai daugiau nustatytų koreliacijų neduoda pagrindo kalbėti apie konvergentinį validumą – gautos reikšmės arba prieštarauja išankstinei prielaidai apie tai, kad skirtingais instrumentais gauti atitinkamos laiko perspektyvos įverčiai turi teigiamai koreliuoti (nustatyta, kad labiau išreikšta ateities laiko perspektyva

pasižymintys asmenys pažymi mažiau įvykių ateityje); arba koreliacija nėra statistiškai reikšminga (pvz., Gyvenimo įvykių skalėje pažymėtas praeities įvykių skaičius nekoreliuoja su pozityvios praeities laiko perspektyva; $r=0,063$; $p>0,05$). Visi duomenys pateikti 20 lentelėje.

20 lentelė. Koreliacijos tarp ZTPI ir Gyvenimo įvykių skalės įverčių.

Metodika	Kintamasis	ZTPI				
		Ateities LP	Pozityvios praeities LP	Fatalistinės dabarties LP	Hedonistinės dabarties LP	Negatyvios praeities LP
Gyvenimo įvykių skalė	Praeities įvykių skaičius	0,240***	0,063	0,226***	-0,228***	0,113*
	Dabarties įvykių skaičius	-0,143**	-0,084	-0,046	0,178***	-0,034
	Ateities įvykių skaičius	-0,228***	-0,059	-0,266***	0,236***	-0,120*
	Laiko perspektyvos aprėptis	-0,084	0,007	-0,146**	0,033	-0,05
	Ateities įvykių vertinimo vidurkis	0,047	0,127*	-0,015	0,076	-0,129*
	Dabarties įvykių vertinimo vidurkis	0,017	-0,088	-0,221***	0,058	-0,160***
	Praeities įvykių vertinimo vidurkis	0,037	0,036	-0,108*	0,047	-0,254***

Pastaba. *** Koreliacija statistiškai reikšminga, $p<0,001$; ** Koreliacija statistiškai reikšminga, $p<0,01$; * Koreliacija statistiškai reikšminga, $p<0,05$; Teorines prielaidas patvirtinančios koreliacijų reikšmės paryškintos; prieštaraujančios joms pateiktos pilkame fone.

Taip pat pažymėtina, kad kai kurios konvergentinį validumą patvirtinančių koreliacijų reikšmės yra labai žemos ($r=-0,125$; $r=-0,143$ ir pan.), nors ir statistiškai reikšmingos. Kalbant J. Cohen terminais, jų efekto dydis yra mažas, kai kurių – vidutinis (Volker, 2006). Tai reiškia, kad nepaisant gautos statistiškai reikšmingos koreliacijos, realiame gyvenime toks ryšys greičiausiai būtų sunkiai pastebimas ir nedarytų esminio poveikio.

Taigi, koreliacinės analizės rezultatai nepatvirtino, kad mūsų naudojami laiko perspektyvos įvertinimo instrumentai matuoja tą patį fenomeną. Priežastys gali būti kelios:

1. nevalidus ZTPI;
2. nevalidūs kiti laiko perspektyvos įvertinimo instrumentai;
3. nevalidūs visi naudoti LP įvertinimo instrumentai.
4. Iš tikro kiekvienu instrumentu matuojami skirtingi psichologinio laiko parametrai.

Linijos dalijimo užduoties ir Gyvenimo įvykių skalės validumas kituose tyrimuose netikrintas, todėl sunku pasakyti, ar jos validžios. Kiek kitokia situacija yra su Zimbardo laiko perspektyvos klausimynu. P. Zimbardo ir J. Boyd (1999) atliko išsamią validumo studiją, šis klausimynas adaptuotas keliose šalyse (Apostolidis et Fieulaine, 2004; Diaz–Moralez, 2006 ; Milfont et al., 2008; Сырцова и др., 2007a, b). Lietuviškosios ZTPI versijos konstrukto ir konvergentinis validumas taip pat patvirtinti (Liniauskaitė and Kairys, 2009).

Todėl greičiausia tokių koreliacijų, kokių galėtume tikėtis, remdamiesi loginėmis prielaidomis, negavome dėl Gyvenimo įvykių skalės ir Linijos dalijimo užduoties nevalidumo. Toliau tirdami minėtų instrumentų validumą LP matuoti, išanalizavome jų koreliacijas su išoriniais parametrais, kurie pagal ankstesnių tyrimų duomenis siejasi su LP:

- Praeities, ateities ir dabarties laiko perspektyva siejasi su sveikatos parametru įverčiais. Nustatyta, kad į ateitį orientuoti žmonės labiau laikosi gydytojų nurodymų, gyvena sveikesnį gyvenimo būdą, labiau rūpinasi savo sveikata, o asmenys, orientuoti į dabartį – elgiasi priešingai (Brown and Segal, 1996; Daugherty and Brace, 2010; Zimbardo and Boyd, 1999). Orientuoti į praeitį asmenys prasčiau tvarkosi su patirtomis psichologinėmis traumomis (Holman and Silver, 1998).
- Ateities laiko perspektyva siejasi su aukštesniais akademiniiais pasiekimais, tačiau kitos laiko perspektyvos (pirmiausia fatalistinės dabarties) taip pat gali sietis. P. Zimbardo ir J. Boyd (1999) nurodo,

kad laikas, skiriamas studijoms bei pažymių vidurkis koreliuoja su ateities laiko perspektyva. Akademiškai talentingų paauglių imtyje ateities laiko perspektyva taip pat siejosi su akademiniiais pasiekimais, o fatalistinės dabarties laiko perspektyva su akademiniiais pasiekimais koreliavo neigiamai (Worrell and Mello, 2007). M. De Volder ir W. Lens (1982) gauti rezultatai rodo tas pačias tendencijas: aukštesni akademiniai pasiekimai siejasi su ateities laiko perspektyva, konkrečiau – su didesnės reikšmės tolimesniems tikslams teikimu.

- Laiko perspektyva siejasi su alkoholio ir kitų psichoaktyvių medžiagų vartojimu. Daugelis tyrimų rodo, kad ateities ir pozityvios praeities laiko perspektyva siejasi su retesniu rūkymu, alkoholio vartojimu, o dabarties laiko perspektyvos siejasi su dažnesniu tabako ir alkoholio vartojimu (Apostolidis et al., 2006; Peters et al., 2005; Wills et al., 2001; Zimbardo and Boyd, 1999)

Taigi, atlikta koreliacinė analizė, siekiant susieti Linijos dalijimo užduoties ir Gyvenimo įvykių skalės parametrų įverčius su subjektyviais savo akademinį pasiekimų mokykloje ir sveikatos vertinimais, rūkymo ir alkoholio vartojimo subjektyviai vertinamu dažnumu.

Ateities skalės įverčiai mūsų tyrime turėtų koreliuoti su savo akademinį pasiekimų vertinimais (koreliacija neigiama, nes akademinį pasiekimų skalė „apversta“ – aukštas balas reiškia prastą mokymąsi), sveikata (neigiamai, nes sveikatos vertinimo skalė „apversta“ – aukštas balas reiškia prastą sveikatą), neigiamai – su alkoholio ir tabako vartojimu.

Tikėtina, kad praeities laiko perspektyva galėtų sietis su sveikatos vertinimu.

Dabarties laiko perspektyva turėtų sietis su sveikatos, akademinį pasiekimų vertinimu (koreliacijos turėtų būti teigiamos, nes sveikatos ir akademinį pasiekimų vertinimo skalės yra „apverstos“) bei dažnesniu alkoholio ir tabako vartojimu.

Šių kintamųjų koreliacijos su ZTPI skalių įverčiais pateiktos 3.5.2. skyrelyje, o sąsajos su Linijos dalijimo užduotimi bei Gyvenimo įvykių skale – 21 lentelėje.

21 lentelė. Linijos dalijimo užduoties ir Gyvenimo įvykių skalės laiko parametrų koreliacijos su subjektyviu savo akademinį pasiekimų mokykloje ir sveikatos vertinimu bei rūkymo ir alkoholio vartojimo subjektyviai vertinamu dažnumu

			Akademiniai pasiekimai (aukšti balai reiškia prastą mokymąsi)	Sveikata (aukšti balai reiškia prastą sveikatą)	Rūkymas (aukšti balai reiškia dažnesnį rūkymą)	Alkoholis (aukšti balai reiškia dažnesnį vartojimą)
Linijos dalijimo užduotis	Praeitis	r_s	0,013	0,326***	-0,073	-0,099*
		N	553	556	557	557
	Dabartis	r_s	0,068	0,042	-0,007	-0,051
		N	553	556	557	557
	Ateitis	r_s	-0,066	-0,346***	0,106*	0,182***
		N	552	555	556	556
Gyvenimo įvykių skalė	Praeities įvykių skaičius	r_s	0,137**	0,336***	-0,108*	-0,116*
		N	455	458	458	458
	Dabarties įvykių skaičius	r_s	-0,039	-0,058	0,007	0,029
		N	455	458	458	458
	Ateities įvykių skaičius	r_s	-0,171***	-0,340***	0,083	0,088
		N	455	458	458	458
	Laiko perspektyvos aprėptis	r_s	-0,047	-0,029	-0,039	-0,04
		N	455	458	458	458
	Ateities įvykių vertinimo vidurkis	r_s	0,037	-0,058	0,029	0,003
		N	304	307	307	307
	Dabarties įvykių vertinimo vidurkis	r_s	-0,063	-0,201***	-0,041	-0,015
		N	271	273	273	273
	Praeities įvykių vertinimo vidurkis	r_s	-0,009	-0,184***	-0,087	-0,015
		N	454	457	457	457

Pastaba. Naudotas Spearman koreliacijos koeficientas: *** koreliacija statistiškai reikšminga, $p < 0,001$; ** koreliacija statistiškai reikšminga, $p < 0,01$; * koreliacija statistiškai reikšminga, $p < 0,05$; Teorines prielaidas patvirtinančios koreliacijų reikšmės paryškintos; prieštaraujančios joms pateiktos pilkame fone.

21 lentelėje paryškintos atitinkančios aukščiau suformuluotas prielaidas koreliacijų reikšmės, o pilkame fone pateiktos koreliacijų reikšmės, rodančios,

kad tarp analizuojamų parametrų negauta lauktų korelacių arba jos gautos ne tos krypties. Akivaizdžiai matyti, kad didžioji dalis prielaidų apie korelacijas tarp Linijos dalijimo užduoties ir Gyvenimo įvykių skalės įverčių ir keturių išorinių kintamųjų nepasitvirtino. Atsargiau vertintinos tik sąsajos su subjektyviu sveikatos vertinimu, nes, kaip parodė sveikatos vertinimo sąsajų su ZTPI skalių įverčiais nagrinėjimas (3.5.2. skyrelis), ryšiai nėra vienareikšmiai.

Gauti duomenys (rasta mažai lauktų ir daug prieštaraujančių ankstesniems tyrimų rezultatams sąsajų tarp laiko matavimo instrumentų parametrų ir išorinių kintamųjų) yra dar vienas argumentas, įrodantis, kad šie instrumentai nėra validūs laiko perspektyvos matavimui. Todėl atsisakyta į tolimesnę rezultatų analizę įtraukti duomenis, rinktus tiek Linijos dalijimo užduoties, tiek Gyvenimo įvykių skalės pagalba. Tikėtina, kad, modifikavus abi naudotas metodikas, jos subtiliau diferencijuotų skirtingas laiko perspektyvas.

3.2. Sąsajos tarp laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų

3.2.1. Laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų sąsajos

Realizuodami pagrindinį darbo tikslą ir pirmąjį tyrimo uždavinį, atlikome laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų įverčių sąsajų analizę. 22 lentelėje pateiktos korelacijos tarp laiko perspektyvos ir didžiųjų asmenybės bruožų, nustatytos abiejuose tyrimuose.

22 lentelė. Koreliacijos tarp laiko perspektyvos ir didžiųjų asmenybės bruožų

	Tyrimas	Neurotizmas	Ekstraversija	Atvirumas	Sutariamumas	Sąmoningumas
Ateities LP	I	-0,145***	0,05	-0,121**	0,189***	0,659***
	II	-0,046	-0,053	-0,153	-0,009	0,671***
Pozityvios praeities LP	I	0,03	0,218***	0,048	0,244***	0,195***
	II	-0,011	0,163*	0,2*	0,163*	-0,03
Fatalistinės dabarties LP	I	0,324***	-0,062	-0,114**	0,088*	-0,137**
	II	0,437***	-0,215**	-0,125	0,255**	-0,466***
Hedonistinės dabarties LP	I	0,075	0,379***	0,342***	-0,134**	-0,192***
	II	0,061	0,534***	0,433***	-0,129	-0,261**
Negatyvios praeities LP	I	0,460***	-0,189***	-0,053	-0,108**	-0,162***
	II	0,606***	-0,319***	-0,182*	0,105	-0,288***

Pastaba. *** Koreliacija statistiškai reikšminga, $p < 0,001$; ** Koreliacija statistiškai reikšminga, $p < 0,01$; * Koreliacija statistiškai reikšminga, $p < 0,05$. Pirmame tyrime naudota NEO FFI ir ZTPI, o antrame – NEO PI-R ir ZTPI.

Pirmajame tyrime nustatyta nemažai statistiškai reikšmingų korelacijų tarp laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų. Ateities laiko perspektyva teigiamai koreliuoja su sutariamumu bei sąmoningumu, o neigiamai – su neurotizmu ir atvirumu. Koreliacija tarp ateities laiko perspektyvos ir sąmoningumo - stipriausia iš nustatytųjų ($r=0,659$; $p < 0,001$).

Išreikšta pozityvios praeities LP siejasi su aukštesniais balais ekstraversijos, sutariamumo ir sąmoningumo skalėse.

Fatalistinės dabarties laiko perspektyva koreliuoja su neurotizmu bei sutariamumu teigiamai, o su atvirumu patyrimui ir sąmoningumu – neigiamai.

Labiau išreikšta hedonistinės dabarties laiko perspektyva siejasi su labiau išreikšta ekstraversija bei atvirumu patyrimui, mažiau išreikštu sutariamumu bei sąmoningumu

Negatyvios praeities laiko perspektyva teigiamai koreliuoja su neurotizmu bei neigiamai su ekstraversija, sutariamumu ir sąmoningumu.

J. Cohen teigė, kad $r=0,1$ reiškia mažą efekto dydį, $r=0,243$ – vidutinį, o $r=0,371$ reikštų didelį efekto dydį (cit. pagal Volker, 2006). Pažvelgę į mūsų tyrimo koreliacijos koeficientus, matome net kelis, kurie pasižymi dideliu

efekto dydžiu. Didžiausias koreliacijos koeficientas tarp sąmoningumo ir ateities laiko perspektyvos pasižymi ypač dideliu efektu ($r=0,659$).

Antrajame tyrime nustatytos labai panašios sąsajos tarp laiko perspektyvos ir didžiųjų asmenybės bruožų, kaip ir pirmajame. Kelios statistiškai reikšmingos koreliacijos nustatytos naujai, kitos nebuvo statistiškai reikšmingos, tačiau tai lengvai paaiškinama tuo, kad antro tyrimo imtis gerokai mažesnė, be to, skiriasi amžiaus ir lyties sudėties atžvilgiu. Abiejuose tyrimuose nustatytos panašios koreliacijos tarp ateities LP ir sąmoningumo, pozityvios praeities LP ir ekstraversijos bei sutariamumo; fatalistinės dabarties LP ir neurotizmo, sutariamumo ir sąmoningumo; hedonistinės dabarties LP ir ekstraversijos, atvirumo patyrimui bei sąmoningumo; negatyvios praeities LP bei neurotizmo, ekstraversijos ir sąmoningumo bruožų.

Siekdami detaliau išnagrinėti laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų sąsajas, antrajame tyrime naudojome NEO PI-R klausimyną, kuris leidžia įvertinti ne tik didžiuosius penkis bruožus, bet taip pat ir žemesnio lygmens bruožus. Koreliacijos tarp laiko perspektyvos ir žemesnio lygmens bruožų pateiktos 23 lentelėje.

23 lentelė. Laiko perspektyvos ir žemesnio lygmens bruožų koreliacijos

	Ateities LP (N=148)	Pozityvios praities LP (N=151)	Fatalistines dabarties LP (N=151)	Hedonistines dabarties LP (N=147)	Negatyvios praities LP (N=148)
N1 Nerimas	0,01	0,035	0,380***	-0,065	0,482***
N2 Priešiškumas	0,076	-0,003	0,238**	0,236**	0,352***
N3 Depresija	-0,07	-0,095	0,384***	-0,08	0,628***
N4 Drovumas	0,113	0,004	0,323***	-0,16	0,491***
N5 Impulsyvumas	-0,190*	0,014	0,098	0,413***	0,137
N6 Pažeidžiamumas	-0,167*	0,004	0,471***	0,019	0,519***
E1 Šiluma	-0,032	0,365***	0,046	0,392***	-0,01
E2 Visuomeniškumas	-0,177*	0,072	-0,09	0,394***	-0,165*
E3 Savęs įtvirtinimas	0,053	0,003	-0,352***	0,288***	-0,295***
E4 Aktyvumas	0,132	0,032	-0,239**	0,351***	-0,282**
E5 Sužadavimo siekinimas	-0,164*	0,131	-0,148	0,559***	-0,199*
E6 Teigiamos emocijos	-0,027	0,168*	-0,260**	0,319***	-0,397***
O1 Fantazija	-0,390***	0,126	0,048	0,307***	-0,047
O2 Estetiškumas	-0,071	0,204*	0,103	0,235**	0,042
O3 Jausmai	-0,009	0,124	-0,051	0,3148**	-0,042
O4 Veikla	-0,098	0,126	-0,172*	0,449***	-0,280**
O5 Idėjos	0,179*	0,089	-0,338***	0,097	-0,193*
A1 Pasitikėjimas	0,087	0,221**	-0,011	0,118	-0,115
A2 Tiesumas	0,017	0,016	0,114	-0,231**	0,011
A3 Altruizmas	-0,081	0,286***	0,242**	0,109	0,092
A4 Nuolaidumas	-0,044	-0,022	0,139	-0,326***	0,06
A5 Kuklumas	-0,014	-0,038	0,211**	-0,283**	0,199*
A6 Empatiškumas	-0,013	0,191*	0,305***	0,214**	0,178*
C1 Kompetencija	0,314***	0,037	-0,504***	-0,068	-0,387***
C2 Tvarka	0,420***	-0,022	-0,299***	-0,193*	-0,246***
C3 Pareiškumas	0,481***	0,022	-0,169*	-0,096	-0,044
C4 Tikslų siekinimas	0,642***	0,02	-0,488***	-0,099	-0,240**
C5 Savidrausmė	0,599***	-0,059	-0,410***	-0,215**	-0,276**
C6 Apdairumas	0,507***	-0,111	-0,240**	-0,445***	-0,11

Pastaba. *** Koreliacija statistiškai reikšminga, $p < 0,001$; ** Koreliacija statistiškai reikšminga, $p < 0,01$; * Koreliacija statistiškai reikšminga, $p < 0,05$.

23 lentelėje pristatyti duomenys rodo, kad visos laiko perspektyvos siejasi su asmenybės bruožais. Todėl aptarsime tik tas sąsajas, kurių efekto dydis siekia bent vidutinį ($r=0,243$) pagal J. Cohen (cit. pagal Volker, 2006).

Didėjant ateities laiko perspektyvos išreikštumui, didėja tikslo siekimo, savidrausmės, apdairumo, pareigingumo, tvarkingumo, organizuotumo, kompetencijos jausmo, bet mažėja fantazijos, vaizduotės išreikštumas.

Pozityvios praeities LP skalė koreliuoja su šiluma bei altruizmu teigiamai.

Aukštesni fatalistinės dabarties LP balai siejasi su labiau išreikštu pažeidžiamumu, depresyvumu, aukštesniu nerimo lygiu, drovumu ir empatiškumu bei silpniau išreikštu kompetencijos jausmu, tikslo siekimu, savidrausme, savęs įtvirtinimu, asertyvumu, polinkiu dominuoti, atvirumu naujoms idėjoms, tvarkingumu ir teigiamų emocijų patyrimu.

Didėjant hedonistinės dabarties laiko perspektyvos išreikštumui, didėja sužadavimo siekimo, polinkio bandyti naujus užsiėmimus, impulsyvumo, visuomeniškumo, šilumos, draugiškumo, aktyvumo, teigiamų emocijų patyrimo, atvirumo emocijoms, jų svarbos gyvenime vertinimo, fantazijos, vaizduotės, savęs įtvirtinimo, asertyvumo, polinkio dominuoti, bet mažėja apdairumo, nuolaidumo ir kuklumo išreikštumas.

Labiau išreikšta negatyvios praeities laiko perspektyva siejasi su labiau išreikštu depresyvumu, pažeidžiamumu, drovumu, aukštesniu nerimo lygiu, priešišku, tendencija patirti pyktį ir pan. Taip pat aukšti balai negatyvios praeities laiko perspektyvos skalėje siejasi su silpniau išreikštu teigiamų emocijų patyrimu, kompetencijos jausmu, savęs įtvirtinimu, asertyvumu, polinkiu dominuoti, aktyvumu, polinkiu bandyti naujus užsiėmimus, savidrausme bei tvarkingumu, organizuotumu.

Taigi, gautos koreliacijos patvirtina P. Zimbardo (Zimbardo and Boyd, 1999) iškeltas prielaidas apie skirtingų LP ypatybes: ateities LP daugiausia siejosi su sąmoningumo žemesnio lygmens bruožais, pozityvios praeities LP – su pozityviais bruožais (šiluma, altruizmu), abi neigiamos LP – fatalistinės dabarties ir negatyvios praeities – su negatyviais bruožais (depresyvumu, nerimu ir pan.), o hedonistinės dabarties LP – daugiausia su ekstraversijos ir atvirumo patyrimui žemesnio lygmens bruožais.

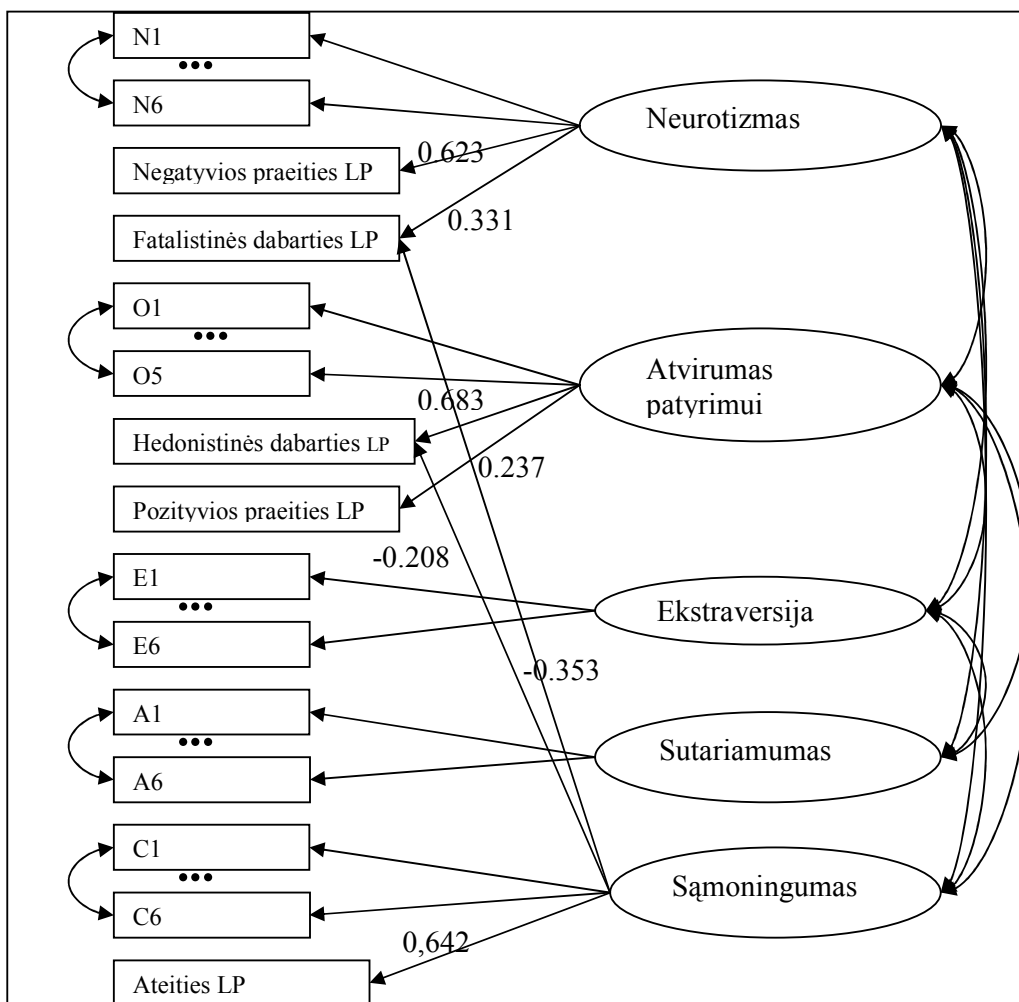

3.2.2. Laiko perspektyva kaip asmenybės bruožas

Kaip jau buvo minėta 1.2. skyrelyje, skirtingi tyrėjai laiko perspektyvą priskiria skirtingų reiškinių sričiai: kognityvinių-motyvacinių procesų (Seijts, 1998; Gjesme, 1983; Lens and Moreas, 1994), nuostatų (Zimbardo and Boyd, 1999, 2008) arba asmenybės bruožų (Lens and Moreas, 1994; Gjesme, 1983; Zalecky, 1994). Siekiant realizuoti antrąjį uždavinį, dvi iš šių konceptualizacijų (laiko perspektyva kaip asmenybės bruožas ir laiko perspektyva kaip nuostata) tikrinome struktūrinių lygčių modeliavimo būdu. Tikrinti trečiąją (laiko perspektyva kaip kognityvinis-motyvacinis procesas) atsisakyta dėl šia konceptualizacija pagrįstų įvertinimo instrumentų nevalidumo (žr. 3.1 sk.).

Buvo patikrinta prielaida, ar laiko perspektyva gali būti žemesnio lygmens asmenybės bruožas, ar tai yra darinys, kuris priklauso būdingų adaptacijų sričiai (tai yra nuostata). Schematiškai abu modeliai pateikti 6 ir 7 pav.

Pirmu atveju, jeigu laiko perspektyva yra žemesnio lygmens asmenybės bruožas, ji turėtų patekti į faktorinę Didžiojo penketo struktūrą. Remiantis teorinėmis prielaidomis (Zimbardo and Boyd, 1999, 2008) ir mūsų tyrime nustatytomis sąsajomis tarp laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų, negatyvios praeities laiko perspektyva buvo priskirta neurotizmo faktoriui, ateitis laiko perspektyva – sąmoningumo. Hedonistinės ir fatalistinės dabarties laiko perspektyvos buvo priskirtos dviem faktoriams: fatalistinės dabarties laiko perspektyva – neurotizmui ir sąmoningumui; hedonistinės dabarties laiko perspektyva – atvirumo patyrimui ir sąmoningumo faktoriams. Pozityvios praeities laiko perspektyva priskirta atvirumo patyrimui faktoriui remiantis modifikacijos indeksais.

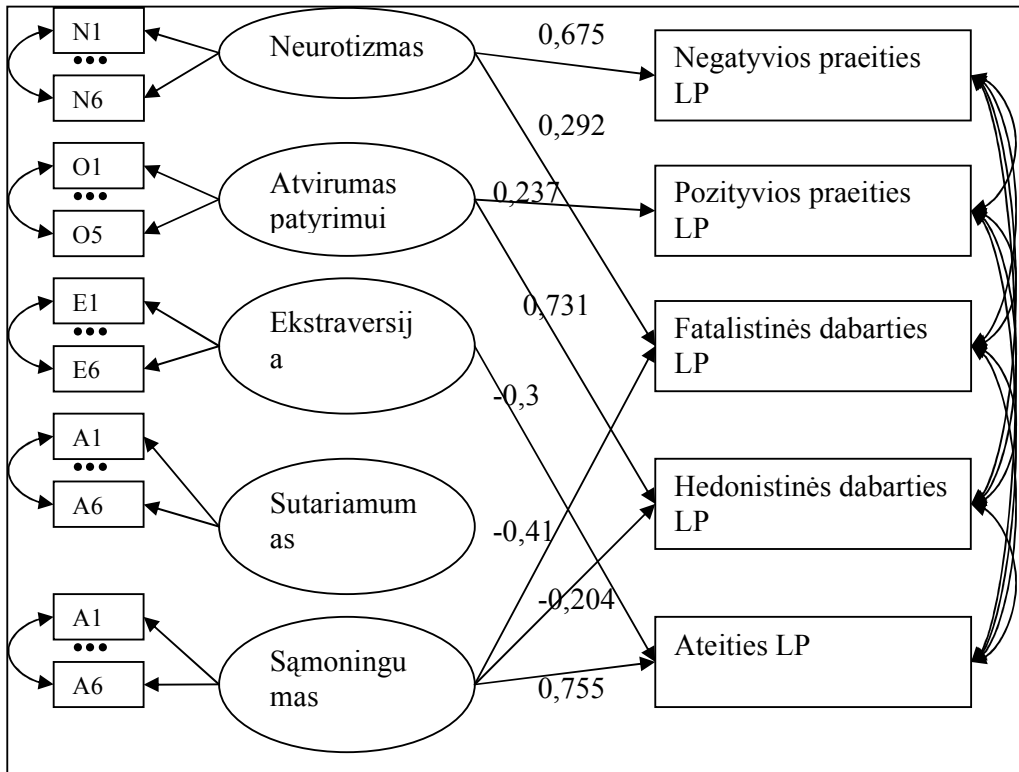

6 pav. Modelis, kuriame laiko perspektyva yra žemesnio lygmens bruožas

Pastaba. Remiantis modifikacijos indeksais, į modelį įtrauktos koreliacijos tarp kai kurių žemesnio lygmens asmenybės bruožų⁴, 6 pav. šios koreliacijos pavaizduotos tik schematiškai. Visi koeficientai pateikti 5 priede.

Modeliuojant laiko perspektyvą kaip nuostatą, ją turėtų veikti asmenybės bruožai. Keliai tarp laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų nubraižyti remiantis 23 lentelėje pateiktais koreliaciniais ryšiais, jie buvo modifikuoti atsižvelgiant į modifikacijos indeksus.

⁴ Čia ir toliau pateiktų koreliacijų tarp liekamųjų paklaidų detalai nenagrinėsime, koreliacijas galima rasti pastabose nurodytuose prieduose. Tai, kad prirėkė įtraukti koreliacijas tarp liekamųjų paklaidų, rodo, jog atitinkami kintamieji tarpusavyje yra susiję, dalijasi tam tikra bendra dispersijos dalimi.

7 pav. Modelis, kuriame laiko perspektyva yra būdinga adaptacija (nuostata).

Pastaba. Remiantis modifikacijos indeksais, į modelį įtrauktos koreliacijos tarp kai kurių žemesnio lygmens asmenybės bruožų, 7 pav. šios koreliacijos pavaizduotos tik schematiškai. Visi koeficientai pateikti 6 priede.

Abu modeliai buvo sudaryti remiantis teorinėmis prielaidomis ir 22 bei 23 lentelėse pateiktais koreliacinės analizės rezultatais. Kadangi gautos nepatenkinamos suderinamumo indeksų reikšmės, remiantis modifikacijos indeksais, į modelius buvo įtrauktos koreliacijos tarp žemesnio lygmens bruožų.

24 lentelė. Laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų sąveikos modelių suderinamumo indeksai

Modelis	χ^2	df	p	χ^2/df	CFI	TLI	RMSEA	AIC	$\Delta\chi^2$	Δdf
Laiko perspektyva – bruožas	728,8	445	0,000	1,64	0,887	0,858	0,065	25638,4		
Laiko perspektyva – būdinga adaptacija	770,2	444	0,000	1,73	0,870	0,836	0,069	25681,9	41,45	1

Abu modeliai (kai laiko perspektyva yra žemesnio lygmens bruožas arba būdinga adaptacija-nuostata) pasižymi pakankamais suderinamumo indeksais: nors χ^2 yra statistiškai reikšmingas, $\chi^2/df < 2$, RMSEA $< 0,08$. CFI ir TLI reikšmės artėja prie 0,9. Reikėtų atsižvelgti ir į tai, kad galima būtų koreguoti NEO PI-R žemesnio lygmens bruožų priklausomybę vienai ar kitai skalei, nes modifikacijos indeksai rodo, kad jos galimos. Tikėtina, kad tai pagerintų modelių suderinamumo indeksus.

Palyginus abu modelius tarpusavyje, matyti kad nors abu modeliai pasižymi labai panašiais suderinamumo indeksais, vis tik geresni indeksai nustatyti modeliui, kai laiko perspektyva yra žemesnio lygmens bruožas. Atlikus χ^2 skirtumo testą paaiškėjo, kad skirtumas tarp modelių yra statistiškai reikšmingas, nes χ^2 kritinė reikšmė, kai $p < 0,001$ yra 10,83 (df=1), o mūsų modelių $\Delta\chi^2 = 41,45$.

3.3. Laiko perspektyvos sąsajos su amžiumi

3.3.1. Laiko perspektyva ir žmogaus amžius

Siekdami realizuoti trečią uždavinį, reikalaujantį išsiaiškinti laiko perspektyvos sąsajas su amžiumi, pasitelksime du būdus – koreliacinę ir dispersinę analizes.

Nustatėme, kad visos laiko perspektyvos statistiškai reikšmingai ($p < 0,05$) koreliuoja su amžiumi, tačiau koreliacijos skirtingo stiprumo ir krypties. Su amžiumi didėja ateities, pozityvios praeities, fatalistinės dabarties, negatyvios praeities, bet mažėja hedonistinės dabarties laiko perspektyvos išreikštumas. Efekto dydis yra mažas (pozityvios praeities atveju), vidutinis (negatyvios praeities, ateities laiko perspektyvų koreliacijos) ir artėjantis prie didelio – kalbant apie fatalistinės ir hedonistinės dabarties laiko perspektyvas.

Koreliacinės analizės rezultatai pateikti 25 lentelėje.

25 lentelė. Koreliacijos tarp laiko perspektyvos ir amžiaus

		Amžius
Ateities laiko perspektyva	r	0,280***
	N	613
Pozityvios praeities laiko perspektyva	r	0,089*
	N	616
Fatalistinės dabarties laiko perspektyva	r	0,304***
	N	615
Hedonistinės dabarties laiko perspektyva	r	-0,306***
	N	609
Negatyvios praeities laiko perspektyva	r	0,212***
	N	619

Pastaba. *** Koreliacija statistiškai reikšminga, $p < 0,001$; ** Koreliacija statistiškai reikšminga, $p < 0,01$; * Koreliacija statistiškai reikšminga, $p < 0,05$.

Taip pat buvo atlikta dispersinė analizė, suskirsčius tyrimo dalyvius pagal amžių į tris grupes. Laiko perspektyvos įverčių vidurkiai pateikti 26 lentelėje, 27 lentelėje – dispersinės analizės (ANOVA) ir Bonferroni *post hoc* kriterijaus rezultatai.

26 lentelė. Laiko perspektyvos įverčių vidurkiai ir standartiniai nuokrypiai

Amžiaus grupės		Ateities LP	Pozityvios praeities LP	Fatalistinės dabarties LP	Hedonistinės dabarties LP	Negatyvios praeities LP
18-22 metų	M	3,404	3,546	2,706	3,404	2,883
	SD	0,63	0,625	0,561	0,523	0,636
	N	206	206	205	205	209
30-50 metų	M	3,734	3,594	2,838	3,192	2,807
	SD	0,546	0,537	0,598	0,522	0,614
	N	251	250	254	252	253
Per 60 metų	M	3,873	3,669	3,164	2,94	3,163
	SD	0,563	0,594	0,623	0,576	0,659
	N	156	160	156	152	157

27 lentelė. Laiko perspektyvos įverčių dispersinė analizė amžiaus grupėse.

	F	p	η^2	Bonferroni Post Hoc kriterijaus rezultatai		
				(I) Amžiaus grupes	(J) Amžiaus grupes	Vidurkių skirtumas (I-J)
Ateities LP	32,65	0,000	0,10	18 - 22 metų	30 - 50 metų	-0,330***
					Per 60 metų	-0,469***
				30 - 50 metų	Per 60 metų	-0,139
Pozityvios praeities LP	2,021	0,133	0,01	Netaikyta		
Fatalistinės dabarties LP	27,39	0,000	0,08	18 - 22 metų	30 - 50 metų	-0,132
					Virs 60 metų	-0,458***
				30 - 50 metų	Per 60 metų	-0,326***
Hedonistinės dabarties LP	32,66	0,000	0,10	18 - 22 metų	30 - 50 metų	0,212***
					Per 60 metų	0,464***
				30 - 50 metų	Per 60 metų	0,252***
Negatyvios praeities LP	15,94	0,000	0,05	18 - 22 metų	30 - 50 metų	0,076
					Per 60 metų	-0,280***
				30 - 50 metų	Per 60 metų	-,356***

Pastaba. *** Vidurkių skirtumas statistiškai reikšmingas, $p < 0.001$

Kaip matyti iš 26 lentelės, skirtumai bent tarp dviejų amžiaus grupių nustatyti visose, išskyrus pozityvios praeities, laiko perspektyvose. Efeko dydžiai vidutiniai (negatyvios praeities ir fatalistinės dabarties) arba artėjantys prie didelio (hedonistinės dabarties, ateities laiko perspektyvų).

Jauniausi tyrimo dalyviai pasižymėjo mažiausiai išreikšta ateities laiko perspektyva, statistiškai reikšmingi skirtumai nustatyti lyginant juos su vidutinio ir vyresnio amžiaus tiriamaisiais, šios laiko perspektyvos išreikštumo skirtumo tarp vidutinio ir vyresnio amžiaus tiriamųjų nerasta.

Vyriausi tiriamieji pasižymėjo labiau išreikšta fatalistinės dabarties laiko perspektyva, nei kitų amžiaus grupių atstovai, skirtumo tarp vidurinio ir jauniausio amžiaus tyrimo dalyvių nenustatyta.

Kalbant apie hedonistinės dabarties laiko perspektyvą, galime matyti nuoseklų didėjimą – labiausiai išreikšta hedonistinės dabarties laiko perspektyva pasižymėjo jauniausi tyrimo dalyviai, mažiausiai išreikšta – vyriausi. Skirtumai nustatyti tarp visų amžiaus grupių.

Vyriausiems tiriamiesiems nustatyta labiausiai išreikšta negatyvios praeities laiko perspektyva, statistiškai reikšmingi skirtumai gauti lyginant juos su vidutinio amžiaus ir jauniausiais tiriamaisiais, skirtumo tarp vidurinio ir jauniausio amžiaus tyrimo dalyvių grupių nerasta. Taigi, dispersinės analizės pagalba nustatytos tendencijos atitinka koreliacinės analizės rezultatus. Apibendrinę abiejų analizių rezultatus galime teigti, kad su amžiumi didėja ateities, fatalistinės dabarties, negatyvios praeities, bet mažėja hedonistinės dabarties laiko perspektyvos išreikštumas. Tikėtina, kad ateities laiko perspektyvos pokyčiai intensyvesni jaunesnių asmenų tarpe, fatalistinės dabarties ir negatyvios praeities LP – vyresnių. Šias įžvalgas galime daryti atsižvelgdami į tai, kad tarp vienu amžiaus grupių skirtumai nustatomi, o tarp kitų – ne. Hedonistinės dabarties laiko perspektyvos išreikštumo mažėjimas atrodo nuoseklus, tuo tarpu jei ir vyksta kokios pozityvios praeities LP pokyčiai su amžiumi, tai jie yra labai nežymūs.

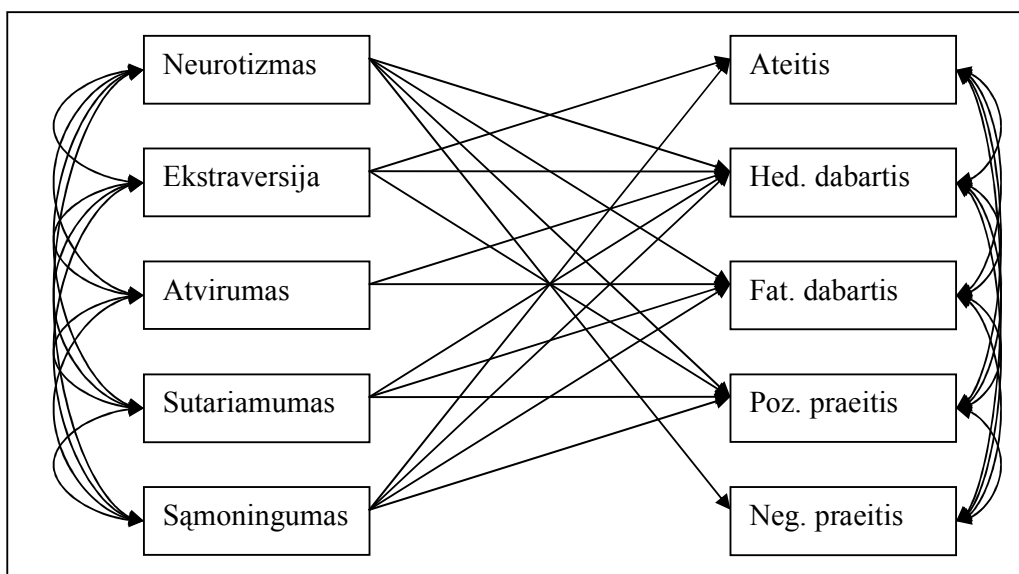
Nustatytos aiškios laiko perspektyvos ir amžiaus sąsajos, tačiau tai suteikia tik dalį informacijos apie laiko perspektyvos raidą. Jei skirtumai nustatomi skersinio pjūvio metodu, tai nereiškia, jog ir ilgalaikiai tyrimai nustatys, jog reiškinys keičiasi (Roberts et al., 2006).

3.3.2. Sąsajų tarp laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų stabilumas skirtingo amžiaus grupėse

Siekdami įvertinti, ar pasirinktose amžiaus grupėse sąsajos tarp laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų yra vienodos, atlikome struktūrinių lygčių modeliavimą trijose amžiaus grupėse ir taip realizavome ketvirtą uždavinį. Kaip minėta 1.3.1.2 skyrelyje, yra pagrindas manyti, kad, nustačius panašias stiprumu ir kryptimi koreliacijas tarp laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų visose pasirinktose amžiaus grupėse, galima pagrįstai kalbėti apie tai, kad LP, kaip ir asmenybės bruožai, yra mažai kintančios gyvenimo eigoje dispozicijos.

Koreliacinę matricą, pateiktą 22 lentelėje, transformavome į kelių modelių. Atlikome keletą modifikacijų:

- vietoje dvipusių koreliacinių kelių naudojome regresinius, nes teorija teigia, kad asmenybės bruožai yra gilesni dariniai, ir, tikėtina, būtent jie veikia laiko perspektyvas;
- papildomai į modelį įtrauktos laiko perspektyvos skalių ir asmenybės bruožų skalių tarpusavio koreliacijos;
- dėl įvestų vieno instrumento skalių tarpusavio koreliacijų ir dėl to, kad testuojamas visas modelis, kai kurie keliai tapo statistiškai nereikšmingi, jie iš modelio pašalinti (neurotizmas → ateities LP; ekstraversija → negatyvios praeities LP; atvirumas → ateities LP; sutariamumas → ateities LP; sutariamumas → negatyvios praeities LP; sąmoningumas → negatyvios praeities LP), taip pat, remiantis modifikacijos indeksais, modelis papildytas naujais keliais (neurotizmas → pozityvios praeities LP; neurotizmas → hedonistinės dabarties LP). Naujai įvesti keliai statistiškai reikšmingai pagerina modelio suderinamumo indeksus, o taip pat neprieštaruja teorinėms prielaidoms apie LP ir asmenybės bruožų sąsajas. Galutiniame modelyje yra 16 kelių. Galutinis modelis pateiktas 8 pav.

8 pav. Laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų sąsajų kelių modelis

Buvo atlikti keli 8 paveiksle pateikto modelio testavimai: visai imčiai, neskirstant dalyvių į amžiaus grupes, taip pat modelis buvo testuojamas trijose amžiaus grupėse, visus kelius atlaisvinus arba fiksavus. Modelių suderinamumo indeksai pateikti 28 lentelėje.

28 lentelė. Sąsajų tarp laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų modelių skirtingo amžiaus grupėse suderinamumo indeksai

Modelis	χ^2	df	p	χ^2/df	CFI	TLI	RMSEA	AIC	$\Delta\chi^2$	Δdf
Neskirstyta į grupes	15,4	9	0,0802	1,71	0,994	0,977	0,033	24867,7	-	-
Suskirstyta į grupes, parametrai laisvi	46,1	27	0,0125	1,71	0,982	0,931	0,058	24633,5	-	-
Suskirstyta į grupes, visi parametrai fiksuoti	88,3	59	0,0081	1,5	0,973	0,952	0,048	24611,7	42,197	32

Koreliacijų pagrindu sukurtas ir modifikuotas modelis, testuotas tiriamųjų neskirstant į grupes, pasižymi puikiais parametrais. Kadangi χ^2 statistiškai nereikšmingas, $\chi^2/df < 2$, $RMSEA < 0,05$, CFI ir TLI $> 0,9^5$, galime teigti, kad šis modelis puikiai tinka mūsų duomenims. Šio modelio parametrų įverčiai pateikti 29 lentelėje.

Siekdami išsiaiškinti, ar mūsų nustatyti ryšiai tarp laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų pasižymi stabilumu visose amžiaus grupėse, testavome modelį atskirai grupėse – pradžioje parametrus atlaisvinus, po to juos fiksuojant. Jei fiksavus (tai yra teigiant, kad visi nustatyti ryšiai yra vienodi) parametrus modelis statistiškai reikšmingai blogesnis už modelį su laisvai kintančiais parametrais, tokiu atveju galima teigti, kad kai kurie nustatyti ryšiai yra skirtingi amžiaus grupėse (Byrne, 2001; Kline, 2005).

Testuojant modelį grupėse atskirai, χ^2 tapo statistiškai reikšmingas, o RMSEA reikšmė viršijo 0,05, tačiau išliko priimtinos ribose ($< 0,08$). Taigi, šis modelis irgi suderinamas su mūsų duomenimis.

⁵ Informacija apie priimtinas suderinamumo indeksų reikšmes pateikta 3.1.1 skyrelyje. Dažniausiai vartojamų statistinių sutrumpinimų reikšmes galima rasti 1 priede.

Fiksavus visus parametrus, suderinamumo indeksų reikšmės pakito nežymiai, RMSEA ir TLI reikšmės pagerėjo, o χ^2/df ir CFI – pablogėjo, tačiau visos (išskyrus imties dydžiui jautrų χ^2) išliko priimtinos ribose. Siekdami patikrinti, ar modelis su fiksuotais parametrais statistiškai reikšmingai skiriasi nuo modelio su laisvai kintančiais parametrais, atlikome χ^2 skirtumo testą. χ^2 kritinė reikšmė, kai $p < 0,05$ yra 46,19 (df=32). Mūsų gauta $\Delta\chi^2=42,197$ ($\Delta df=32$), reiškia, kad modelis su fiksuotais regresijos keliais statistiškai reikšmingai nesiskiria nuo modelio su laisvais regresijos keliais. Kitaip sakant, yra pagrindas teigti, kad nustatyti ryšiai tarp laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų įverčių yra stabilūs pasirinktose amžiaus grupėse.

Nepaisant to, kad statistiškai reikšmingų skirtumų tarp modelių neradome, siekdami dar kartą įsitikinti laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų sąsajų stabilumu, papildomai nustatėme visų parametrų reikšmes skirtingose amžiaus grupėse ir patikrinome kiekvieno parametro skirtumo grupėse statistinį reikšmingumą (naudotas χ^2 skirtumo testas). Duomenys pateikti 29 lentelėje.

29 lentelė. Testuotų laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų sąsajų modelių parametrų reikšmės

Kelias	Nes-kirs-tant į grupes	18-22 grupėj	30-50 grupėj	Per 60 grupėj	$\Delta\chi^2$	Δdf	p
Sąmoningumas → ateitis	0,683	0,734	0,583	0,635	1,627	2	p>0,05
Ekstraversija → ateitis	-0,105	-0,045	-0,036	-0,105	0,757	2	p>0,05
Sąmoningumas → hed. dabartis	-0,203	-0,242	-0,205	-0,057	2,27	2	p>0,05
Sutariamumas → hed. dabartis	-0,107	-0,050	-0,052	-0,234	5,355	2	p>0,05
Atvirumas → hed. dabartis	0,246	0,334	0,234	0,083	3,694	2	p>0,05
Ekstraversija → hed. dabartis	0,447	0,496	0,397	0,298	1,314	2	p>0,05
Neurotizmas → hed. Dabartis	0,148	0,065	0,192	0,172	3,476	2	p>0,05
Sąmoningumas → fat. dabartis	-0,087	-0,243	-0,029	-0,110	4,193	2	p>0,05
Atvirumas → fat. dabartis	-0,111	-0,046	-0,013	-0,113	1,534	2	p>0,05
Neurotizmas → fat. dabartis	0,315	0,242	0,429	0,361	8,464	2	p<0,025
Sutariamumas → fat. dabartis	0,159	0,202	0,161	0,059	1,158	2	p>0,05
Sąmoningumas → poz. praeitis	0,152	0,074	0,101	0,259	4,383	2	p>0,05
Sutariamumas → poz. praeitis	0,189	0,172	0,234	0,177	0,633	2	p>0,05
Ekstraversija → poz. praeitis	0,193	0,246	0,223	0,099	1,802	2	p>0,05
Neurotizmas → poz. praeitis	0,154	0,073	0,155	0,243	2,675	2	p>0,05
Neurotizmas → neg. praeitis	0,457	0,485	0,544	0,334	5,131	2	p>0,05

Nors kai kurių parametru reikšmės amžiaus grupėse atrodo kiek skirtingos, tačiau statistiškai reikšmingas skirtumas nustatytas tik vienu atveju: neurotizmo sąsajos su fatalistinės dabarties laiko perspektyva stipriausios 30-50 metų žmonių grupėje, silpniausios – jauniausių tyrimo dalyvių grupėje ($\Delta\chi^2=8,464$; $\Delta df=2$; $p<0,025$). Tačiau mes lyginame tris amžiaus grupes, o kai kuriais atvejais daugkartiniams palyginimams atlikti taikoma Bonferroni pataisa (Čekanavičius ir Murauskas, 2002). Ją pritaikius, nustatytas skirtumas yra statistiškai nereikšmingas.

Taigi, mūsų gauti rezultatai leidžia konstatuoti, kad nustatytos sąsajos tarp laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų iš esmės nesiskiria visose trijose amžiaus grupėse. Vadinasi, remdamiesi sąsajų su amžiaus aspektu santykinai stabilium kintamuoju – asmenybės bruožais trijose suaugusių asmenų amžiaus grupėse, galime tvirtinti, kad LP savo stabilumu arba pokyčiais panaši į asmenybės bruožus.

3.4. Laiko perspektyvos sąsajos su lytimi

3.4.1. Vyrų ir moterų laiko perspektyvos skirtumai

Penktuoju tyrimo uždaviniu siekta nustatyti, ar skiriasi vyrų ir moterų LP ypatumai.

Sąsajų su lytimi paieškoms pasitelkėme ne koreliacinę analizę, bet žymiai įprastesnę procedūrą – nustatėme skirtumus tarp vyrų ir moterų grupėse gautų įverčių vidurkių. Nustatytas laiko perspektyvos įverčių skirtumas vyrų ir moterų grupėse rodo ir laiko perspektyvos sąsajas su lytimi. Skirtumų paieškai panaudotas Student t kriterijus nepriklausomoms imtims. Rezultatai pateikti 30 lentelėje.

30 lentelė. Laiko perspektyvos įverčių vidurkių skirtumai tarp vyrų ir moterų

	Lytis	N	M	SD	t	df	p	Cohen's d
Ateities LP	Vyras	242	3,53	0,62	-4,34	611	0,000	0,359
	Moteris	371	3,74	0,58				
Pozityvios praeities LP	Vyras	243	3,43	0,56	-5,74	614	0,000	0,473
	Moteris	373	3,70	0,58				
Fatalistinės dabarties LP	Vyras	239	2,69	0,59	-6,08	613	0,000	0,503
	Moteris	376	2,99	0,61				
Hedonistinės dabarties LP	Vyras	241	3,13	0,55	-2,39	607	0,017	0,198
	Moteris	368	3,24	0,57				
Negatyvios praeities LP	Vyras	242	2,93	0,61	0,162	617	0,871	0,013
	Moteris	377	2,92	0,67				

Nustatėme, kad skiriasi vyrų ir moterų ateities ($t=-4,34$; $p<0,001$), pozityvios praeities ($t=-5,74$; $p<0,001$), fatalistinės dabarties ($t=-6,08$; $p<0,001$), hedonistinės dabarties ($t=-2,39$; $p<0,05$) laiko perspektyvų įverčiai. Negatyvios praeities laiko perspektyvos įverčių skirtumų nerasta. Visais šiais atvejais moterys surinkdavo aukštesnius balus. Dviejų skalių – fatalistinės dabarties bei pozityvios praeities – skirtumų efekto dydis apibūdinamas kaip vidutinis, kitų dviejų – kaip mažas arba tarp mažo ir vidutinio. Vidutinis efekto dydis leidžia konstatuoti, kad nustatyti skirtumai yra gana pastebimi ir gali turėti praktinės reikšmės.

Gauti duomenys leidžia teigti, kad laiko perspektyvos atžvilgiu lytis yra svarbus kintamasis: mūsų imtyje egzistuoja sąsajos tarp lyties ir daugumos laiko perspektyvos komponentų (ateities, pozityvios praeities, fatalistinės dabarties ir hedonistinės dabarties) įverčių. Sąsajų nenustatyta tik tarp lyties ir negatyvios praeities laiko perspektyvos.

Norėdami patikrinti, ar LP ir lyties sąsajos išlieka nepakitusios mūsų pasirinktose trijose amžiaus grupėse, pritaikėme 2x3 dispersinės analizės (ANOVA) procedūrą. Rezultatai pateikti 31 lentelėje.

31 lentelė. 2x3 (lytis x amžius) dvifaktoriškos dispersinės analizės rezultatai

Skalė	III tipo kvadratų suma	df	M ²	F	p	Dalinė η^2
Ateities LP	1,583	2	0,792	2,433	0,089	0,008
Pozityvios praeities LP	0,232	2	0,116	0,358	0,699	0,001
Fatalistinės dabarties LP	0,359	2	0,180	0,543	0,581	0,002
Hedonistinės dabarties LP	0,841	2	0,421	1,480	0,229	0,005
Negatyvios praeities LP	1,930	2	0,965	2,413	0,090	0,008

Kaip matyti iš 31 lentelės, nerasta statistiškai reikšmingų sąveikų tarp lyties ir amžiaus grupės. Vadinasi, vyrų ir moterų laiko perspektyvos skirtumai nepriklauso nuo jų amžiaus. Ta pati tendencija stebima visose trijose amžiaus grupėse.

3.4.2. Sąsajų tarp laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų korelacijų stabilumas skirtingos lyties grupėse

Tą pačią procedūrą, kurią taikėme, siekdami išsiaiškinti, ar sąsajos tarp laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų įverčių yra vienodos skirtingo amžiaus grupėse, pritaikėme ir sąsajų tarp LP ir asmenybės bruožų skirtumų tarp vyrų ir moterų įverčių paieškai. Laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų sąsajų modelių tikrinimo skirtingos lyties grupėse suderinamumo indeksai pateikti 32 lentelėje.

32 lentelė. Sąsajų tarp laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų modelių skirtingos lyties tiriamųjų grupėse suderinamumo indeksai

Modelis	χ^2	df	p	χ^2/df	CFI	TLI	RMSEA	AIC	$\Delta\chi^2$	Δdf
Neskirstyta į grupes	15,412	9	0,0802	1,71	0,994	0,977	0,033	24867,7	-	-
Suskirstyta į grupes, parametrai laisvi	19,925	18	0,3370	1,11	0,998	0,993	0,018	24698,7	-	-
Suskirstyta į grupes, visi parametrai fiksuoti	28,930	34	0,7144	0,85	1,000	1,010	0,000	24675,7	9,005	16

Matome, kad geriausi suderinamumo indeksai gauti testuojant modelį skirtingos lyties asmenų grupėse, kai visi parametrai laisvi. Jis rodo, kad modelis puikiai tinka duomenims. Palyginus modelius su fiksuotais ir su laisvais parametrais, nustatyta, kad jie statistiškai reikšmingai nesiskiria: χ^2 kritinė reikšmė, kai $p < 0,05$ yra 26,296 (df=16), mūsų modelių $\Delta\chi^2=9$ ($\Delta df=16$). Reiškia, modelis su fiksuotais regresijos keliais statistiškai reikšmingai nesiskiria nuo modelio su laisvais regresijos keliais, o tai leidžia teigti, kad sąsajos tarp laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų vienodos vyrų ir moterų grupėse.

Taip pat patikrinome ir kiekvieno parametro reikšmes skirtingos lyties grupėse. Rezultatai pateikti 33 lentelėje.

Kaip matyti iš 33 lentelėje pateiktų χ^2 skirtumo testo rezultatų, statistiškai reikšmingo skirtumo nenustatyta nė vienu atveju. Vadinasi, sąsajos tarp laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų iš esmės nesiskiria vyrų ir moterų grupėse – tai dar vienas argumentas, įrodantis LP panašumą į asmenybės bruožą – tas pats sąsajų modelis tinka tiek skirtingoms amžiaus, tiek lyties grupėms.

33 lentelė. Testuotų modelių parametrų reikšmės visoje imtyje bei vyrų ir moterų grupėse

Kelias	Neskirstant į grupes	Vyrai	Moterys	$\Delta\chi^2$	Δdf	p
Sąmoningumas → ateitis	0,683	0,657	0,689	0,014	1	p>0,05
Ekstraversija → ateitis	-0,105	-0,140	-0,104	0,241	1	p>0,05
Sąmoningumas → hed. dabartis	-0,203	-0,249	-0,190	0,492	1	p>0,05
Sutariamumas → hed. dabartis	-0,107	-0,118	-0,125	0,291	1	p>0,05
Atvirumas → hed. dabartis	0,246	0,267	0,214	0,102	1	p>0,05
Ekstraversija → hed. dabartis	0,447	0,487	0,422	0,006	1	p>0,05
Neurotizmas → hed. dabartis	0,148	0,032	0,173	3,654	1	p>0,05
Sąmoningumas → fat. dabartis	-0,087	-0,154	-0,125	0,104	1	p>0,05
Atvirumas → fat. dabartis	-0,111	-0,192	-0,135	0,266	1	p>0,05
Neurotizmas → fat. dabartis	0,315	0,279	0,225	0,337	1	p>0,05
Sutariamumas → fat. dabartis	0,159	0,087	0,109	0,394	1	p>0,05
Sąmoningumas → poz. praeitis	0,152	0,086	0,155	0,748	1	p>0,05
Sutariamumas → poz. praeitis	0,189	0,180	0,152	0,025	1	p>0,05
Ekstraversija → poz. praeitis	0,193	0,227	0,161	0,243	1	p>0,05
Neurotizmas → poz. praeitis	0,154	0,083	0,140	0,489	1	p>0,05
Neurotizmas → neg. praeitis	0,457	0,509	0,453	0,011	1	p>0,05

Taigi, turime keletą argumentų, kurie laiko perspektyvą leidžia laikyti asmenybės bruožu: koreliacijos su Didžiojo penketo asmenybės bruožais yra santykinai stiprios, jos stabilios tiek lyties, tiek amžiaus grupėse, be to, modelis, kuriame laiko perspektyva buvo žemesnio lygmens bruožas, buvo statistiškai reikšmingai geresnis, nei modelis, kuriame laiko perspektyva buvo nuostata. Todėl toliau analizuosime tik modelius, kuriuose laiko perspektyva bus priskirta asmenybės bruožų aibei.

3.5. Laiko perspektyvos sąsajos su sociodemografiniais kintamaisiais

3.5.1. Laiko perspektyva ir sociodemografiniai kintamieji

Šešto uždavinio realizavimas reikalauja išanalizuoti laiko perspektyvos ryšius su sociodemografiniais ir elgesio kintamaisiais. Be to, kaip buvo pažymėta 1.3.2 skyrelyje, šiame darbe siekiama įrodyti, kad laiko perspektyva yra reiškiny, kuris siejasi su įvairiais sociodemografiniais ir elgesio kintamaisiais, taigi gali turėti prognostinę vertę.

Tikrinome, ar skiriasi asmenų, kurie buvo nutraukę studijas ir tų, kurie nebuvo, laiko perspektyva. Kadangi tik 84 asmenys buvo nutraukę studijas, taikėme neparametrinį Mann-Whitney kriterijų. Rezultatai pateikti 34 lentelėje.

34 lentelė. Nutraukusių ir nenutraukusių studijas asmenų laiko perspektyvos skirtumai

	Studijų nutraukimas	N	Vidutinis rangas	Z	p
Ateities laiko perspektyva	Taip	84	304,07	-0,56	0,577
	Ne	504	292,91		
Pozityvios praeities laiko perspektyva	Taip	84	256,05	-2,30	0,022
	Ne	506	302,05		
Fatalistines dabarties laiko perspektyva	Taip	84	286,53	-0,58	0,564
	Ne	508	298,15		
Hedonistines dabarties laiko perspektyva	Taip	82	292,91	-0,01	0,996
	Ne	503	293,01		
Negatyvios praeities laiko perspektyva	Taip	84	296,73	-0,04	0,964
	Ne	510	297,63		

Nustatytas tik vienas statistiškai reikšmingas skirtumas tarp asmenų, kurie buvo kada nors gyvenime nutraukę studijas ir tų, kurie nebuvo. Asmenys, kurie nebuvo nutraukę studijų, pasižymi labiau išreikšta pozityvios praeities laiko perspektyva ($Z=-2,3$; $p<0,05$).

Įvertinome sąsajas tarp laiko perspektyvos komponentų iš vienos pusės ir darboviečių skaičiaus, santuokų ir vaikų skaičiaus iš kitos. Rezultatai pateikti 35 lentelėje.

35 lentelė. Ryšiai tarp laiko perspektyvos komponentų įverčių, darbuočių skaičiaus, santuokų ir vaikų skaičiaus

		Ateities LP	Pozityvios praeities LP	Fatalistinės dabarties LP	Hedonistinės dabarties LP	Negatyvios praeities LP	Amžius
Amžius (df=487)		0,249***	0,077	0,308***	-0,306***	0,247***	
Darbuočių skaičius	Nekontroliuojant amžiaus (df=565)	0,165***	-0,033	0,067	-0,106*	0,065	0,395***
	Kontroliuojant amžių (df=564)	0,054	-0,078	-0,069	0,017	-0,023	
Darbo stažas	Nekontroliuojant amžiaus (df=487)	0,263***	0,085	0,297***	-0,306***	0,219***	0,948***
	Kontroliuojant amžių (df=486)	0,087	0,04	0,014	-0,053	-0,05	
Santuokų skaičius	Nekontroliuojant amžiaus (df=487)	0,216***	0,032	0,200***	-0,188***	0,129**	0,584***
	Kontroliuojant amžių (df=486)	0,090*	-0,015	0,026	-0,012	-0,02	
Vaikų skaičius	Nekontroliuojant amžiaus (df=487)	0,138**	0,038	0,224***	-0,190***	0,089	0,537***
	Kontroliuojant amžių (df=486)	0,006	-0,004	0,074	-0,033	-0,053	

Pastaba. *** Koreliacija statistiškai reikšminga, $p < 0,001$; ** Koreliacija statistiškai reikšminga, $p < 0,01$; * Koreliacija statistiškai reikšminga, $p < 0,05$.

Atlikome laiko perspektyvos sąsajų su darbuočių, santuokų ir turimų vaikų skaičiumi bei darbo stažu koreliacinę analizę. Kadangi visi šie sociodemografiniai kintamieji koreliuoja su amžiumi, o koreliacija tarp darbo stažo ir amžiaus artėja prie vieneto ($r=0,948$; $p < 0,01$), kontroliavome šias koreliacijas su amžiumi bei skaičiavome dalinės koreliacijos koeficientus. Kontroliuojant amžių nustatyta tik viena statistiškai reikšminga koreliacija tarp ateities laiko perspektyvos ir santuokų skaičiaus ($r=0,09$; $p < 0,05$): asmenys, kurių ateities laiko perspektyva labiau išreikšta, yra linkę sudaryti daugiau santuokų, tačiau, reikia pastebėti, ši koreliacija ypač silpna.

Patikrinome, ar laiko perspektyva siejasi su darbui skiriamų valandų skaičiumi. Nenustatyta nė vienos statistiškai reikšmingos koreliacijos (36 lentelė).

36 lentelė. Koreliacijos tarp laiko perspektyvos įverčių ir darbo trukmės dienoje

		Darbo valandos
Ateities laiko perspektyva	r	0
	N	410
Pozityvios praeities laiko perspektyva	r	-0,025
	N	413
Fatalistinės dabarties laiko perspektyva	r	-0,081
	N	413
Hedonistinės dabarties laiko perspektyva	r	-0,04
	N	405
Negatyvios praeities laiko perspektyva	r	-0,063
	N	413

Pastaba. Statistiškai reikšmingų korelacijų nenustatyta, $p > 0,05$.

Demografiniame klausimyne, kuris buvo tyrimo instrumento sudėtinė dalis, respondantai taip pat pateikė savo subjektyvius akademinio pažangumo mokykloje, sveikatos, rūkymo ir alkoholio vartojimo dažnumo vertinimus. Šie kintamieji buvo matuojami rangine skale, todėl skaičiuojant koreliacijas su LP taikytas neparametrinis Spearman koreliacijos koeficientas. Rezultatai pateikti 37 lentelėje.

Nustatytos statistiškai reikšmingos koreliacijos tarp subjektyvaus akademinio pažangumo mokykloje vertinimo ir laiko perspektyvos: su blogesniu mokymosi mokykloje vertinimu siejosi labiau išreikštos fatalistinės dabarties ($r_s = 0,16$; $p < 0,001$) bei negatyvios praeities ($r_s = 0,107$; $p < 0,01$) laiko perspektyvos.

37 lentelė. Sąsajos tarp laiko perspektyvos ir subjektyvaus akademinio pažangumo mokykloje, sveikatos, rūkymo ir alkoholio vartojimo dažnumo vertinimo

		Akademinis pažangumas (aukšti balai reiškia prastą mokymąsi)	Sveikata (aukšti balai reiškia prastą sveikatą)	Rūkymas (aukšti balai reiškia dažnesnį rūkymą)	Alkoholio vartojimas (aukšti balai reiškia dažnesnį vartojimą)
Ateities LP	r_s	-0,055	0,085*	-0,138**	-0,160***
	N	609	610	611	611
Pozityvios praeities LP	r_s	-0,047	0,094*	-0,090*	-0,099*
	N	612	613	614	614
Fatalistinės dabarties LP	r_s	0,160***	0,311***	0,012	-0,017
	N	611	612	613	613
Hedonistinės dabarties LP	r_s	-0,014	-0,159***	0,172***	0,220***
	N	605	606	607	607
Negatyvios praeities LP	r_s	0,107**	0,351***	0,037	-0,01
	N	615	616	617	617

Pastaba. *** Koreliacija statistiškai reikšminga, $p < 0,001$; ** Koreliacija statistiškai reikšminga, $p < 0,01$; * Koreliacija statistiškai reikšminga, $p < 0,05$. Taikytas Spearman koreliacijos koeficientas.

Su subjektyviu savo sveikatos vertinimu siejosi visos laiko perspektyvos. Geresnis savo sveikatos vertinimas siejosi su mažiau išreikštomis ateities ($r_s = 0,085$; $p < 0,05$), pozityvios praeities ($r_s = 0,094$; $p < 0,05$), fatalistinės dabarties ($r_s = 0,311$; $p < 0,001$) bei negatyvios praeities laiko perspektyvomis ($r_s = 0,351$; $p < 0,001$), bet labiau išreikšta hedonistinės dabarties LP ($r_s = -0,159$; $p < 0,001$). Tačiau reikia pastebėti, kad koreliacijos tarp subjektyvaus sveikatos vertinimo ir ateities laiko perspektyvos bei pozityvios praeities laiko perspektyvos įverčių gautos ypač silpnos (nesiekia 0,1) ir gali būti atsitiktinės arba atsiradusios dėl to, kad kiti veiksniai (sociodemografiniai ar asmenybės) siejasi su abiem šiais kintamaisiais.

Su alkoholio vartojimo ir rūkymo dažnumu siejosi tos pačios laiko perspektyvos. Su subjektyviai pripažįstamu dažnesniu rūkymu ir alkoholio vartojimu siejasi silpniau išreikšta ateities (su rūkymu: $r_s = -0,138$; $p < 0,01$; su alkoholio vartojimu: $r_s = -0,16$; $p < 0,001$), pozityvios praeities (su rūkymu: $r_s = -$

0,09; $p < 0,05$; su alkoholio vartojimu: $r_s = -0,099$; $p < 0,05$) bei stipriau išreikšta hedonistinės dabarties laiko perspektyva (su rūkymu: $r_s = 0,172$; $p < 0,001$; su alkoholio vartojimu: $r_s = 0,22$; $p < 0,001$).

Galima pastebėti, kad ateities ir pozityvios praeities laiko perspektyvos teigiamai koreliuoja su adaptyvesniais elgesio būdais (mažesniu rūkymu ir alkoholio vartojimu), hedonistinės dabarties laiko perspektyvos sąsajos – neigiamos. Detalesnę šių sąsajų analizę pateiksime 4.1.5 skyrelyje.

Paskutinis kintamasis, su kuriuo ieškota sąsajų – religingumas. Rezultatai pateikti 38 lentelėje.

38 lentelė. Tikinčių ir netikinčių asmenų laiko perspektyvos įverčių vidurkių skirtumai

	Ar tiki	N	M	SD	t	df	p	Cohen's d
Ateities LP	Taip	480	3,72	0,58	4,47	601	0,000	0,45
	Ne	123	3,45	0,66				
Pozityvios praeities LP	Taip	482	3,67	0,55	5,66	176,3	0,000	0,61
	Ne	124	3,32	0,62				
Fatalistinės dabarties LP	Taip	480	2,93	0,61	3,98	602	0,000	0,40
	Ne	124	2,68	0,63				
Hedonistinės dabarties LP	Taip	474	3,17	0,56	-2,07	596	0,039	-0,21
	Ne	124	3,29	0,59				
Negatyvios praeities LP	Taip	484	2,95	0,64	1,61	606	0,109	0,16
	Ne	124	2,85	0,67				

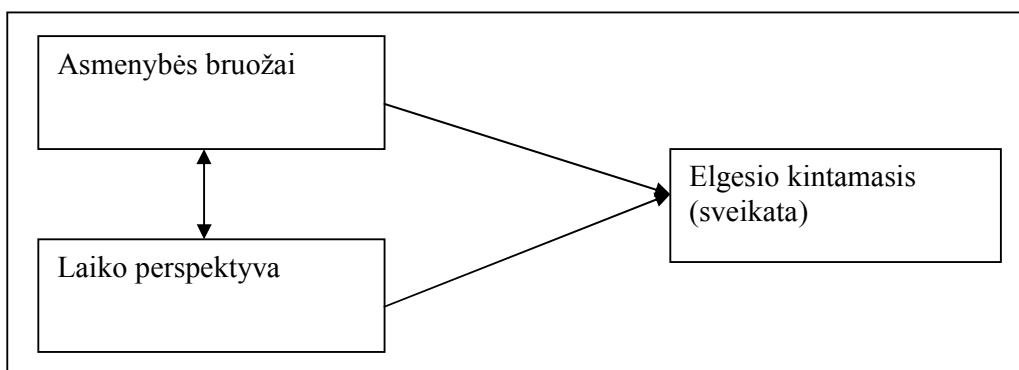
Nustatyta, kad tikinčių ir netikinčių žmonių grupėse skiriasi visų laiko perspektyvų įverčiai, išskyrus negatyvios praeities laiko perspektyvą. Tikintys žmonės pasižymi labiau išreikšta ateities ($t = 4,47$; $p < 0,001$), pozityvios praeities ($t = 5,66$; $p < 0,001$), fatalistinės dabarties ($t = 3,98$; $p < 0,001$) bei silpniau išreikšta hedonistinės dabarties laiko perspektyva ($t = -2,07$; $p < 0,05$).

Skirtumai pozityvios praeities ir ateities laiko perspektyvose traktuotini kaip turintys didelį efektą (Cohen's d arti 0,5).

3.5.2. Laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų sąsajos su asmens elgesio kintamaisiais

Realizuodami paskutinį uždavinį papildomai išanalizavime laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų sąsajas su asmens elgesio kintamaisiais (alkoholio vartojimu, tikėjimu, sveikatos vertinimu). Pasirinkome šiuos tris kintamuosius dėl dviejų priežasčių: pirmiausia, jie yra neabejotinai susiję su adaptyviu ir pilnavertišku asmens funkcionavimu, kitaip sakant, savaime svarbūs. Antra, jau atlikta ir 3.5.1 skyrelyje pristatyta analizė parodė, kad šie kintamieji koreliuoja su laiko perspektyvomis. Sąsajos tarp subjektyvaus sveikatos, alkoholio vartojimo dažnumo ir tikėjimo vertinimo bei asmenybės bruožų pateiktos 7 priede.

Schematiškai testuotas modelis pavaizduotas 9 pav. Asmenybės bruožai ir laiko perspektyva čia yra vieno lygio koreliaciniais ryšiais susiję kintamieji, ir jie kartu veikia elgesio kintamuosius: subjektyvius sveikatos, alkoholio vartojimo dažnumo ir tikėjimo vertinimus. Jei mūsų sukurti modeliai pasižymės priimtinais suderinamumo indeksais, tai bus argumentas, jog laiko perspektyva ir asmenybės bruožai gali funkcionuoti kaip vieno lygio kintamieji, kitaip sakant, laiko perspektyva gali būti asmenybės bruožu.

9 pav. Laiko perspektyvos, asmenybės bruožų ir elgesio kintamojo (subjektyvaus sveikatos vertinimo) sąveikų supaprastintas modelis

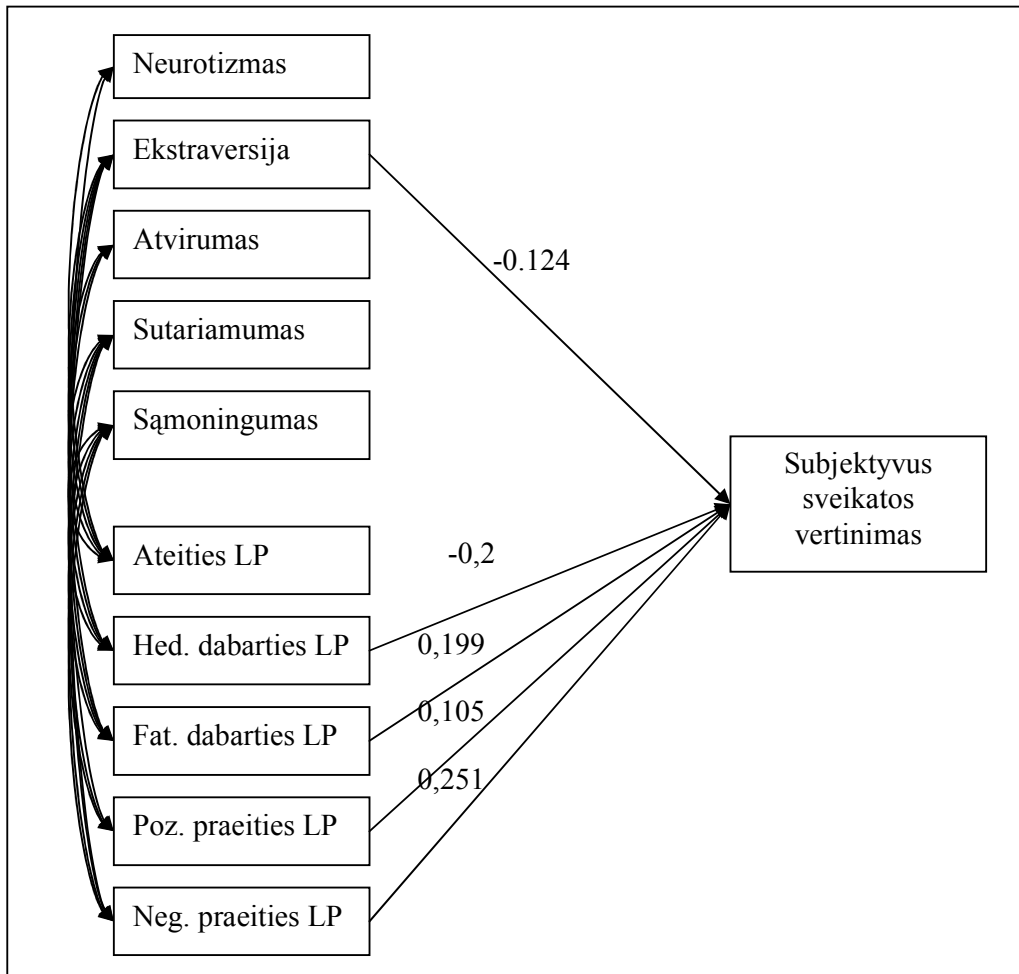
Pirmiausia patikrinome asmenybės bruožų ir LP sąsajų su subjektyviu sveikatos vertinimu modelį. Šio modelio sudarymą pradėjome nuo to, kad visi asmenybės bruožai ir visos laiko perspektyvos regresiniais ryšiais siejosi su sveikatos vertinimu. Taip pat buvo įtrauktos koreliacijos tarp visų vienu instrumentu matuotų skalių. Modelis nebuvo identifikuojamas, todėl pašalintas statistiškai nereikšmingas ir turintis mažiausią standartizuotą reikšmę kelias tarp sutariamumo ir subjektyvaus sveikatos vertinimo. Identifikuotas modelis pasižymėjo prastais suderinamumo indeksais (39 lentelė), todėl jis buvo modifikuotas. Pirmiausia, buvo pašalinti tie regresiniai keliai tarp asmenybės bruožų ar laiko perspektyvos ir subjektyvaus sveikatos vertinimo, kurie nebuvo statistiškai reikšmingi. Taip pat, remiantis modifikacijos indeksais, įvestos koreliacijos tarp laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų. Gautasis modelis statistiškai reikšmingai geresnis už pirminį ($\Delta\chi^2=71,98$; $\Delta df=4$; $p<0,001$).

Galutinis modelis pateiktas 10 pav., pirminio ir galutinio modelių suderinamumo indeksai – 39 lentelėje.

39 lentelė. Laiko perspektyvos, asmenybės bruožų ir subjektyvaus sveikatos vertinimo sąsajų modelių suderinamumo indeksai.

Modelis	χ^2	df	p	χ^2/df	CFI	TLI	RMSEA	AIC	$\Delta\chi^2$	Δdf
Pirminis modelis	84,15	6	0,000	14,03	0,685	0,003	0,143	26345,7	71,98	4
Galutinis modelis	12,17	10	0,274	1,22	0,998	0,991	0,018	26265,7		

Galutinis modelis pasižymi puikiais suderinamumo indeksais: χ^2 nėra statistiškai reikšmingas, $\chi^2/df<2$, CFI ir TLI reikšmės artėja prie 1, RMSEA<0,05.

10 pav. Laiko perspektyvos, asmenybės bruožų ir subjektyvaus sveikatos vertinimo sąsajų modelis

Pastaba: modelyje nepavaizduotos laiko perspektyvų tarpusavio koreliacijos ir asmenybės bruožų tarpusavio koreliacijos; visi parametrai įverčiai pateikti 8 priede.

Žvelgiant į modelį, matyti, kad sveikata siejasi su keturiomis laiko perspektyvomis ir vienu asmenybės bruožu. Didžiausią prognostinę vertę turi negatyvios praeities skalė, kelio koeficientas lygus 0,251, ji siejasi su prastesniu subjektyviu sveikatos vertinimu. Su prastesniu subjektyviu sveikatos vertinimu taip pat siejasi fatalistinės dabarties (kelio koeficientas 0,199) ir pozityvios praeities (kelio koeficientas 0,105) laiko perspektyvos. Su geresniu savo sveikatos vertinimu siejasi hedonistinės dabarties laiko perspektyva (kelio

koeficientas -0,2) ir vienintelis asmenybės bruožas, turintis tiesioginę sąsają su sveikata – ekstraversija (kelio koeficientas -0,124).

Tirdami laiko perspektyvos, asmenybės bruožų ir subjektyvaus alkoholio vartojimo dažnumo sąsajas, taikėme tą pačią procedūrą, kaip ir tirdami modelį, susiejantį šiuos kintamuosius ir subjektyvų sveikatos vertinimą. Galutinis modelis pateiktas 11 pav., abiejų modelių suderinamumo indeksai 40 lentelėje.

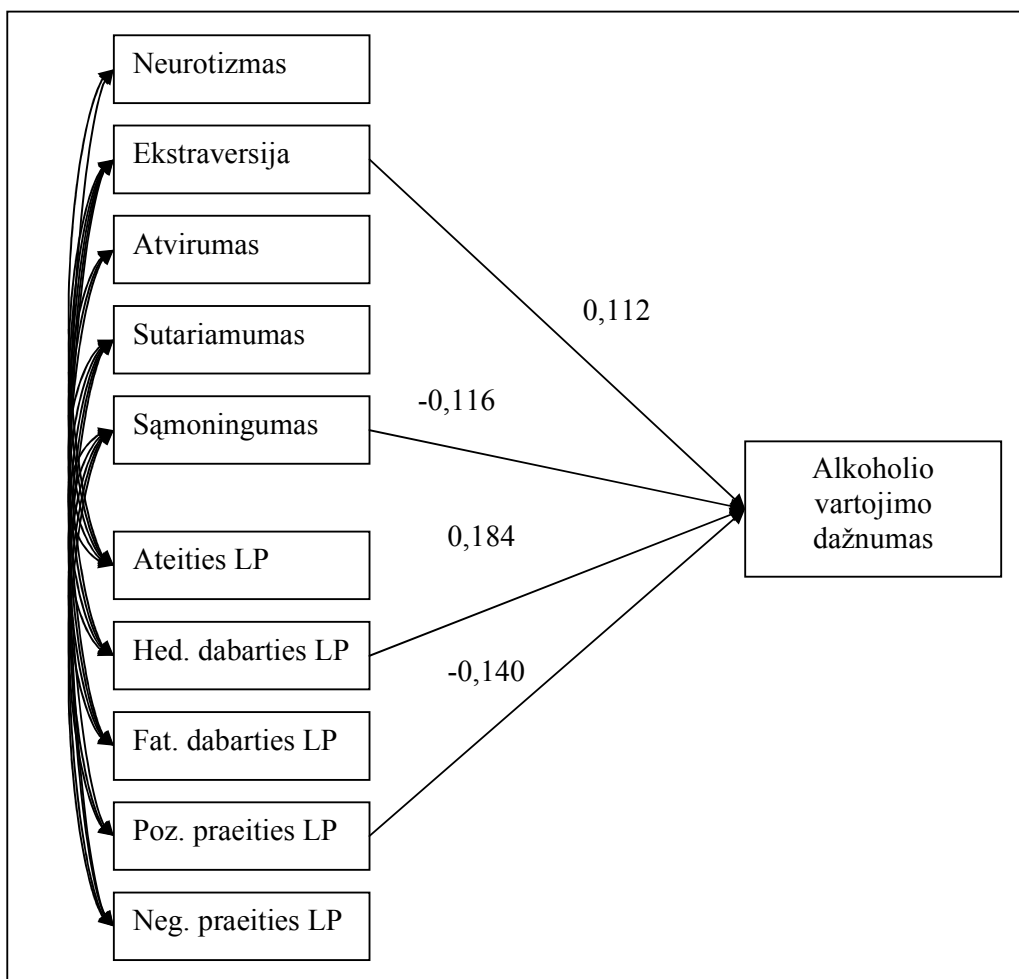
40 lentelė. Laiko perspektyvos, asmenybės bruožų ir subjektyvaus alkoholio vartojimo dažnumo vertinimo sąsajų modelių suderinamumo indeksai.

Modelis	χ^2	df	p	χ^2/df	CFI	TLI	RMSEA	AIC	$\Delta\chi^2$	Δdf
Pirminis modelis	84,522	6	0,000	14,09	0,480	-0,65	0,143	27055,8	69,4	6
Galutinis modelis	15,118	12	0,235	1,26	0,997	0,988	0,020	26974,4		

Kaip matyti iš 40 lentelės, galutinis modelis pasižymėjo puikiais suderinamo indeksais, ko nepasakysi apie pirminį. Taip pat modifikuotas, galutinis modelis buvo statistiškai reikšmingai geresnis už pirminį ($\Delta\chi^2=69,4$; $\Delta df=6$; $p<0,001$)

Su subjektyviu alkoholio vartojimo dažnumo vertinimu modelyje siejasi dvi asmenybės savybės ir dvi laiko perspektyvos. Su dažnesniu alkoholio vartojimu siejasi hedonistinės dabarties laiko perspektyva (kelio koeficientas 0,184) ir ekstraversija (kelio koeficientas 0,112), su retesniu – pozityvios praeities laiko perspektyva (kelio koeficientas -0,14) bei sąmoningumas (kelio koeficientas -0,116).

11 pav. Laiko perspektyvos, asmenybės bruožų ir subjektyvaus alkoholio vartojimo dažnumo vertinimo sąsajų modelis

Pastaba: modelyje nepavaizduotos laiko perspektyvų tarpusavio koreliacijos ir asmenybės bruožų tarpusavio koreliacijos; visi parametrai įverčiai pateikti 9 priede.

Taip pat įvertinome ir laiko perspektyvos bei asmenybės bruožų sąsajų su tikėjimu modelius. Kadangi tikėjimas buvo matuojamas dichotomine skale, turėjome taikyti kitą identifikacijos metodą – WLSMV (*Weighted least-squares with mean and variance adjustment* – svorinis mažiausių kvadratų metodas su vidurkio ir dispersijos pataisa).

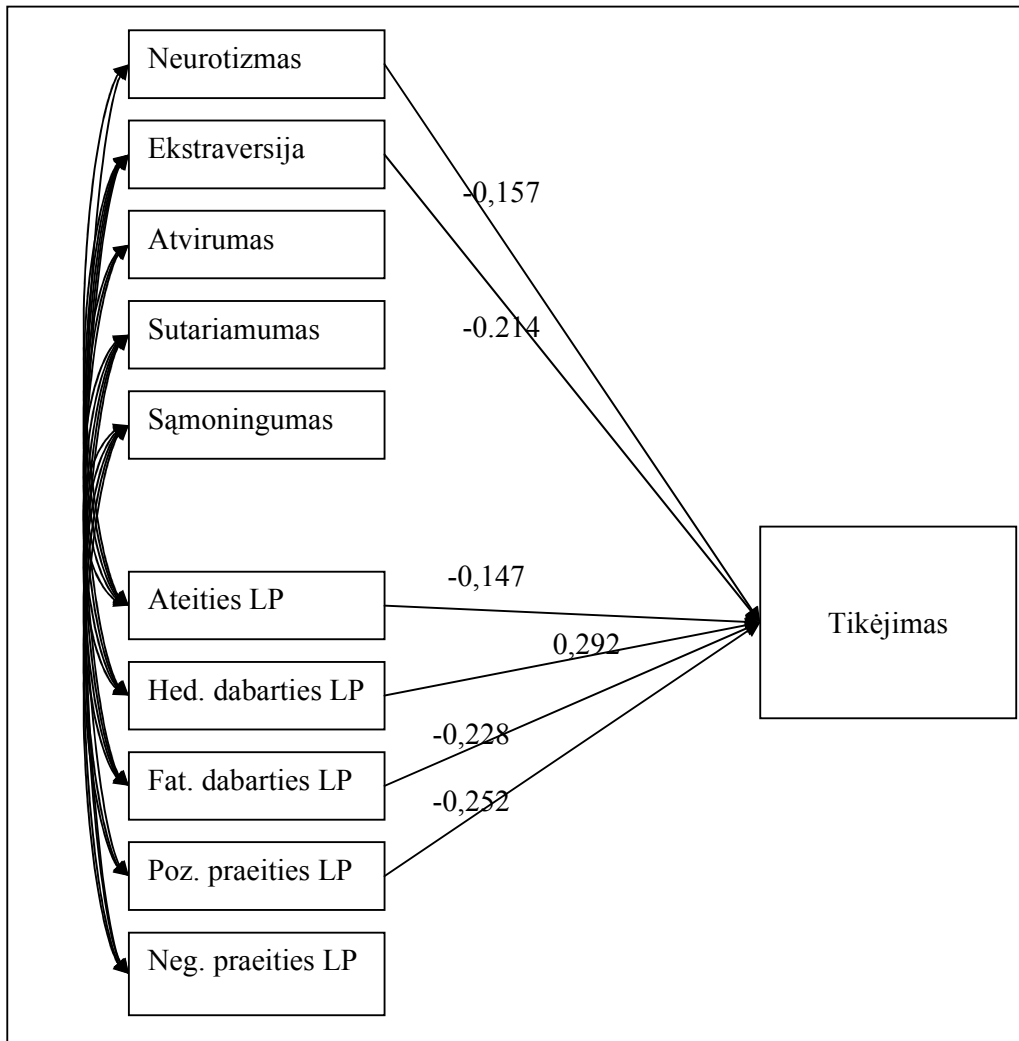
Tirtas modelis pateiktas 12 pav., o suderinamumo koeficientų reikšmės – 41 lentelėje.

41 lentelė. Laiko perspektyvos, asmenybės bruožų ir tikėjimo sąsajų modelių suderinamumo indeksai.

Modelis	χ^2	df	p	χ^2/df	CFI	TLI	RMSEA	$\Delta\chi^2$	Δdf	p
Pirminis modelis	283,288	9	0,000	31,48	0,569	-0,25	0,219	307,674	5	0,000
Galutinis modelis	7,130	5	0,2108	1,43	0,997	0,983	0,026			

Nors ir šiuo atveju pradinis modelis buvo neidentifikuojamas, galutinis modelis vėl pasižymėjo tinkamais suderinamumo indeksais, jis buvo statistiškai reikšmingai ($p < 0,001$) geresnis už pirminį modelį.

Tikintys tyrimo dalyviai pasižymi labiau išreikšta pozityvios praeities (kelio koeficientas -0,252), fatalistinės dabarties (kelio koeficientas -0,228), ateities (kelio koeficientas -0,147) laiko perspektyvomis, ekstraversija (kelio koeficientas -0,214) bei neurotizmu (kelio koeficientas -0,157). Netikintys žmonės pasižymi labiau išreikšta hedonistinės dabarties laiko perspektyva (kelio koeficientas 0,292).

12 pav. Laiko perspektyvos, asmenybės bruožų ir tikėjimo sąsajų modelis

Pastaba: modelyje nepavaizduotos laiko perspektyvų tarpusavio koreliacijos ir asmenybės bruožų tarpusavio koreliacijos; visi parametrai įvertinti 10 priede.

Šių modelių tyrimas leido mums sužinoti du svarbius dalykus. Pirmiausia, nustatyta, kad modeliai, kuriuose laiko perspektyva yra vieno lygio kintamasis su Penkių faktorių modelio asmenybės bruožais, pasižymi priimtinais suderintumo indeksais. Todėl nebūtina laiko perspektyvos perkelti į būdingų prisitaikymų lygį ir testuoti jos galimybes būti nuostata. Mūsų darbe tai dar vienas argumentas, kad laiko perspektyva yra asmenybės bruožas.

Antra, įtraukus į modelius asmenybės bruožus, kurie yra labai platūs ir pajėgūs paaiškinti asmens funkcionavimą daugelyje sričių (McCrae, 2005), laiko perspektyvos sąsajos su asmens funkcionavimo kintamaisiais vis vien išlieka statistiškai reikšmingos. Tai reiškia, kad laiko perspektyva suteikia mums papildomos informacijos prognozuojant žmogaus elgesį.

4. Rezultatų aptarimas

Pagrindinis šio tyrimo tikslas – skirtingo amžiaus vyrų ir moterų laiko perspektyvos sąsajų su asmenybės bruožais nustatymas. Jo realizavimas pasitarnavo ne tik plečiant laiko perspektyvos, kaip mažai tyrinėto psichologinio reiškinių, pažinimo ribas ir formuluojant jos ateities tyrimų problematiką, bet, svarbiausia, empiriškai pagrindė galimybę interpretuoti laiko perspektyvą kaip asmenybės bruožą PFM struktūroje. Matuoti laiko perspektyvos sąsajas su asmenybės bruožais, kitais veiksniais, tuo pačiu palaipsniui peržiūrėti laiko perspektyvos kaip galimo asmenybės bruožo požymius ir rasti argumentų už tai, kad laiko perspektyva irgi skirtina šiai reiškinių sričiai – toks buvo mūsų pasirinktas tyrimo planavimo kelias, tapęs loginiu pagrindu ne tik rezultatų aptarimui ir diskusijoms, bet ir viso darbo struktūrai.

4.1. Laiko perspektyva: asmenybės bruožas?

Teorinė problemos analizė, kaip jau minėta, leido mums išskirti tris galimus laiko perspektyvos konceptualizacijos būdus: kaip dinamiško kognityvinio-motyvacinio proceso (Nuttin, 1985; Gjesme, 1983; Lens and Moreas, 1994; Seijts, 1998; Vazquez and Rapetti, 2006), kaip stabilaus asmenybės bruožo (Boniwell and Zimbardo, 2004; Lens and Moreas, 1994; Gjesme, 1983; Zalecky, 1994) bei kaip mažiau stabilaus konstrukto – nuostatos (Zimbardo and Boyd, 1999, 2008). Kelis dešimtmečius trunkantys laiko perspektyvos tyrimai nepriartino mūsų nė prie vienos iš šių teorinių konceptualizacijų verifikavimo, nes ir šiandien dažniausiai *a priori* nusprendžiama, koks tai reiškinys, ir jis atitinkamai matuojamas bei interpretuojamas. Suprasdami, kad anksčiau ar vėliau teks konkretinti laiko

perspektyvos vietą psichinių reiškinių tarpe, pasiryžome pradėti argumentuotą diskusiją apie tai, remdamiesi disertacijoje pateiktais rezultatais.

Mūsų pasirinkimą rasti laiko perspektyvai vietą asmenybės bruožų struktūroje nulėmė keletas momentų:

- daugelio žymiausių LP tyrėjų (atstovaujančių visoms išskirtoms konceptualizacijoms) pasikartojantys pastebėjimai apie laiko perspektyvos kaip pamatinio, fundamentalaus, santykinai stabilaus reiškinio vaidmenį žmogaus gyvenimo ir veiklos reguliacijoje (Boniwell and Zimbardo, 2004; Luyckx et al., 2010 ir kt.);
- kai kurių tyrėjų tiesioginiai pareiškimai, kad LP – asmenybės bruožas (Gorman and Wessman, 1977, cit. pagal Boniwell and Zimbardo, 2004);
- laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų panašios charakteristikos (žr. 1.3.1.2 skyrelį);
- gyvenimiški pastebėjimai apie tai, kad asmens prisirišimas prie praeities, dabarties ar ateities gana ilgai trunkantis ir sunkiai besikeičiantis reiškinys.

Taigi, jei laiko perspektyva – galimai asmenybės bruožas, ji turi atitikti keletą reikalavimų, kuriuos, kaip jau buvo minėta, bruožų teorijos atstovai kelia dariniui, pripažįstamam asmenybės bruožu. Bruožas turėtų būti aptinkamas įvairaus pobūdžio duomenyse – tiek naudojant skirtingus instrumentus, tiek skirtingose šalyse, skirtingos lyties ar amžiaus žmonių imtyse, taip pat plačiame spektre psichologinių fenomenų, tokių, kaip norai, motyvai, nuostatos, elgesys ir t.t. Tuo pačiu, bruožai turi būti svarbūs elgesį nulemiantys veiksniai (Matthews et al., 2003; McCrae and Costa, 1995; McCrae, 2005). Bruožas turėtų nusakyti individualius skirtumus: vieni asmenys turi pasižymėti aukštai išreikšta atitinkama charakteristika, kiti – žemai ir pan. (McCrae, 2005). Bruožas turi būti stabilus, mažai kisti bėgant metams (McCrae and Costa, 1995; McCrae, 2005); be to, tikėtina, kad bruožas

turi evoliucinį ir biologinį pagrindą, yra bent iš dalies įgimtas (Matthews et al., 2003; McAdams and Pals, 2006; McCrae and Costa, 1995; McCrae, 2005).

Kaip įrodyti, kad laiko perspektyva – galimai asmenybės bruožas? Pirmiausia ji turi koreliuoti su Penkių faktorių modelio asmenybės bruožais, ir koreliacijų efekto dydis, naudojant J. Cohen terminą (cit. pagal Volker, 2006), turi būti nemažas.

4.1.1. Laiko perspektyvos sąsajos su asmenybės bruožais

Daugelio tyrimų rezultatai rodo, kad PFM (Penkių faktorių modelio; McCrae and Costa, 1999; McCrae, 2005) bruožų koreliacijos su kitais asmenybės bruožais, yra gana aukštos, kartais siekia net 0,77 (Costa and McCrae, 1992). Tuo tarpu ieškant sąsajų tarp asmenybės bruožų ir nuostatų bei vertybių, identiteto kintamųjų ir kitų panašių reiškinių, kurie pagal Penkių faktorių teoriją priklauso asmenybės struktūros būdingų adaptacijų lygiui, nustatomos silpnesnės koreliacijos, jos tik išimtiniais atvejais siekia 0,5, o dažniausiai svyruoja iki 0,3 (Aluja et al., 2007; Fernandez and Castro, 2003; Lounsbury et al., 2007; Saroglou and Munoz–Garcia, 2008). Taigi, jei laiko perspektyva panaši į Penkių faktorių modelyje išskiriamus bruožus, mūsų tyrime nustatytos koreliacijos turėtų būti ganėtinai stiprios.

Ši prielaida pasitvirtino. Mūsų tyrime kai kurios koreliacijos tarp didžiųjų penkių asmenybės bruožų ir laiko perspektyvos siekia net iki 0,671 (tokio dydžio koreliacija gauta antrame tyrime tarp ateities laiko perspektyvos ir sąmoningumo). Remiantis tradicine koreliacinio ryšio stiprumo klasifikacija (Čekanavičius ir Murauskas, 2000), tokį ryšį reiktų vadinti „vidutinio stiprumo“, tačiau J. Cohen teigė, kad jau ryšys, kurio $r=0,371$, rodo didelį efektą, pastebimą „plika akimi“ (cit. pagal Volker, 2006). Taigi, galime teigti, kad bent kai kurios koreliacijos tarp laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų yra tikrai aukštos – būdingesnės tiems atvejams, kai tiriami ryšiai tarp dviejų asmenybės bruožų, nei tarp asmenybės bruožo ir būdingos adaptacijos (nuostatos) ar dar tolimesnio savo prigimtimi reiškinio, tarkim, proceso.

Labai svarbu ir tai, kad modeliuojant laiko perspektyvą kaip žemesnio lygmens asmenybės bruožą (žr. 3.2.2. skyrelį) bei lyginant tokį modelį su modeliu, kur laiko perspektyva priskirta būdingų adaptacijų lygmeniui (yra nuostata), gautas statistiškai reikšmingas skirtumas ($\Delta\chi^2=41,45$; $p<0,001$). Modelių palyginimas rodo, kad laiko perspektyva greičiau jau yra žemesnio lygmens asmenybės bruožas, nei nuostata.

Nustatytos LP sąsajos su asmenybės bruožais patvirtino kai kurias mokslinėse publikacijose minimas LP charakteristikas, tuo pačiu praturtindamos jas naujais apibūdinimais, ateinančiais iš naujai nustatytų LP sąsajų su žemesnio lygmens asmenybės bruožais. Apibendrinta informacija pateikta 42 lentelėje.

42 lentelė. Asmenybės bruožai ir žemesnio lygmens asmenybės bruožų charakteristikos, susijusios su laiko perspektyva

Laiko perspektyva	Susijusios ypatybės	
	Penkių didžiųjų bruožų lygmuo ⁶	Žemesnio lygmens bruožų charakteristikos ⁷
Ateities LP	Labiau išreikštas sąmoningumas	Tikslo siekimas, savidrausmė, apdairumas, pareigingumas, tvarkingumas, organizuotumas, kompetencijos jausmas, mažiau išreikšta fantazija bei vaizduotė.
Hedonistinės dabarties LP	Labiau išreikštas atvirumas patirčiai, ekstraversija bei mažiau išreikštas sąmoningumas	Sužadavimo siekimas, polinkis bandyti naujus užsiėmimus, impulsyvumas, visuomeniškumas, šiltumas, draugiškumas, aktyvumas, dažnesnis teigiamų emocijų patyrimas bei didesnis atvirumas emocijoms, išvystyta fantazija, vaizduote, savęs įtvirtinimas, polinkis dominuoti, mažiau išreikšti: apdairumas, nuolaidumas bei kuklumas.
Fatalistinės dabarties LP	Labiau išreikštas neurotizmas, sutariamumas bei mažiau išreikštas sąmoningumas.	Pažeidžiamumas, depresiškumas, nerimastingumas, drovumas, empatiškumas, mažiau išreikšti: kompetencijos jausmas, tikslo siekimas, savidrausmė, savęs įtvirtinimas, polinkis dominuoti, atvirumas naujoms idėjoms bei retesnis teigiamų emocijų potyris.
Pozityvios praeities LP	Labiau išreikšta ekstraversija ir sutariamumas	Šiltumas, draugiškumas, altruistiškumas
Negatyvios praeities LP	Labiau išreikštas neurotiškumas, introversija, mažiau išreikštas sąmoningumas	Depresyvumas; pažeidžiamumas; drovumas; aukštesnis nerimo lygis; priešiškas, tendencija patirti pyktį, retesnis teigiamų emocijų patyrimas, silpniau išreikšti: kompetencijos jausmas, savęs įtvirtinimas, polinkis dominuoti, aktyvumas, polinkis bandyti naujus užsiėmimus, savidrausmė, tvarkingumas, organizuotumas.

⁶ paminėsime tik tas sąsajas, kurių efekto dydis artėja prie vidutinio, ir jos buvo rastos abiejuose mūsų atliktuose tyrimuose

⁷ Aptariamos tik tos sąsajos, kurių efekto dydis bent vidutinis.

Žinant, kad ateities laiko perspektyva – tai žmogaus susitelkimas ties ateities įvykiais (Boniwell and Zimbardo, 2004; Zimbardo and Boyd, 1999, 2008), nustatytos aukštos koreliacijos su sąmoningumo bruožu, kuris irgi akcentuoja orientaciją į ateitį per planavimą, tikslų siekimą (Costa and McCrae, 1992), tik patvirtina ateities laiko perspektyvos sampratą. Išnagrinėtuose šaltiniuose nepavyko aptikti paaiškinimo, kodėl išreikšta ateities LP siejasi su mažesniu polinkiu fantazuoti, naudotis vaizduote. Šią sąsają būtų galima mėginti aiškinti tuo, kad labai susitelkęs į ateities planų realizavimą asmuo, tikėtina, sąmoningai arba ne atsiriboja nuo visko, kas gali apsunkinti ar sulėtinti jo tikslo pasiekimą, todėl fantazija ir vaizduotė gali būti laikomos tik „tuščiu laiko švaistymu“.

Gautos neigiamos koreliacijos tarp abiejų dabarties laiko perspektyvų ir sąmoningumo patvirtina LP srities tyrėjų teiginius apie tai, kad išreikšta dabarties LP siejasi su žemesniu polinkiu planuoti, siekti tikslų ir pan. (Zimbardo and Boyd, 1999; 2008). Kaip ir buvo galima tikėtis remiantis mokslinių tyrimų publikacijų analize (Boniwell and Zimbardo, 2004; Zimbardo and Boyd, 1999, 2008), hedonistinės dabarties LP siejasi su tokiais bruožais, kaip sužadavimo siekimas, naujų pojūčių paieška, mažesniu apdairumu ir pan. – gyvenimas dabarties malonumais, naujų, dažnai rizikingų potyrių paieška, nesugebėjimas atsižvelgti į pasekmes ateityje ir yra asmenų, pasižyminčių išreikšta šia laiko perspektyva, savybės (Zimbardo and Boyd, 1999, 2008). Hedonistinės dabarties LP apibūdinama ir polinkiu užmegzti naujas pažintis (Zimbardo and Boyd, 1999), tai paaiškina mūsų tyrime nustatytas šios laiko perspektyvos sąsajas su ekstraversija ir smulkesniais šio matmens bruožais (visuomeniškumu, draugiškumu ir kt.).

Kaip ir buvo galima prognozuoti, fatalistinės dabarties laiko perspektyva, apibūdinama kaip fatalistinė, bejėgiška nuostata ateities ir apskritai gyvenimo atžvilgiu (Zimbardo and Boyd, 1999, 2008), mūsų darbe siejasi su neurotizmu ir šio matmens žemesnio lygmens bruožais. Tačiau kitos mūsų aptiktos sąsajos paaiškinamos sunkiau. Moksliniuose šaltiniuose nepavyko rasti šios LP ir sutariamumo (bei jo žemesnio lygmens bruožo

empatiškumo) sąsajų paaiškinimo, tik J. MacKillop ir jo bendraautorių (2006) publikacijoje teigiama, kad patologiškai lošiančių asmenų empatija siejasi su negatyvios praeities bei ateities laiko perspektyvomis (teigiamai), tačiau sąsajų su fatalistinės dabarties laiko perspektyva nerasta. Deja, J. MacKillop ir kt. (2006) tirti lošiantys asmenys visiškai neatspindi bendros populiacijos. Tyrimais nustatyta, kad tiek fatalistinės dabarties LP (Zimbardo and Boyd, 1999, 2008), tiek empatija (Hoffman, 1979; Volbrecht et al., 2007) siejasi su emocijomis – tai gali būti šio ryšio priežastis. Tiesa, empatija kartais siejama su pozityviu emocijumu (Volbrecht et al., 2007), tuo tarpu fatalistinės dabarties LP siejasi su neigiamomis emocijomis. Tačiau kiti autoriai (Hoffman, 1979) teigia, kad empatija dalinai yra susijusi su paties subjekto išgyvenimais, formuojasi patirties pagrindu. Kitaip sakant, norėdamas įsijausti į neigiamus jausmus ar bejėgiškumą patiriančio asmens emocinę būseną, pats subjektas tai turi būti išgyvenęs (Hoffman, 1979). Manytume, tai pakankamai pagrįstai paaiškina šį ryšį.

Išreikšta negatyvios praeities, kaip ir fatalistinės dabarties laiko perspektyva siejasi su aukštesniu neurotiškumu ir žemesniu sąmoningumu. Šie ryšiai, kaip teigia P. Zimbardo ir J. Boyd (1999, 2008), aptinkami dažnai, jie buvo nustatyti ir mūsų tyrime. Be to, moksliniuose šaltiniuose (Boniwell and Zimbardo, 2004; Zimbardo and Boyd, 1999, 2008) nurodoma, kad žmonės, pasižymintys išreikšta negatyvios praeities laiko perspektyva, yra priešiškesni, agresyvesni bei introvertiški – tokios koreliacijos gautos ir mūsų tyrime.

Ir pagaliau išreikšta pozityvios praeities laiko perspektyva siejasi su tarpasmeniniams santykiams svarbiais bruožais – ekstraversija ir sutariamumu. Mokslinėse publikacijose šie LP ypatumai nurodomi kaip būtini ilgalaikių santykių su draugais palaikymui (Boniwell and Zimbardo, 2004). Manytume, kad būtent maloniais praeities prisiminimais grįstas ilgalaikių santykių išsaugojimo siekis ir nulėmė mūsų aptiktas sąsajas.

Taigi, gautos santykinai stiprios koreliacijos tarp LP ir PFM asmenybės bruožų suteikia svarų argumentą už tai, kad LP yra asmenybės bruožas, o

nuodugni LP ir bruožų sąsajų analizė patvirtina P. Zimbardo ir jo kolegų teiginius apie skirtingų LP ypatumus

4.1.2 Laiko perspektyvos stabilumas

Dar viena būtina asmenybės bruožo savybė – jis turi būti santykinai stabilus. Ar tuo pasižymi laiko perspektyva?

Laiko perspektyvos stabilumą įrodyti pasirodė ganėtinai sudėtinga. Ieškodami skirtumų tarp trijų amžiaus grupių asmenų LP įverčių vidurkių, rezultatų analizei pritaikę du skirtingus statistinius metodus (koreliacinės ir dispersinės analizės), gavome, kad su amžiumi didėja ateities, fatalistinės dabarties, negatyvios praeities, bet mažėja hedonistinės dabarties laiko perspektyvos išreikštumas. Visais šiais atvejais nustatyti ryškūs skirtumai tarp amžiaus grupių, jų efekto dydis yra tarp vidutinio ir didelio. Vadinasi, galime teigti, kad su amžiumi LP kinta. Tuo labiau, kad panašius su amžiumi susijusius pokyčius nustatė ne vienas LP tyrėjas, duomenims rinkti naudojęs ZTPI. Nustatyta, kad su amžiumi linę mažėti hedonistinės dabarties (D'Alessio et al., 2003; Zimbardo and Boyd, 1999; Сырцова и др., 2007b) ir didėti ateities bei fatalistinės dabarties skalėse surenkami balai (D'Alessio et al., 2003; Diaz-Moralez, 2006; Zimbardo and Boyd, 1999; Сырцова и др., 2007b). Ateities, hedonistinės bei fatalistinės dabarties laiko perspektyvų bendri su amžiumi išryškėjantys pokyčiai, aptikti keliose šalyse, verčia manyti, kad šių laiko perspektyvų raidą gyvenimo eigoje sąlygoja arba universalūs šioms visuomenėms sociokultūriniai, arba, tikėtiniau, genetiniai veiksniai; genetinis pagrindas būdingas asmenybės bruožams (Matthews et al., 2003; McAdams and Pals, 2006; McCrae and Costa, 1995; McCrae, 2005). Intensyvėjantys LP tyrimai šią idėją gana greitai turėtų patvirtinti arba paneigti.

Kitų laiko perspektyvų pokyčiai su amžiumi nėra tokie vienareikšmiai. Negatyvios praeities laiko perspektyvos įverčių vidurkių skirtumų tarp skirtingo amžiaus asmenų grupių dažniausiai nenustatoma (Zimbardo and

Boyd, 1999; Сырцова и др., 2007), tuo tarpu mūsų tyrime rasti šios laiko perspektyvos įverčių vidurkių skirtumai tarp jaunesnių ir vyresnių suaugusiųjų. Įdomu tai, kad panašūs skirtumai nustatyti ir kitame Lietuvoje A. Liniauskaitės ir A. Kairio (2009) atliktame tyrime. Kadangi ši negatyvios praeities laiko perspektyva atspindi žmogaus neigiamus išgyvenimus, siejamus su praeitimi, vienas iš galimų tokio lietuviškos imties rezultatų skirtingumo paaiškinimų – ilgalaikio traumatizavimo, siejamo su XX a. Lietuvos istoriniais įvykiais, raiška (Kazlauskas ir Gailienė, 2005). Visi 35-85 metų asmenų imties tiriamieji yra gyvenę sovietmečiu, tikėtina, jų tarpe yra ir tų, kuriems teko patirti tremtį ar kitus traumuojančius pokario įvykius. Tikėtina, jog tai galėjo nulemti ir nepalankų savo praeities vertinimą. Kiti aiškinimai, ko gero, galėtų būti siejami su imties charakteristikomis – tai gali būti imčių (mūsų tyrimo ir Liniauskaitės bei Kairio, 2009) specifiniai ypatumai, kurie nulėmė šio skirtingumo atsiradimą.

Kaip minėta 1.3.2.1 skyriuje, bene išsamiausią žmogaus laiko perspektyvos raidos aiškinimą pateikia socioemocinio selektyvumo teorija (Carstensen ir kt., 1999; Lang ir Carstensen, 2002). Kaip atrodytų mūsų tyrimo duomenys, interpretuojami jos kontekste? Priminsime, kad pagal šią teoriją asmenys, kuriems būdinga ribota ateities laiko perspektyva, labiau orientuojasi į emocinius tikslus, o pasižymintys išžęsta ateities laiko perspektyva labiau orientuojasi į žinių įgijimo tikslus (Carstensen et al., 1999). Tyrimai rodo, kad vyresnio amžiaus žmonės, lyginant su jaunesnio amžiaus žmonėmis, savo ateitį suvokia kaip labiau ribotą. Taigi, jaunesni žmonės pasižymi labiau išžęsta laiko perspektyva, tuo tarpu vyresni – labiau ribota, ir orientuojasi į dabartį (Lang and Carstensen, 2002; Carstensen et al., 1999). Nepaisant to, kad pati laiko perspektyvos samprata gana esmingai skiriasi socioemocinio selektyvumo teorijoje ir P. Zimbardo penkių laiko perspektyvų modelyje, tam tikri palyginimai galimi. Mūsų tyrime nustatyta, kad su amžiumi didėja ateities laiko perspektyvos išreikštumas – socioemocinio selektyvumo teorija teigia priešingai. Rasti hedonistinės dabarties laiko perspektyvos skirtumai amžiaus grupėse neatitinka šios teorijos teiginių, teoriją atitiktų tik fatalistinės dabarties

laiko perspektyvos skirtumai. Griežtai tvirtinti, kad mūsų tyrimo duomenys prieštarauja L. Carstensen teorijos teiginiams, negalime, nes mūsų tyrimas, skirtingai nei tie, kuriais grįsta socioemocinio selektyvumo teorija, yra skersinio pjūvio, be to, mūsų naudoti tyrimo instrumentai sukurti kito modelio atstovų. Palyginti mūsų tyrimo rezultatus su ilgalaikių tyrimų metu gautaisiais (Cate and John, 2007; Holman and Silver, 2005; Nurmi, 1989) taip pat sudėtinga, nes naudojami gerokai besiskiriantys tyrimo instrumentai ir laikomasi skirtingų laiko perspektyvos operacionalizavimo būdų.

Taigi, nagrinėjant LP įverčių skirtumus, nustatytus skirtingose suaugusiųjų amžiaus grupėse, kyla abejonių dėl LP stabilumo. Tačiau ir kalbant apie bruožus randamas vadinamasis vidurkio lygio pokytis, nustatomas skersinio pjūvio tyrimuose (Roberts et al., 2006). Pažymima, kad bruožų stabilumas aptinkamas ilgalaikiuose tyrimuose, ir šiuo atveju kalbama apie rangų eilės stabilumą. Kaip ir asmenybės bruožų atveju, taip ir LP vadinamasis vidurkio lygio pokytis nustatomas. Tačiau ar tai reiškia, kad žmogaus padėtis skirstinyje, lyginant su jo bendraamžiais pakinta (kitaip sakant, ar laiko perspektyva nepasižymi rangų eilės stabilumu)?

Manytume, kad bent iš dalies prielaidą apie LP stabilumą leido patikrinti LP sąsajų su asmenybės bruožais skirtingose amžiaus grupėse analizė. Jeigu koreliacijos tarp laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų skirtingo amžiaus grupėse nesiskirtų, tai duotų ganėtiną pagrindą mąstyti apie tai, kad laiko perspektyva, kaip ir bruožas, yra santykinai stabilus darinys ar bent jau kintantis lygiagrečiai su asmenybės bruožais: jei vienas iš komponentų (asmenybės bruožai) yra stabilus, o sąsajos skirtingo amžiaus grupėse yra panašios, tikėtina, kad ir antrasis komponentas (laiko perspektyva) yra stabilus. Ši prielaida pasitvirtino – nenustatyta laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų sąsajų skirtumų mūsų pasirinktose skirtingo amžiaus grupėse. Taigi, galime daryti išvadą, kad laiko perspektyva yra, tikėtina, gana stabili, ar bent jau kinta panašiai kaip asmenybės bruožai. Tuo pačiu būtina pažymėti, dėsningumus, rastus taikant skersinio pjūvio strategiją, būtina patikrinti ilgalaikiais tyrimais,

nes žinoma, kad skirtumai, nustatomi skersinio pjūvio tyrimais, ne visada patvirtinami ilgalaikiais (Stanley, 1985).

Taigi, nors mūsų tyrimas nustatė, kad su amžiumi linkęs didėti ateities, fatalistinės dabarties ir negatyvios praeities laiko perspektyvos, o mažėti hedonistinės dabarties laiko perspektyvos išreikštumas, tačiau turime pagrindą manyti, kad asmens padėtis skirstinyje nesikeičia. Tai primena asmenybės bruožams būdingą santykinį stabilumą.

4.1.3. Laiko perspektyva skirtinguose duomenyse

Kitas reikalavimas bruožui – jis turėtų būti aptinkamas įvairaus pobūdžio duomenyse (naudojant skirtingus instrumentus, skirtingose šalyse, skirtingos lyties ar amžiaus žmonių imtyse, plačiame spektre psichologinių fenomenų, tokių, kaip norai, motyvai, nuostatos, elgesys) – būtent tai ir skiria asmenybės bruožą nuo nuostatų, vertybių ir t.t. Gauti rezultatai rodo, kad laiko perspektyva vienodai siejasi su asmenybės bruožais vyrų ir moterų bei skirtingo amžiaus asmenų grupėse. Deja, skirtingų metodikų pritaikyti nepavyko.

Mūsų tyrimas patvirtino, kad ZTPI pasižymi aiškia penkių faktorių struktūra. Tai jau antrą kartą patvirtinta ZTPI faktorinė struktūra Lietuvoje (pirmas tyrimas – Liniauskaitė ir Kairys, 2009) ir, nors tai nėra pilnavertis tarpkultūrinis tyrimas, panašios penkių faktorių struktūros, aptinkamos skirtingose šalyse – JAV (Zimbardo and Boyd, 1999), Rusijoje (Сырцова и др., 2007b), Brazilijoje (Milfont et al., 2008), Ispanijoje (Diaz-Morales, 2006), Prancūzijoje (Apostolidis and Fieulaine, 2004), leidžia kalbėti apie penkių faktorių struktūros universalumą.

Reikia pastebėti, kad, taikant patvirtinančiosios faktorinės analizės procedūrą, ne visi suderintumo indeksai buvo priimtini (konkrečiai, gautos CFI ir TLI koeficientų reikšmės, neviršijančios 0,64). Šitokios žemos suderintumo

koeficientų reikšmės būdingos daugeliui ZTPI adaptacijų ne tik Lietuvoje: Brazilijoje gauta CFI reikšmė buvo 0,7 (Milfont et al., 2008); Rusijoje skirtingų modelių CFI nuo 0,623 iki 0,711 (Сырцова и др., 2007b), validizuojant ZTPI gabių paauglių imtyje CFI reikšmė lygi 0,636 (Worrell and Mello, 2007). Priminsime, kad priimtinomis CFI ir TLI koeficientų reikšmėmis laikomos artimos vienetui. Mūsų manymu, idealių suderintumo indeksų gauti nepavyksta, nes ZTPI matuoja laiko perspektyvą labai plačiame skirtingų situacijų spektre (tai būtina sąlyga asmenybės bruožui), todėl metodika tiesiog negali pasižymėti idealiomis charakteristikomis (šią idėją pateikė N. Fieulaine, asmeniniame pokalbyje, vykusiam Oslo 2009 metų liepos mėnesį). Taikant patvirtinančiosios faktorinės analizės procedūrą, pripažinti asmenybės bruožų matavimo instrumentai, pavyzdžiui, NEO PI-R taip pat neretai pasižymi ne pačiais geriausiais suderintumo indeksais (Aluja et al., 2005; Bagdonas and Kairys, 2010; McCrae et al., 1996), todėl, manytume, vertėtų panagrinėti, ar apskritai patvirtinančioji faktorinė analizė tinka asmenybės tyrimų instrumentų validumui tirti (McCrae et al., 1996). Iš kitos pusės, tikėtina ir tai, kad gautos žemos kai kurių rodiklių reikšmės gali rodyti paties penkių laiko perspektyvų modelio problemas, o tam būtini tolesni tyrimai ir tikslinimas.

Kaip jau buvo minėta, testuojant laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų sąsajas trijose amžiaus grupėse, nebuvo nustatyta nė vienos koreliacijos statistiškai reikšmingo skirtumo. Lygiai taip pat sąsajos tarp asmenybės bruožų ir LP vyrų ir moterų grupėse gautos iš esmės vienodos. Vadinasi, galime teigti, kad mūsų imtyje laiko perspektyva panašiai funkcionuoja skirtingo amžiaus ir lyties asmenų grupėse. Be to, nustatėme pakankamą duomenų sklaidą, naudojant ZTPI, taigi galime teigti, kad šis klausimynas gerai diferencijuoja asmenis pagal jų laiko perspektyvą.

Deja, negalėjome pritaikyti alternatyvių ZTPI laiko perspektyvos įvertinimo būdų – kiti du laiko perspektyvai vertinti pasirinkti instrumentai – Gyvenimo įvykių skalė ir Linijos dalijimo užduotis neatitiko validumo kriterijų. Buvo įvertintas jų konvergentinis validumas (koreliacijos su ZTPI) bei sąsajos su asmens elgesio kintamaisiais (subjektyviais akademinį

pasiekimų ir sveikatos būklės vertinimais, alkoholio vartojimo ir rūkymo dažnumu). Tyrimo rezultatai leidžia tvirtinti, kad Gyvenimo įvykių skalė ir Linijos dalijimo užduotis nepasižymi konvergentiniu validumu – negautos koreliacijos su ZTPI (šios metodikos validumas tikrintas keliose studijose – Zimbardo ir Boyd, 1999; Liniauskaitės ir Kairio, 2009 ir kt.), kurios, remiantis teorinėmis prielaidomis, turėjo būti gautos. Lygiai taip pat nepasitvirtino ir prielaidos, kurios buvo keltos remiantis kitų autorių gautais duomenimis, apie laiko perspektyvos įverčių ir subjektyvių akademinų pasiekimų bei sveikatos vertinimų, alkoholio vartojimo ir rūkymo dažnumo sąsajas (Brown and Segal, 1996; Daugherty and Brace, 2010; De Volder and Lens, 1982; Smart, 1968; Zimbardo and Boyd, 1999, 2008 ir kt.). Validumo problemas gali lemti ir šių instrumentų skirtumai: ZTPI ar tipiškas bruožų matavimo būdas remiasi saviataskaita, tuo tarpu minėti instrumentai – asmens pažinimo procesų ar situacijos ypatumais.

Ar tai reiškia, kad laiko perspektyvos neįmanoma išmatuoti alternatyviais būdais (tai reikštų, kad ji tikrai nėra asmenybės bruožas)? Manytume, ne. Projekcinių ar įvykių atgaminimu grįstų instrumentų, kuriems skirtinos Gyvenimo įvykių skalė ir Linijos dalijimo užduotis, validumo ir patikimumo problemos seniai žinomos (Seijts, 1998; Zimbardo ir Boyd, 1999). Taigi, tenka prisidėti prie šitokių laiko perspektyvos tyrimo instrumentų kritikų ir pripažinti, kad „labai skirtingi laiko perspektyvos konceptualizacijos ir matavimo būdai tik trukdo šios psichologijos srities raidai“ (Zimbardo and Boyd, 1999, p. 1272).

4.1.4. Laiko perspektyvos sąsajos su lytimi

Nustatėme, kad skiriasi vyrų ir moterų ateities, pozityvios praeities, fatalistinės dabarties, hedonistinės dabarties laiko perspektyvų įverčiai. Visos šios laiko perspektyvos moterų imtyje išreikštos labiau. Negatyvios praeities

laiko perspektyvos įverčių skirtumų nerasta. Nežiūrint to, gauti rezultatai rodo, kad laiko perspektyvos atžvilgiu lytis yra svarbus veiksnys.

Kaip jau buvo minėta (1.3.2.2 sk.), skirtinguose tyrimuose gauti labai prieštaringi rezultatai, neleidžiantys įžiūrėti bendresnių tendencijų. Mūsų tyrimo rezultatai, besiskiriantys nuo kitose šalyse gautų rezultatų (Milfont et al., 2008; Zimbardo and Boyd, 1999), sutampa su gautaisiais adaptuojant ZTPI Lietuvoje (Liniauskaitė and Kairys, 2009). Todėl, manytume, yra pagrindas pritarti nuomonei, kad lyčių skirtumai gali sietis su sociokultūriniais veiksniais – vyrų ir moterų vaidmenimis visuomenėje ir šeimoje, tradicijomis ir kt. Skirtingose subkultūrose gali egzistuoti standartai, kaip turi elgtis vyrai ir moterys, ir tai, savo ruožtu, gali veikti laiko perspektyvos ypatumus (Сырцова и др., 2007b).

4.1.5. Laiko perspektyvos ir elgesio kintamųjų sąsajos

Ar laiko perspektyva yra svarbus kintamasis, kuris siejasi su asmens elgesiu? Savo tyrime tiesiogiai elgesio nestebėjome, tačiau rėmėmės tyrimo dalyvių ataskaita apie tai, kaip jiems sekėsi mokslai mokykloje, kiek laiko skiria darbui, koks jų darbo stažas, kiek turi vaikų, kiek kartų buvo susituokę. Taip pat teiravomės, kaip jie vertina savo sveikatą, kiek dažnai vartoja alkoholį ir tabaką.

Laiko perspektyvos ir subjektyvaus sveikatos vertinimo sąsajos. Su subjektyviu savo sveikatos vertinimu siejosi visos laiko perspektyvos: geresnis sveikatos vertinimas susijęs su silpniau išreikšta ateities, pozityvios praeities, fatalistinės dabarties, negatyvios praeities laiko perspektyvomis bei labiau išreikšta hedonistinės dabarties laiko perspektyva. Tačiau koreliacijos tarp subjektyvaus savo sveikatos vertinimo ir ateities laiko perspektyvos bei pozityvios praeities laiko perspektyvos įverčių gautos ypač silpnos ir galėjo būti atsitiktinės. Kiti tyrimai nustato, kad ateities laiko perspektyva yra susijusi su geresniu gydytojų nurodymų sekimu, sveikesniu gyvenimo būdu (Brown

and Segal, 1996; Daugherty and Brace, 2010; Zimbardo and Boyd, 2008), abi dabarties laiko perspektyvos siejasi su nesveikesniu gyvenimo būdu (Daugherty and Brace, 2010; Zimbardo and Boyd, 2008), o asmenys, kurie yra orientuoti į praeitį, prasčiau tvarkosi su patirtomis psichologinėmis traumomis (Holman and Silver, 1998). Mūsų tyrime ateities ir hedonistinės dabarties laiko perspektyvos siejosi su sveikatos vertinimu ne taip, kaip buvo galima tikėtis. Tai galima būtų bandyti paaiškinti tuo, kad tyrėme ne objektyvią sveikatos būklę, o jos subjektyvų vertinimą. Todėl, tikėtina, kad asmenys, kurie yra orientuoti į ateitį, labiau kreipia dėmesį į savo sveikatos būklę, dažniau pastebi neigiamus simptomus, kad ateityje neiškiltų rimtų problemų, galinčių sutrukdyti svarbiausių tikslų įgyvendinimą, todėl ją vertina prasčiau. Be to, tyrimai rodo, kad į ateitį orientuoti asmenys išvis yra labiau linkę patirti stresą (Zimbardo and Boyd, 1999, 2008), ir tai vėlgi skatina su didesniu nerimu vertinti menkiausią negalavimą. Į hedonistinę dabartį orientuotieji linkę elgtis priešingai – mažiau rūpinasi sveikata, mažiau kreipia dėmesį į pasitaikančius negalavimus, todėl savo būklę vertina geriau. Vertinant objektyvią sveikatos būklę galima būtų laukti priešingų rezultatų, nes išreikšta hedonistine dabartimi pasižymintys asmenys labiau linkę į nesveiką gyvenimo būdą ir žalingus įpročius (Daugherty and Brace, 2010; Zimbardo and Boyd, 1999). Mūsų nustatytos sąsajos tarp sveikatos būklės vertinimo ir abiejų praeities laiko perspektyvų bei fatalistinės dabarties laiko perspektyvos atitinka kitų tyrėjų gaunamus rezultatus.

Laiko perspektyvos, alkoholio ir tabako vartojimo sąsajos. Panašios tendencijos nustatytos tarp laiko perspektyvos ir alkoholio vartojimo bei rūkymo dažnumo: dažniau rūkantys ir vartojantys alkoholį nurodė tie tyrimo dalyviai, kurie pasižymėjo silpniau išreikšta ateities, pozityvios praeities bei stipriau išreikšta hedonistinės dabarties laiko perspektyva. Apibendrinant kitų tyrimų rezultatus, o taip pat teorines prielaidas apie laiko perspektyvos ir alkoholio bei tabako vartojimo sąsajas (Peters et al., 2005; Smart, 1968; Apostolidis et al., 2006; Wills et al., 2001, Zimbardo and Boyd, 1999, 2008),

nustatoma, kad ateities laiko perspektyva siejasi su atsakingesniu elgesiu, retesniu šių medžiagų vartojimu, tuo tarpu hedonistinės dabarties laiko perspektyva – su dažnesniu vartojimu. Išreikšta pozityvios praeities laiko perspektyva pasižymintys žmonės taip pat mažiau linkę vartoti alkoholi (Zimbardo and Boyd, 1999). Ateities ir hedonistinės dabarties laiko perspektyvų sąsajos su tabako vartojimu taip pat gali būti pagrįstos tomis pačiomis teorinėmis ir empirinėmis prielaidomis (Zimbardo and Boyd, 1999): pirmiausia – tyrimai (Adams and Nettle, 2009) nustato, kad rūkantys asmenys pasižymi silpniau išreikšta ateities LP. Antra, ateities ir pozityvios praeities laiko perspektyvos yra tarsi apsauginiai faktoriai nuo daugelio sveikatai žalingų elgesio būdų, tuo tarpu kai hedonistinės dabarties laiko perspektyva – rizikos faktorius (Daugherty and Brace, 2010; Zimbardo and Boyd, 2008).

Laiko perspektyvos ir tikėjimo sąsajos. Nustatyta, kad tikinčių ir netikinčių žmonių grupėse skiriasi visų laiko perspektyvų įverčiai, išskyrus negatyvios praeities laiko perspektyvą. Tikintys žmonės pasižymi labiau išreikšta ateities, pozityvios praeities, fatalistinės dabarties bei silpniau išreikšta hedonistinės dabarties laiko perspektyva. Kitų autorių nustatytos tendencijos panašios: tikintys asmenys pasižymi labiau išreikšta ateities laiko perspektyva bei mažiau išreikšta hedonistinės dabarties laiko perspektyva (Zimbardo and Boyd, 1999; Oner–Ozkan, 2007). Taigi, mūsų tyrimo rezultatai tai patvirtina. Nustatytos sąsajos su kitomis laiko perspektyvomis (fatalistinės dabarties bei pozityvios praeities) suteikia naujos informacijos apmąstymams. Pagal P. Zimbardo ir J. Boyd (1999; 2008), pozityvios praeities laiko perspektyva yra susijusi su susitelkimu į praeities pozityvius išgyvenimus, gilesniu tradicijų laikymusi, taigi krikščioniškų tradicijų laikymasis gali būti būdingas šiems asmenims. Fatalistinės dabarties LP sąsajas su tikėjimu galima aiškinti dvejopai. Pirmiausia, fatalistinė dabartis susijusi su bejėgiškumu, manymu, kad kažkokia aukštesnė jėga valdo žmonių likimus ir polinkiu paklusti autoritetams (Zimbardo and Boyd, 2008), tame tarpe, tikėtina, ir religiniams. Antra, į fatalistinę dabartį susitelkę asmenys patiria neigiamas

emocijas (Zimbardo and Boyd, 1999), todėl gali ieškoti nusiramino religijoje.

Laiko perspektyvos ir akademinų pasiekimų sąsajos. Tiriant sąsajas tarp laiko perspektyvos ir subjektyvaus savo akademinų pasiekimų mokykloje vertinimo gauta, kad savo mokymąsi mokykloje prasčiau vertino asmenys, pasižymintys labiau išreikšta fatalistinės dabarties ir negatyvios praeities laiko perspektyvomis. Tuo tarpu studijas nutraukti buvo labiau linkę asmenys, kurie pasižymi labiau išreikšta pozityvios praeities laiko perspektyva. Tai neatitinka kitų tyrimų rezultatų, kurie akademinį pažangumą pirmiausia sieja su išreikšta ateities laiko perspektyva (De Volder and Lens, 1982; Zimbardo and Boyd, 1999). Tokius skirtumus galėjo lemti tai, kad mūsų tyrime nebuvo matuojamas realus tyrimo dalyvių pažangumas, jie tiesiog atsakė į klausimą „Kaip Jums sekėsi mokslai mokykloje“. Taigi, tikėtina, gautas tendencijas nulėmė išreikštomis fatalistinės dabarties ir negatyvios praeities perspektyvomis pasižyminčių asmenų polinkis į daugelį reiškinų žiūrėti pesimistiškiau (Zimbardo and Boyd, 1999; 2008). Paaiškinti, kodėl nutraukti studijas labiau linkę asmenys, turintys aukštesnius įverčius pozityvios praeities skalėje sunkoka – nepavyko aptikti nei tyrimų, nei teorinių prielaidų, kurios galėtų paaiškinti nustatytą dėsnį. Yra žinoma, kad į pozityvią praeitį susitelkę individai yra linkę lyginti dabartį su idealizuotu praeities vaizdu. Gali būti, kad kai kuriems asmenims tai skatina nusivylimą dabartimi, t. y. studijomis. Žinoma, šią prielaidą reiktų tikrinti tyrimais.

Laiko perspektyvos ir darboviečių, santuokų bei turimų vaikų skaičiaus, darbui skiriamų valandų skaičiaus sąsajos. Atlikta laiko perspektyvos ir darboviečių, santuokų bei turimų vaikų skaičiaus, darbui skiriamų valandų skaičiaus koreliacinė analizė. Kontroliuojant amžių nustatyta tik viena statistiškai reikšminga koreliacija tarp ateities laiko perspektyvos įverčių ir santuokų skaičiaus ($r=0,09$; $p<0,05$): asmenys, kurių ateities laiko perspektyva labiau išreikšta, yra linkę sudaryti daugiau santuokų, tačiau reikia

pastebėti, ši koreliacija ypač silpna ir gali būti nulemta imties ypatumų ar duomenų nenormalumo. Manytume, kad ir tai, kad nebuvo rasta sąsajų su šiais kintamaisiais, buvo taip pat nulemta arba to, kad mūsų imtis buvo ypač plati amžiaus atžvilgiu, arba matavimo instrumentų ypatumų.

Apibendrinant galima pastebėti, kad daugeliu atveju laiko perspektyva siejasi su elgesio kintamaisiais taip, kaip galima numatyti remiantis ankstesniais tyrimais ir teorinėmis prielaidomis. Tai patvirtina, kad laiko perspektyva yra svarbi žmogaus adaptyvaus elgesio reguliavimui ir numatymui.

4.1.6. Laiko perspektyvos sąsajų su elgesio kintamaisiais modeliavimas struktūrinių lygčių pagalba

Nustatytos sąsajos tarp laiko perspektyvos ir elgesio kintamųjų svarbios, nes jos leidžia patvirtinti laiko perspektyvos tyrimo instrumentų validumą, suteikia naujų žinių apie asmens adaptyvaus arba neadaptyvaus elgesio galimus veiksnius, ir, be abejo, prisideda prie įrodymų apie LP kaip asmenybės bruožą. Todėl nustatytos svarbiausios sąsajos tarp laiko perspektyvos ir elgesio kintamųjų (subjektyvaus sveikatos vertinimo, rūkymo dažnumo ir tikėjimo) buvo testuojamos, pritaikius sudėtingesnę statistinį metodą – struktūrinių lygčių modeliavimą. Vadovautasi logika, kad, jei į modelį įtraukus asmenybės bruožus, kurie yra labai platūs ir „galingi“ kintamieji, sąsajos tarp laiko perspektyvos ir elgesio kintamųjų išliks – tai argumentas, kad laiko perspektyva turi papildomos prognostinės vertės ir ji suteikia informacijos apie žmogaus elgesį, kurio negalime paaiškinti PFM bruožais.

Išanalizavę struktūrinių lygčių modeliavimo rezultatus galime daryti dvi išvadas.

Pirma, sveikatos vertinimo bei tikėjimo atžvilgiu laiko perspektyva labiau siejosi su šiais kintamaisiais, nei asmenybės bruožai – tiek sąsajų rasta daugiau, tiek laiko perspektyvos kelio koeficientai buvo aukštesni, nei asmenybės bruožų. Kalbant apie alkoholio vartojimą, nustatyta, kad su jo

vartojimo dažnumu siejasi du asmenybės bruožai ir dvi laiko perspektyvos, o kelio koeficientai labai panašaus dydžio. Mūsų gauti rezultatai duoda pagrindą kalbėti apie tai, kad laiko perspektyva yra ne mažiau svarbus elgesio prognostinis kintamasis, nei asmenybės bruožai.

Antra, būtent šių modelių tikrinimo rezultatai mums duoda dar vieną argumentą, kad laiko perspektyva „veikia“ kaip pilnavertis asmenybės bruožas: ji gali būti vieno lygio kintamasis su asmenybės bruožais ir kartu sietis su elgesio kintamaisiais.

4.2. Laiko perspektyva kaip asmenybės bruožas: baigiamieji pastebėjimai

Aptarus disertaciniame tyrime gautus rezultatus, rasta pakankamai argumentų tvirtinti, kaip laiko perspektyva yra asmenybės bruožas:

- koreliacijos tarp LP ir PFM asmenybės bruožų yra santykinai aukštos, būdingos koreliacijoms tarp asmenybės bruožų;
- gauta duomenų, leidžiančių kalbėti apie individualius laiko perspektyvos skirtumus;
- laiko perspektyva, tikėtina, pasižymi rangų eilės stabilumu žmogaus gyvenimo kelyje;
- nustatyti vyrų ir moterų LP skirtumai tiek visoje imtyje, tiek konkrečiose suaugusiųjų amžiaus grupėse;
- laiko perspektyva yra susijusi su svarbiais žmogaus elgesio kintamaisiais;
- kaupiasi duomenys apie P. Zimbardo laiko perspektyvos modelio tinkamumą skirtingose kultūrose.

Tai atitinka asmenybės bruožams keliamus reikalavimus. Aišku, tolesni tyrimai, tikslinant ir plėtojant šiuos faktus, būtini.

Pavykus rasti argumentų, įrodančių laiko perspektyvos priskyrimo asmenybės bruožams galimybę, kyla klausimas, kokia laiko perspektyvos vieta

Penkių faktorių modelio asmenybės bruožų struktūroje? Priminsime, kad laiko perspektyvos gali sudaryti žemesnio lygmens asmenybės bruožų rinkinį arba būti siauresni asmenybės bruožai (vienas ar keli). Remiantis mūsų tyrimo rezultatais šią dilemą išspręsti sunku, tam, be abejo, reikėtų detalesnių tyrimų. Tačiau, nors modeliuojat laiko perspektyvą kaip žemesnio lygmens asmenybės bruožų rinkinį PFM bruožų sistemoje gavome priimtinius suderintumo indeksus, manytume, kad tikėtiniau laiko perspektyvą būtų laikyti siauresniu, paraleliai PFM bruožams egzistuojančiu dariniu. Jei laiko perspektyvą patalpiname į žemesnio lygmens bruožo lygį, skirtingos laiko perspektyvos atsiduria, „dingsta“ skirtinguose didžiuosiuose asmenybės matmenyse. Tuo tarpu tiek mūsų, tiek kitų autorių tyrimuose atsiskleidė, kad skirtingos laiko perspektyvos sąveikauja su žmogaus elgesiu, ir daugeliu atveju su juo siejasi ne pavienė laiko perspektyva, o visas jų kompleksas (Zimbardo and Boyd, 2008). Todėl manytume, kad laiko perspektyvą verta laikyti vieningu konstruktu.

4.3. Tyrimo ribotumai ir gairės tolesniems tyrimams

Kadangi mūsų tyrimas yra vienas pirmųjų laiko perspektyvos tyrimų Lietuvoje, darbe neišvengta tam tikrų ribotumų.

1. Trūkstant panašių tyrimų, kuriuose siekiama apibrėžti LP vietą psichinių reiškinių tarpe, tyrimo planas, pasirinkti tyrimo būdai, kai kurie darbo teiginiai gali pasirodyti kiek spekuliatyvūs.
2. Pasirinktas koreliacinis tyrimo metodas leidžia nustatyti ryšius tarp pasirinktų reiškinių, bet beveik nieko nepasako apie priežastinius ryšius, be to, neįmanoma nagrinėti reiškinių subordinacijos, ieškant naujam psichiniam reiškiniui vietos nusistovėjusių reiškinių sistemoje.

3. Mūsų tyrimas atliktas naudojant skersinio pjūvio metodą, todėl iškeltos prielaidos apie laiko perspektyvos raidą ir stabilumą turėtų būti patikrintos ir kitais būdais.
4. Antrasis tyrimas, kuriame pasitelktas išsamus asmenybės įvertinimo būdas – NEO PI-R leido suformuluoti įdomių ir reikšmingų išvadų apie laiko perspektyvos sąsajas su žemesnio lygmens bruožais, tačiau, deja, šio tyrimo imtis mažoka – tik 153 žmonės, ir joje daugumą sudaro moterys.
5. Alternatyvūs laiko perspektyvos tyrimo būdai pasirodė esantys nevalidūs. Kadangi atliekant patvirtinančiąją faktorinę analizę ne visi ZTPI suderinamumo indeksai yra pasiekę priimtinas reikšmes, vertėtų toliau tobulinti ir šį, ir ieškoti naujų instrumentų.

Todėl ateityje būtų tikslinga vystyti laiko perspektyvos tyrimus tokiomis kryptimis:

- į labai daug klausimų atsakytų išsamus ilgalaikis tyrimas – jis suteiktų daug informacijos tiek apie laiko perspektyvos raidą, tiek apie jos prigimtį, stabilumą ir t. t.
- reikėtų detalesnio žemesnio lygmens asmenybės bruožų ir laiko perspektyvos sąsajų tyrimo, įtraukiant daugiau tyrimo dalyvių, formuojant reprezentatyvią imtį.
- Vertėtų tęsti alternatyvių laiko perspektyvos matavimo instrumentų paiešką arba patiems kurti, modifikuoti juos, ieškant atsakymo į klausimą, ar tikrai neįmanoma validžiai išmatuoti kognityvinių-dinaminių laiko perspektyvos aspektų, ar tikrai „labai skirtingi laiko perspektyvos conceptualizacijos ir matavimo būdai tik trukdo šios psichologijos srities raidai“ (Zimbardo and Boyd, 1999, p. 1272). Tai leistų patikrinti, ar iš tikro laiko perspektyvą galime aptikti įvairaus pobūdžio duomenyse. Kadangi mūsų atliktas tyrimas sutvirtino poziciją, kad laiko perspektyva yra asmenybės bruožas, galima būtų taikyti įprastus asmenybės bruožų tyrimo būdus, pavyzdžiui patikrinti, ar kiti žmonės gali vertinti subjekto

laiko perspektyvą, galbūt vertėtų atlikti ir psicholeksine paradigma grįstus tyrimus ar pasitelkti eksperimentinį metodą.

- Dar viena svarbi galimų tyrimų kryptis – laiko perspektyvos tyrimų derinimas su naujausiomis asmenybės tyrimo tendencijomis. Tai dar labiau suartintų šias dvi tyrimų tradicijas ir prisidėtų tiek prie laiko perspektyvos, tiek prie asmenybės struktūros ir funkcijų tobulinimo.

Atskleistos sąsajos su elgesio kintamaisiais leidžia manyti, kad laiko perspektyva gali būti svarbus elgesio reguliavimo faktorius. Šią neabejotinai teoriškai ir praktiškai reikšmingą sritį būtina vystyti toliau, skatinant tiek fundamentaliuosius, tiek taikomuosius tyrimus.

Išvados

1. Laiko perspektyva siejasi su asmenybės bruožais:
  - 1.1. Ateities laiko perspektyva teigiamai koreliuoja su sąmoningumu.
  - 1.2. Labiau išreikšta hedonistinės dabarties laiko perspektyva siejasi su didesniu atvirumu patirčiai, ekstravertiškumu, bei mažesniu sąmoningumu.
  - 1.3. Fatalistinės dabarties laiko perspektyva teigiamai koreliuoja su neurotizmu ir sutariamumu, o su sąmoningumu koreliuoja neigiamai.
  - 1.4. Aukštesni balai pozityvios praeities laiko perspektyvos skalėje siejasi su labiau išreikšta ekstraversija ir sutariamumu.
  - 1.5. Negatyvios praeities laiko perspektyva teigiamai koreliuoja su neurotizmu, o neigiamai – su ekstraversijos ir sąmoningumo bruožais.
  - 1.6. Nustatytos statistiškai reikšmingos sąsajos tarp laiko perspektyvos ir žemesnio lygmens asmenybės bruožų patvirtina teorines prielaidas apie laiko perspektyvos ypatumus.
2. Modeliuojant laiko perspektyvą kaip žemesnio lygmens asmenybės bruožą bei lyginant tai su modeliu, kur laiko perspektyva priklauso būdingų adaptacijų lygmeniui (kitaip sakant, yra nuostata), gautas statistiškai reikšmingas skirtumas. Modelių palyginimas rodo, kad jog laiko perspektyva greičiau yra žemesnio lygmens asmenybės bruožas nei nuostata.
3. Vidurkių lyginimas skirtingo amžiaus suaugusiųjų grupėse parodė, kad su amžiumi didėja ateities, fatalistinės dabarties, negatyvios praeities raiška, bet mažėja hedonistinės dabarties laiko perspektyvos raiška.
4. Nerasta laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų sąsajų skirtumų skirtingo amžiaus grupėse. Taigi, nors laikui bėgant vienos ar kitos asmens laiko perspektyvos balai gali kisti, tačiau jo santykinė padėtis kitų žmonių atžvilgiu nesikeičia. Kitaip sakant, laiko perspektyva yra santykinai stabili, tai yra, ji pasižymi rangų eilės stabilumu.

5. Skiriasi vyrų ir moterų ateities, pozityvios praeities, fatalistinės dabarties, hedonistinės dabarties laiko perspektyvų įverčiai. Visos šios laiko perspektyvos moterų imtyje išreikštos labiau. Negatyvios praeities laiko perspektyvos įverčių skirtumų tarp lyčių nerasta.
6. Tyrime gauta statistiškai reikšmingų laiko perspektyvos sąsajų su elgesio kintamaisiais:
  - 6.1. Pozityvesnis savo sveikatos vertinimas siejasi su mažiau išreikšta ateities, pozityvios praeities, fatalistinės dabarties, negatyvios praeities laiko perspektyva bei labiau išreikšta hedonistinės dabarties laiko perspektyva.
  - 6.2. Su alkoholio vartojimo ir rūkymo dažnumu siejasi tos pačios laiko perspektyvos: dažniau rūkantys ir vartojantys alkoholį nurodė tie tyrimo dalyviai, kurie pasižymėjo silpniau išreikšta ateities, pozityvios praeities bei stipriau išreikšta hedonistinės dabarties laiko perspektyva.
  - 6.3. Nustatyta, kad skiriasi tikinčių ir netikinčių žmonių grupių visų laiko perspektyvų vidutiniai įverčiai, išskyrus negatyvios praeities laiko perspektyvą. Tikintys žmonės pasižymi labiau išreikšta ateities, pozityvios praeities, fatalistinės dabarties bei silpniau išreikšta hedonistinės dabarties laiko perspektyva.
7. Struktūrinių lygčių modeliavimo metodais gauti rezultatai rodo, kad laiko perspektyva yra ne mažiau svarbus prognostinis kintamasis, nei asmenybės bruožai, be to, laiko perspektyva gali būti to paties lygio kintamasis, kaip ir asmenybės bruožai – kitaip sakant, ji turėtų priklausyti asmenybės bruožų sričiai.
8. Taigi, remiantis šiais ir kitais tyrimo metu gautais rezultatais (struktūrinių lygčių modeliavimu, sąsajų su asmenybės bruožais ypatumais bei šių sąsajų vienodumu skirtingo amžiaus grupėse), galima daryti išvadą, kad laiko perspektyva, tikėtina, yra asmenybės bruožas.

Literatūra

1. Ackrill J. L. Aristotelis. Vilnius: Pradai, 1994.
2. Adams G. A., Jex S. M. Relationships Between Time Management, Control, Work-Family Conflict, and Strain // *Journal of Occupational Health Psychology*. 1999, Vol. 4, No. 1, p. 72-77.
3. Adams J., Nettle D. Time perspective, personality and smoking, body mass, and physical activity: An empirical study // *British Journal of Health Psychology*. 2009, Vol. 14, p. 83–105.
4. Adelabu D. H. Time perspective and school membership as correlates to academic achievement among african american adolescents // *Adolescence*. 2007, Vol. 42, p. 525 – 538.
5. Aluja A., Garcia O., Garcia L. F., Seisededos N. Invariance of “NEO-PI-R” factor structure across exploratory and confirmatory factor analyses // *Personality and Individual Differences*. 2005, Vol. 38, p. 1879-1889.
6. Aluja A., del Barrio V., Garcia L. Personality, social values, and marital satisfaction as predictors of parents' rearing // *International Journal of Clinical and Health Psychology*. 2007, Vol. 7, No. 3. p. 725-737.
7. Anastasi A., Urbina S. *Psychological testing*. Upper Saddle River: Prentice Hall, 1997.
8. Andriessen I., Phalet K., Lens W. Future goal setting, task motivation and learning of minority and non-minority students in Dutch schools // *British Journal of Educational Psychology*. 2006, Vol. 76, p. 827–850.
9. Anzenbacher A. *Filosofijos įvadas*. Vilnius: Katalikų pasaulis, 1992.
10. Apostolidis T., Fieulaine N., Simonin L., Rolland G. Cannabis use, time perspective and risk perception: Evidence of a moderating effect // *Psychology and Health*. 2006, Vol. 21 (5), p. 571–592.
11. Apostolidis T., Fieulaine N. Validation française de l'échelle de temporalité // *European Review of Applied Psychology*. 2004, Vol. 54 (3), p. 207-217.

12. Ashton M. C., Lee K. A Defence of the Lexical Approach to the Study of Personality Structure // *European Journal of Personality*. 2005a, 19, p. 5 – 24.
13. Ashton M. C., Lee K. Honesty-Humility, the Big Five, and the Five-Factor Model // *Journal of Personality*. 2005b, 73:5, p. 1321 – 1354.
14. Aurelijus Augustinas. Išpažinimai. Vilnius: Aidai, 2004.
15. Avni–Babad D., Ritov I. Routine and the Perception of Time // *Journal of Experimental Psychology: General*. 2003, Vol. 132, No. 4, p. 543–550.
16. Bagdonas A., Kairys A. Factor Structure of Lithuanian NEO PI-R Version // 15th European Conference on Personality. Program and Abstracts / Ed. by M. Blatny, M. Hrebickova, S. Kourilova, A. Slezackova, P. Kveton, D. Voboril. Brno: European Association of Personality Psychology, 2010, p. 298.
17. Bakševičius L. Praeities, dabarties, ateities išgyvenimų ontogenetiniai ypatumai : daktaro disertacija. Klaipėda, Klaipėdos universitetas, 2000.
18. Bauman Z. Globalizacija: pasekmės žmogui. Vilnius: Apostrofa, 2007.
19. Becker P. Beyond the Big Five // *Personality and Individual Differences*. 1999, 26, p. 511-530
20. Benet – Martinez V., Waller N. G. Further Evidence for the Cross-Cultural Generality of the Big Seven Factor Model: Indigenous and Imported Spanish Personality Constructs // *Journal of Personality*. 1997, 65:3, p. 587 – 598.
21. Benet – Martinez V., Waller N. G. From Adorable to Worthless: Implicit and Self – Report Structure of Highly Evaluative Personality Descriptors // *European Journal of Personality*. 2002, 16, p. 1 – 41.
22. Biesanz J. C., West S. G. Towards Understanding Assessments of the Big Five: Multitrait-Multimethod Analyses of Convergent and Discriminant Validity Across Measurement Occasion and Type of Observer // *Journal of Personality*. 2004, 72:4, p. 845 – 876.
23. Byrne, B. M. Structural equation modeling with AMOS: Basic concepts, applications, and programming. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum, 2001.

24. Boyd J., Zimbardo P. Constructing Time After Death: The Transcendental-Future Time Perspective. // *The survival of human consciousness: Essays on the possibility of life after death* / Ed by Philip G. Storm, Lance and Thalbourne, Michael A. Jefferson: McFarland & Co, 2006, p. 107-126.
25. Boniwell I., Zimbardo P. G. Balancing one's time perspective in pursuit of optimal functioning // *Positive psychology in practice* / Ed. by P. A. Linley and S. Joseph. New Jersey: John Wiley & Sons, 2004, p. 165 – 181.
26. Bouffard L., Bastin E., Lapierre S. Future time perspective according to women's age and social role during adulthood // *Sex roles*. 1996, Vol. 34, Nos. 3/4, p. 253 – 285.
27. Brannigan G. G., Shahon A. J., Schaller J. A. Locus of Control and Time Orientation in Daydreaming: Implications for Therapy // *Journal of Genetic Psychology*. 1992, 153:3 p.359 – 361.
28. Brown C. M., Segal R. Ethnic Differences in Temporal Orientation and Its Implications for Hypertension Management // *Journal of Health and Social Behavior*. 1996, Vol. 37, No. 4, p. 350-361.
29. Burns M. J. Dillon F. R. Students AIDS Health Locus of Control, Self-Efficacy for Safer Sexual Practices, and Future Time Orientation as Predictors of Condom Use in African American College Students // *Journal of Black Psychology*. 2005, vol. 31, p. 172 – 188.
30. Campbell S. E. Equal Opposites: Wyndham Lewis, Henri Bergson, and Their Philosophies of Space and Time // *Twentieth Century Literature*. 1983, Vol. 29, No. 3, p. 351-369.
31. Carstensen L. L., Isaacowitz D. M., Charles S. T. Taking time seriously: A theory of socioemotional selectivity // *American psychologist*. 1999, March, p. 165 – 181.
32. Castells M. Tinklaveikos visuomenės raida. Vilnius: Poligrafija ir informatika, 2005.

33. Cate R. A., John O. P. Testing Models of the Structure and Development of Future Time Perspective: Maintaining a Focus on Opportunities in Middle Age // *Psychology and Aging*. 2007, Vol. 22, No. 1, p. 186–201.
34. Costa P. T., McCrae R. R. Revised NEO Personality Inventory (NEO PI - R™) and NEO Five – Factor Inventory (NEO-FFI). Florida: PAR, 1992.
35. Cottle T. J., Howard P., Peck J. Adolescent perceptions of time: The effect of age, sex, and social class // *Journal of Personality*. 1969, Vol. 37, Issue 4, p. 636 – 650.
36. Cozzolino P. J. Sheldon K. M., Schachtman T. R., Meyers L. S. Limited time perspective, values, and greed: Imagining a limited future reduces avarice in extrinsic people // *Journal of Research in Personality*. 2009, 43, p. 399–408.
37. Čekanavičius V., Murauskas G. *Statistika ir jos taikymai I*. Vilnius: Tev, 2000.
38. Čekanavičius V., Murauskas G. *Statistika ir jos taikymai II*. Vilnius: Tev, 2002.
39. Čekanavičius V., Murauskas G. *Statistika ir jos taikymai III*. Vilnius: Tev, 2009.
40. Čiurlionis J. The physicalistic problem of space and time: summary of doctoral dissertation. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2006.
41. D'Alessio M., Guarino A., De Pascalis V., Zimbardo P. G. Testing Zimbardo's Stanford time perspective inventory (STPI) – short form. An Italian study // *Time and Society*. 2003, vol. 12, no. 2/3, p. 333–347.
42. *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000.
43. Dahling J. J., Perez L. A. Older worker, different actor? Linking age and emotional labor strategies // *Personality and Individual Differences*. 2010 in press.
44. Daugherty J. R., Brace G. L. Taking time to be healthy: Predicting health behaviors with delay discounting and time perspective // *Personality and Individual Differences*. 2010, Vol. 48, p. 202–207.

45. Davies P. About time. London: Penguin books, 1995.
46. De Raad B. An expedition in search of a fifth universal factor: key issues in the lexical approach // *European Journal of Personality*. 1994, 8, p. 229 – 250.
47. De Volder M. L., Lens W. Academic Achievement and Future Time Perspective as a Cognitive-Motivational Concept // *Journal of Personality and Social Psychology*. 1982, Vol. 42, No. 3, p. 566-571.
48. DeYoung C. G., Peterson J. B., Higgins D. B. Sources of Openness/Intellect: Cognitive and Neuropsychological Correlates of the Fifth Factor of Personality // *Journal of Personality*. 2005, 73:4, p. 825 – 858.
49. DeYoung C. G., Hasher L., Djikic M., Criger B., Peterson J. B. Morning people are stable people: Circadian rhythm and the higher-order factors of the Big Five // *Personality and Individual Differences*. 2007, 43, p. 267– 276.
50. Diaz – Moralez J. F., Ferrari J. R., Cohen J. R. Indecision and avoidant procrastination: The role of morningness — eveningness and time perspective in chronic delay lifestyles // *Journal of General Psychology*. 2008, vol. 135, issue 3, p. 228-240.
51. Diaz – Moralez J. F. Estructura factorial y fiabilidad del inventario de perspectiva temporal de Zimbardo // *Psichothema*. 2006, vol. 18, no. 003, p. 565 – 571.
52. Digman J. M. Personality structure: emergence of the Big – Five model // *Annu. Rev. Psychol.* 1990, 41, p. 417 – 440.
53. Digman J. M. Higher-Order Factors of the Big Five // *Journal of Personality and Social Psychology*. 1997, Vol. 73, No. 6, p. 1246-1256.
54. Drake L., Duncan E., Sutherland F., Abernethy C., Henry C. Time Perspective and Correlates of Wellbeing // *Time & Society*. 2008, Vol. 17, No. 1, p. 47-61.
55. Eliade M. Amžinojo sugrįžimo mitas: archetipai ir kartotė. Vilnius: Mintis, 1996.

56. Eliade M. Šventybė ir pasaulietiškumas. Vilnius: Mintis, 1997.
57. Epel E., Bandura A., Zimbardo P. G. Escaping homelessness. The influences of self-efficacy and time perspective on coping with homelessness // *Journal of Applied Social Psychology*. 1999, vol. 29, no. 3, p. 575 – 596.
58. Eriksen T. H. Akimirkos tironija. Vilnius: Tyto Alba, 2004.
59. Fernandez M. L., Castro Y. R. The Big Five and Sexual Attitudes in Spanish Students // *Social Behaviour and Personality*. 2003, vol. 31 (4), p. 357 – 362.
60. Fingerman K. L., Perlamutter M. Future time perspective and life events across adulthood // *The journal of general psychology*. 1993, 122 (1), p.95 – 111.
61. Fraisse P. The psychology of time. Westport: Greenwood Press, 1963.
62. Fung H. H., Carstensen L. L., Lutz A. M. Influence of Time on Social Preferences: Implications for Life-Span Development // *Psychology and Aging*. 1999, Vol. 14, No. 4, p. 595-604.
63. Geyer C. F. Laikas ir istorija. Antika // *Europos mentaliteto istorija / sud. P. Dinzelbacher*. Vilnius: Aidai, 1998, p. 551 – 558.
64. Gjesme T. On the concept of future time orientation: considerations and some functions' and measurements' implications // *International Journal of Psychology*. 1983, vol. 18, p. 443 – 461.
65. Gomez V., Krings F., Bangerter A., Grob A. The influence of personality and life events on subjective well-being from a life span perspective // *Journal of Research in Personality*. 2009, 43, p. 345–354.
66. Greenwood J. D. A conceptual history of psychology. Boston: McGraw-Hill Higher Education, 2009.
67. Guthrie L. C., Butler S. B., Ward M. M. Time perspective and socioeconomic status: A link to socioeconomic disparities in health? // *Social Science & Medicine*. 2009, Vol. 68 p. 2145–2151.
68. Hale C. S. Time dimensions and subjective experience of time // *Journal of humanistic psychology*. 1993, vol. 33, no. 1, p. 88 – 105.

69. Hall P. A. Examining the role of time perspective in the promotion of healthy behavioral practices. Waterloo: University of Waterloo, 2001.
70. Hall P. A., Fong G. T. The effects of a brief time perspective intervention for increasing physical activity among young adults // *Psychology and Health*. 2003, Vol. 18, No. 6, p. 685–706;
71. Hamilton J. M., Kives K. D., Micevski V., Grace S. L. Time perspective and health - promoting behavior in a cardiac rehabilitation population // *Behavioral Medicine*. 2003, vol. 28, issue 4, p.132-139.
72. Harber K. D., Zimbardo P. G., Boyd J. N. Participant self-selection biases as a function of individual differences in time perspective // *Basic and Applied Social Psychology*. 2003, vol. 25(3), p. 255–264.
73. Hawking S. W. A brief history of time : from the big bang to black holes. New York: Bantam Books, 1989.
74. Hegel G. W. F. *Filosofijos istorijos paskaitos*. Vilnius: Alma Littera, 1999.
75. Hellsten L., Rogers W. T. Development and Preliminary Validation of the Time Management for Exercise Scale // *Measurement in Physical Education and Exercise Science*. 2009, vol. 13, p. 13–33.
76. Henson J. M., Carey M. P., Carey K. B., Maisto S. A. Associations among health behaviors and time perspective in young adults: model testing with Boot – Strapping replication // *Journal of Behavioral Medicine*. 2006, vol. 29, no. 2., p. 127 – 137.
77. Hoffman M. L. Development of Empathy and Altruism // Paper presented at the Annual Meeting of the American Psychological Association (New York, September 1-5). 1979, p. 1 – 16.
78. Holman E. A., Silver R. C. Getting “stuck” in the past: Temporal orientation and coping with trauma // *Journal of Personality and Social Psychology*. 1998, vol. 74, p. 1146–1163.
79. Holman E. A. Silver R. C. Future-Oriented Thinking and Adjustment in a Nationwide Longitudinal Study Following the September 11th Terrorist Attacks // *Motivation and Emotion*. 2005, Vol. 29, No. 4, p. 389 – 410.

80. Hooper D., Coughlan J. and Mullen M. R. Structural equation modelling: Guidelines for determining model fit // *The Electronic Journal of Business Research Methods*. 2008, vol. 6, issue 1, p. 53 – 60.
81. Horstmanshof L., Zimitat C. Future time orientation predicts academic engagement among first-year university students // *British Journal of Educational Psychology*. 2007, vol. 77, issue 3, p. 703-718.
82. Hulett J. E. The Person's Time Perspective and the Social Role // *Social Forces*. 1944/1945, 23:1/4 p. 155 – 159.
83. Hultsch D. F., Bortner R. W. Personal Time Perspective in Adulthood: A Time-Sequential Study // *Developmental Psychology*. 1974, Vol. 10, No. 6, p. 835-837.
84. Hume L. Accessing the eternal: dreaming “the dreaming” and ceremonial performance // *Zygon*. 2004, vol. 39, no. 1, p. 237 – 258.
85. Hume D. Traktatas apie žmogaus prigimtį. Vilnius: Charibdė, 2007.
86. Hurley A. E., Scandura T. A., Schriesheim C. A., Brannick M. T., Seers A., Vandenberg R. J., Williams L. J. Exploratory and confirmatory factor analysis: guidelines, issues, and alternatives // *Journal of Organizational Behavior*. 1997, Vol. 18, p. 667 – 683.
87. Isaakowitz D. M. Smith T. B., Carstensen L. L. Socioemotional Selectivity And Mental Health Among Trauma Survivors In Old Age // *Ageing International*. 2003, Vol. 28, No. 2, p. 181-199.
88. John O.P., Srivastava S. The big five taxonomy: History, measurement and theoretical perspectives // *Handbook of personality: Theory and research*. 2-nd ed. / Ed. by L.A.Pervin, O.P.John. New York: The Guilford Press, 1999, p.102-138.
89. Justicia F., Pichardo M. C., Cano F., Berben A. B. G., De la Fuente J. The revised Two – Factor Study Process Questionnaire (R-SPQ-2F): Exploratory and confirmatory factor analyses at item level // *European Journal of Psychology of Education*. 2008, vol. XXIII, no. 3, p. 355 – 372.

90. Kahana E., Kahana B., Zhang J. Motivational Antecedents of Preventive Proactivity in Late Life: Linking Future Orientation and Exercise // *Motivation and Emotion*. 2005, Vol. 29, No. 4, p. 443 – 464.
91. Kahn P. Time span and Rorschach human movement responses // *Journal of Consulting Psychology*. 1967, vol. 31, no.1, p. 92 – 93.
92. Kant I. *Grynojo proto kritika*. Vilnius: Mintis, 1996.
93. Kauffman D. F., Husman J. Effects of time perspective on student motivation // *Educational Psychology Review*. 2004, vol. 16, no. 1, p. 1 – 7.
94. Kazakina E. *Time perspective of older adults*. Columbia: Columbia University, 1999.
95. Kazlauskas E., Gailienė D. Išgyvenusiujų politines represijas potrauminės simptomatikos ir trauminės patirties, demografinių, somatinių veiksnių bei vidinės darnos sąsajos // *Psichologija*. 2005, nr. 32, p. 46 – 59.
96. Kelly W. E., Johnson J. L. Time use efficiency and the five-factor model of personality // *Education* 2005, Vol. 125 No. 3, p. 511 – 515.
97. Keough K. A., Zimbardo P. G., Boyd J. N. Who's Smoking, Drinking, and Using Drugs? Time perspective as a predictor of Substance Use // *Basic and Applied Social Psychology*. 1999, vol. 21(2), p. 149-164.
98. Kline R. B. *Principles and practice of structural equation modeling*. New York: The Guilford press, 2005.
99. Kolesovs A. The relation between time perspective and locus of control in high school students // *Baltic Journal of Psychology*. 2002, Vol.3, No.2, p. 7-19.
100. Kolesovs A. Time perspective of Latvian and Russian (ethnic minority) high school students in Riga and Latgale. // *Baltic Journal of Psychology*. 2005, Vol. 6, No. 1, p. 5 – 20.
101. Lang F. R., Carstensen L. L. Time Counts: Future Time Perspective, Goals, and Social Relationships // *Psychology and Aging*. 2002, Vol. 17, No. 1, p. 125–139.

102. Lee K., Ogunfowora B., Ashton M. C. Personality Traits Beyond the Big Five: Are They Within the HEXACO Space? // *Journal of Personality*. 2005a, 73:5, p. 1437 – 1463.
103. Lee K., Ashton M. C., de Vries R. E. Predicting Workplace Delinquency and Integrity with the HEXACO and Five-Factor Models of Personality Structure // *Human performance*. 2005b, 18(2), p. 179–197.
104. Lennings C. J., Burns A. M. Time perspective: Temporal extension, time estimation, and impulsivity // *The Journal of Psychology*. 1998, vol. 132 (4), p. 367 – 380.
105. Lennings Ch. J., Burns A. M., Cooney G. Profiles of Time Perspective and Personality: Developmental Considerations // *The Journal of Psychology*. 1998, 132 (6), p. 629 – 641.
106. Lennings C. J. Suicide and time perspective: An examination of Bech and Yufit's suicide-risk indicators // *Journal of Clinical Psychology*. 1992, Vol. 48, No. 4, p. 510 – 516.
107. Lennings C. J. An Investigation of the Effects of Agency and Time Perspective Variables on Career Maturity // *The Journal of Psychology*. 1994, 128 (3), p. 243 – 253.
108. Lens W., Moreas M. A. Future time perspective: an individual and a societal approach. // *Psychology of future orientation / Ed by. Z. Zalesky*. Lublin: Towarzystwo Naukowe, 1994. p. 23 – 38.
109. Leonardi A. Future Time Perspective, Possible Selves, and Academic Achievement // *New Directions for Adult and Continuing Education*. 2007, No. 114, p. 17 – 26.
110. LeRon Shults F. The Philosophy of Time: The Turn to Futurity in Late Modern Philosophy // *Studia Theologica*. 2007, 61, p. 47-60.
111. Lewin K. *Principles of topological psychology*. New York: McGraw Hill Book Company, 1936.
112. Lewin, K. *Lauko teorija socialiniuose moksluose*. Vilnius: VU Specialiosios psichologijos laboratorija, 2007.

113. Lichtenberg P. Time perspective and the initiation of cooperation // *Journal of Social Psychology*. 1956, 43:2, p.247 – 260.
114. Liniauskaitė A., Kairys A. The Lithuanian version of the Zimbardo time perspective inventory (ZTPI) // *Psichologija*. 2009, Vol. 40, p. 66 – 87.
115. Liniauskaitė A., Zališčevskis A. Laiko perspektyvos tyrimo galimybės. // III pasaulio lietuvių psichologų konferencija. 2006m. birželio 21 - 23 d. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, p. 146-148.
116. Liniauskaitė A. Psichologinio laiko klausimynas: psichometrinės charakteristikos // *Psichologija*. 2007, Nr. 36, p. 44-59.
117. Liniauskaitė A. Studentų požiūrio į emigraciją ypatumai psichologinio laiko kontekste // *Tiltai. Priedas: Mokslo darbai*. 2005, Nr. 30, p. 83 – 93.
118. Lounsbury J. W., Levy J. J., Leong F. T., Gibson L. W. Identity and Personality: The Big Five and Narrow Personality Traits in Relation to Sense of Identity // *Identity: An International Journal of Theory and Research*. 2007, vol. 7(1), p. 51–70.
119. Lounsbury J. W., Welsh D. P., Gibson L. W., Sundstrom E. Broad and narrow personality traits in relation to cognitive ability in adolescents // *Personality and Individual Differences*. 2005, Vol. 38, p.1009–1019.
120. Luyckx K., Lens W., Smits I., Goossens L. Time perspective and identity formation: Short-term longitudinal dynamics in college students // *International Journal of Behavioral Development*. 2010, Vol. 34 (3), p. 238 – 247.
121. Luszczynska A., Gibbons F., Piko B. F., Tekozel M. Self-Regulatory Cognitions, Social Comparison, and Perceived Peers' Behaviors as Predictors of Nutrition and Physical Activity: A Comparison among Adolescents in Hungary, Poland, Turkey, and USA // *Psychology and Health*. 2004, Vol. 19, No. 5, p. 577–593.
122. MacKillop J., Anderson A. J., Castelda B. A., Mattson R. A., Donovanick P. J. Convergent Validity of Measures of Cognitive Distortions, Impulsivity, and Time Perspective with Pathological Gambling // *Psychology of Addictive Behaviors*. 2006, Vol. 20, No. 1, p. 75–79.

123. Mather M., Carstensen L. L. Aging and motivated cognition: the positivity effect in attention and memory // *Trends in Cognitive Sciences*. 2005, Vol.9 No.10, p. 496 – 502.
124. Maurine M. L. Time-perspective and feeling-tone: A study in the perception of the days // *Journal of Psychology*. 1953, 35, p.253 – 257.
125. Matthews G., Deary I. J., Whiteman M. C. *Personality traits*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
126. McAdams D. P., Pals J. L. A New Big Five: Fundamental Principles for an Integrative Science of Personality // *American Psychologist*. 2006, Vol. 61, No. 3, p. 204–217.
127. McCrae R.R., Costa P.T. A five-factor theory of personality // *Handbook of personality: Theory and research*. 2-nd ed. / Ed. by L.A.Pervin, O.P.John. New York: The Guilford Press, 1999, p. 139-153.
128. McCrae R. R., Costa P. T. Trait explanations in personality psychology // *European Journal of Personality*. 1995, Vol. 9, p. 231 – 252.
129. McCrae R. R., Zonderman A. B., Costa P. T., Bond M. H. Evaluating replicability of factors in the Revised NEO Personality Inventory: confirmatory factor analysis versus Procrustes rotation // *Journal of Personality and Social Psychology*. 1996, Vol. 70, No. 3., p. 552-566.
130. McCrae R. R. *Personality structure* // *Personality. Contemporary theory and research* / ed. by V. J. Derlega, B. A. Winstead, W. H. Jones. Belmont: Wadsworth Publishing, 2005, p. 192 – 217.
131. Mello Z. R., Worrell F. C. The relationship of time perspective to age, gender, and academic achievement among academically talented adolescents // *Journal for the Education of the Gifted*. 2006, vol. 29, no. 3, p. 271–289.
132. Milfont T. L., Gouveia V. V. Time perspective and values: an exploratory study of their relations to environmental attitudes // *Journal of Environmental Psychology*. 2006, vol. 26, p. 72 – 82.

133. Milfont T. L., Andrade P. R., Belo, R. P., Pessoa V. S. Testing Zimbardo Time Perspective Inventory in a Brazilian sample // *Revista Interamericana de Psicologia*. 2008, vol. 42, p. 49-58.
134. Mitologijos enciklopedija. Vilnius: Vaga, 1999.
135. Myers M. R. The Children's Time Perspective Inventory (CTPI): exploratory research with typical children and children with attention – deficit/hyperactivity disorder. Toledo: University of Toledo, 2003.
136. Musek J. A general factor of personality: Evidence for the Big One in the five-factor model // *Journal of Research in Personality*. 2007, Vol. 41, Issue 6, p. 1213-1233.
137. Naatanen R., Syssoeva O., Takegata R. Automatic time perception in the human brain for intervals ranging from milliseconds to seconds // *Psychophysiology*. 2004, 41, p. 660–663.
138. Nurmi J. E. Development of Orientation to the Future During Early Adolescence: A Four-Year Longitudinal Study and Two Cross-Sectional Comparisons // *International Journal of Psychology*. 1989, 24, p. 195 – 214.
139. Nurmi J. E. Age differences in adult life goals, concerns, and their temporal extension: A life course approach to future-oriented motivation // *International Journal of Behavioral Development*. 1992, 15, p. 487-508.
140. Nuttin J. Future time perspective and motivation. Leuven: Leuven University Press, 1985.
141. Olson K. R. Engagement and Self-Control: Superordinate dimensions of Big Five traits // *Personality and Individual Differences*. 2005, 38, p. 1689–1700.
142. Oner – Ozkan B. Future Time Orientation and Religion // *Social Behavior and Personality*. 2007, vol. 35(1), p. 51-62.
143. Oner B. Self-monitoring and future time orientation in romantic relationships // *The Journal of Psychology*. 2002, vol. 136, p. 420-424.

144. Padawer E. A., Jacobs-Lawson J. M., Hershey D. A., Thomas D. G. Demographic Indicators as Predictors of Future Time Perspective // *Current Psychology*. 2007, Vol. 26, p. 102–108.
145. Parker M. Doing time: a group – analytic perspective on the emotional experience of time in a men’s prison // *Group Analysis*. 2003, vol. 36, p. 169 – 181.
146. Pervin L. A. A critical analysis of current trait theory // *Psychological Inquiry*. 1994, Vol. 5, No. 2, 103 – 113.
147. Peters R. J., Tortolero S. R., Johnson R. J. Addy R. C., Markham C. M., Escobar-Chaves L. Lewis H., Yacoubian G. S. The Relationship between Future Orientation and Street Substance Use among Texas Alternative School Students // *The American Journal on Addictions*. 2005, Vol. 14, p. 478–485.
148. Peterson R. A. A Meta-Analysis of Variance Accounted for and Factor Loadings in Exploratory Factor Analysis // *Marketing Letters*. 2000, Vol. 11, Issue 3, p. 261–276.
149. Petrocelli J. V. Factor validation of the Consideration of future consequences scale: evidence for a short version // *Journal of Social Psychology*. 2003, vol. 143(4), p. 405 – 413.
150. Platonas. Timajas. Vilnius: Aidai, 1995.
151. Platt J. J., Eisman R., DeGross E. Birth order and sex differences in future time perspective // *Developmental Psychology*. 1969, Vol. 1, No. 1, p. 70.
152. Poole B. S. On time: contributions from the social sciences // *Financial Services Review*. 2001, 9, p. 375 – 387.
153. Pos R. A developmental theory of personality producing two time orientations // *KronoScope*. 2006, 6:1, p. 83 – 104.
154. Rammsayer T. H. Temporal information processing and basic dimensions of personality: differential effects of psychoticism // *Personality and Individual Differences*. 2002, 32, p. 827–838.

155. Ramussen A. S. Time perspective and autobiographical memory function // Pranešimas, pristatytas Europos psichologijos kongrese, Osle, 2009.
156. Robbins R. N., Bryzan A. Relationships Between Future Orientation, Impulsive Sensation Seeking, and Risk Behavior Among Adjudicated Adolescents // *Journal of Adolescent Research*. 2004, vol. 19, p. 428-445.
157. Roberts A. H., Herrmann R. S. Dogmatism, Time Perspective, and Anomie // *Journal of Individual Psychology*. 1960, 16:1, p.67-72.
158. Roberts B. W., Walton K., Viechtbauer W. Patterns of mean-level change in personality traits across the life course: A meta-analysis of longitudinal studies // *Psychological Bulletin*. 2006, vol. 132, p. 1–25.
159. Rodriguez M. L. Future time perspective and academic achievement level among Puerto Rican children. New York: The City University of New York, 1997.
160. Runyon R., Haber A. Fundamentals of behavioral statistics. New York: McGraw-Hill, 1991.
161. Salmela-Aro K., Nurmi J. E., Saisto T., Halmesmaki E. Women's and Men's Personal Goals During the Transition to Parenthood // *Journal of Family Psychology*. 2000, Vol. 14, No. 2, p. 171-186.
162. Salmela-Aro K., Nurmi J. E., Saisto T., Halmesmaki E. Goal Reconstruction and Depressive Symptoms During the Transition to Motherhood: Evidence From Two Cross-Lagged Longitudinal Studies // *Journal of Personality and Social Psychology*. 2001, Vol. 81, No. 6, p. 1144-1159.
163. Salmela-Aro K., Aunola K., Nurmi J. E. Personal Goals During Emerging Adulthood: A 10-Year Follow Up // *Journal of Adolescent Research*. 2007, 22, p. 690 – 715.
164. Saroglou V., Munoz-Garcia A. Individual Differences in Religion and Spirituality: An Issue of Personality Traits and/or Values // *Journal for the Scientific Study of Religion*. 2008, vol. 47(1), p. 83–101.

165. Seijts G. H. The importance of future time perspective in theories of work motivation // *The Journal of Psychology*. 1998, vol. 132 (3), p. 154–168.
166. Shirai T., Beresnevičienė D. Future orientation in cultural and socio-economic changes: Lithuanian adolescents in comparison with Belgian and Japanese // *Baltic Journal of Psychology*. 2005, 26(1), p. 21-31.
167. Shores K., Scott D. The relationship of individual time perspective and recreation experience preferences // *Journal of Leisure Research*. 2007, vol. 39, no. 1, p. 28 – 59.
168. Shroots J. J. F., Assink M. H. J. Portraits of Life: Patterns of Events Over the Lifespan // *Journal of Adult Development*. 2005, Vol. 12, No. 4, p. 183 – 198.
169. Silverman J. L. The development in children of future time perspective. Amherst: University of Massachusetts Amherst, 1996.
170. Simons J., Vansteenkiste M., Lens W., Lacante M. Placing Motivation and Future Time Perspective Theory in a Temporal Perspective // *Educational Psychology Review*. 2004, Vol. 16, No. 2, p. 121 – 139.
171. Smart R. G. Future time perspectives in alcoholics and social drinkers // *Journal of Abnormal Psychology*. 1968, Vol. 73, No. 1, p. 81-83.
172. Sobol – Kwapińska M. Forms of present time orientation and satisfaction with life in the context of attitudes toward past and future, // *Social behavior and personality*. 2009, 37(4), p. 433-440.
173. Soldz S., Vaillant G. E. The Big Five Personality Traits and the Life Course: A 45-Year Longitudinal Study // *Journal of Research in Personality*. 1999, 33, p. 208–232.
174. Sondaitė J. Paauglių ateities orientacijų ypatumai: lyčių skirtumai // *Psichologija*. 2001, Nr.23, p. 50-59.
175. Sondaitė J. Paauglių ateities orientacijos ir akademiniai pasiekimai. Lietuvos psichologijos akiračiai // *Pasaulio lietuvių psichologų konferencijos medžiaga* / Red. G. Norvilas ir kt. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2002, p. 269 – 281.

176. Spievak E. R., Murtagh A. M. Temperament and Attentional Focus: Reaction Time Indicators of Bias and Cue Saliency // *Social Behavior and Personality*, 2009, vol. 37(3), p. 289-298.
177. SPSS for Windows. Chicago: SPSS Inc, 2009.
178. Stanley J. C. Historical note about cross-sectional versus longitudinal studies // *The journal of special education*. 1985, Vol. 19, No. 3, 359 – 361.
179. Stein K. B., Sarbin T. R. Future time perspective: its relation to the socialization process and the delinquent role // *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 1968, Vol. 32, No. 3, p. 257-264.
180. Steiner D. L. Starting at the beginning: An introduction to coefficient Alpha and internal consistency // *Journal of Personality Assessment*. 2003, vol. 80(1), p. 99–103.
181. Swister L. L., Beckstead J. W., Bebeau M. J. Factor analysis as a tool for survey analysis using a Professional Role Orientation Inventory as an example // *Physical Therapy*. 2004, Vol. 84 . No. 9, p. 784 – 799.
182. Terracciano A., Costa P. T., McCrae R. R. Personality plasticity after age 30 // *Personality and Social Psychology Bulletin*. 2006, vol. 32, p. 999–1009.
183. Thompson B., Daniel L. G. Factor analytic evidence for the construct validity of scores: a historical overview and some guidelines // *Educational and Psychological Measurement*. 1996, Vol. 56, No. 2., p. 197 – 208.
184. Thompson R. L., Brossart D. F., Carlozzi A. F., Miville M. L. Five-Factor Model (Big Five) Personality Traits and Universal-Diverse Orientation in Counselor Trainees // *Journal of Psychology*. 2002, 136 (5), 561 – 572.
185. Thompson B. Exploratory and confirmatory factor analysis: understanding concepts and applications. Washington: American Psychological Association, 2005.
186. Turetzky P. Time. London: Routledge, 1998.
187. Urbina S. Essentials of psychological testing. Hoboken: J. Willey, 2004.

188. Usunier J. C., Valette-Florence, P. Perceptual time patterns („Time – Styles“). A psychometric scale // *Time & Society*. 1994, vol. 3(2), p. 219–241.
189. Usunier J. C., Valette-Florence, P. The Time Styles Scale. A review of developments and replications over 15 years // *Time & Society*. 2007, vol. 16, p. 333–366.
190. Vaitkevičiūtė V. Tarptautinių žodžių žodynas. Vilnius: Žodynas, 2001.
191. Valickas G. Asmenybės tyrimas pokalbio metodu: metodiniai nurodymai. Vilnius: Vilniaus universitetas, 1990.
192. van Beek W. Time Perspective in Clinical Psychology // *Pranešimas, interaktyvus*,
http://timeorientation.com/index.php?option=com_docman&task=doc_download&gid=15&Itemid=58 [žiūrėta 2009-05-16].
193. Vazquez S. M., Rapetti M. V. Future time perspective and motivational categories in argentinean adolescents // *Adolescence*. 2006, vol. 41, no. 163, p. 511 – 532.
194. Vera E. M., Shin R. Q., Montgomery G. P., Mildner C. P., Speight S. L. Conflict Resolution Styles, Self-Efficacy, Self-Control, and Future Orientation of urban adolescents // *Professional School Counseling*. 2004, Vol. 8, No. 1, p. 73 – 80.
195. Volbrecht M. M., Lemery-Chalfant K., Aksan N., Zahn-Waxler C., Goldsmith H. H. Examining the Familial Link Between Positive Affect and Empathy Development in the Second Year // *The Journal of Genetic Psychology*. 2007, Vol. 168(2), p. 105–129.
196. Volker M. A. Reporting effect size estimates in school psychology research // *Psychology in the Schools*. 2006, Vol. 43(6), p. 653 – 672.
197. von Aster E. Filosofijos istorija. Vilnius: Alma Littera, 1995.
198. Walsh A. Statistics for the social sciences. Grand Rapids: Harper & Row, 1990.

199. Wheaton B., Muthén B., Alwin D., Summers G. Assessing reliability and stability in panel models // *Sociological Methodology* / Ed. by D. R. Heise. San Francisco: Jossey-Bass, Inc., 1977, p. 84-136.
200. Wiggins J.S., Trapnell P.D. Personality structure: The return of the big five // *Handbook of personality psychology* / Ed. by R.Hogan, J.Johnson, S.Briggs. San Diego, 1997, p. 737-765.
201. Wills T. A., Sandy J. M., Yaeger A. M. Time perspective and early – onset substance use: A model based on stress – coping theory // *Psychology of Addictive behaviors*. 2001, vol. 15, no. 2, p. 118 – 125.
202. Worrell F. C., Mello Z. R. The reliability and validity of Zimbardo time perspective inventory scores in academically talented adolescents // *Educational and Psychological Measurement*. 2007, vol. 67, p. 487 – 504.
203. Wundt W. *Psichologijos pagrindai*. Vilnius: Alma Littera, 2004.
204. Zacher H., Frese M. Remaining time and opportunities at work: Relationships between age, work characteristics, and occupational future time perspective // *Psychology and Aging*. 2009, 24, p. 487-493.
205. Zalecky Z. Towards a psychology of the personal future // *Psychology of Future Orientation* / Ed. by Z. Zalesky. Lublin: Towarzystwo Naukowe, 1994, p. 23–38.
206. Zimbardo P. G, Boyd J. N. Putting time in perspective. A valid, reliable individual-difference metric // *Journal of Personality and Social Psychology*. 1999, vol. 77, p. 1271–1288.
207. Zimbardo P. G., Boyd J. N. *The time paradox*. New York: Free press, 2008.
208. Zuckerman M., Kuhlman M. D., Joireman J., Teta P., Kraft M. A Comparison of Three Structural Models for Personality: The Big Three, the Big Five, and the Alternative Five // *Journal of Personality and Social Psychology*. 1993, Vol. 65, No. 4, p. 757-768.
209. Žukauskienė R., Barkauskienė R. Lietuviškosios NEO PI – R versijos psichometriniai rodikliai // *Psichologija*. 2006, 33, 7 – 21.

210. Багдонас А. Восприятие времени: оценка длительности, действие невременных переменных, пластичность и концептуальная модель // *Psichologija*. 1985, Nr. 6, p. 3 – 22.
211. Зейгарник Б. В. Теория личности Курта Левина. Москва: Издательство Московского университета, 1981.
212. Капрара Д. Ж., Сервон Д. Психология личности. Санкт – Петербург: Питер, 2003
213. Кроник А., Ахмеров Р. Каузометрия. Москва: Смысл, 2003.
214. Линяускайте А. Возрастная динамика психического темпа и восприятия времени: Автореферат. Ленинград: Институт имени А. И. Герцена, 1989.
215. Муздыбаев К. Психология ответственности. Ленинград: Наука, 1983.
216. Сырцова А., Соколова Е. Т., Митина О. В. Методика Ф. Зимбардо по временной перспективе // *Психологическая диагностика*. 2007а, но. 1, с. 85-106.
217. Сырцова А., Митина О. В., Бойд Дж., Давыдова И. С., Зимбардо Ф., Непряхо Т. Л., Никитина Е. А., Семенова Н. С., Фьелен Н., Ясная В.А. Феномен временной перспективы в разных культурах (по материалам исследований с помощью методики ZTRP) // *Культурно-историческая психология*. 2007б, но. 4, с. 19-31.

Priedai

1 priedas. Dažniau naudojami sutrumpinimai

$\Delta\chi^2$ – Chi kvadrato pokytis, skaičiuojamas χ^2 testui, siekiant nustatyti, ar skiriasi du modeliai.

χ^2 – suderinamumo indeksas, priimtinos statistiškai nereikšmingos χ^2 reikšmės

$\chi^2/\mathbf{df}$ – Normuotasis chi kvadratas, vienas iš suderinamumo indeksų. Hooper et al. (2008) nurodo, kad šio santykio reikšmė neturėtų viršyti 2, tačiau kai kurie autoriai teigia, kad didelėms imtims priimtina bet kuri už 5 mažesnė reikšmė (Wheaton et al., 1977).

$\Delta\mathbf{df}$ – laisvės laipsnių pokytis, skaičiuojamas χ^2 testui, siekiant nustatyti, ar skiriasi du modeliai.

AIC – Akaike informacinis kriterijus, naudojamas dviejų modelių palyginimui.

CFI – sąlyginis suderinamumo indeksas, vienas iš suderinamumo indeksų. CFI reikšmė turėtų būti kuo artimesnė 1, bent jau viršyti 0,9 (Byrne, 2001; Hooper et al., 2008).

Cohen's d – efekto dydžio matas, taikomas, kai lyginami dviejų imčių vidurkiai. Cohen's d koeficiento reikšmė, lygi 0,2, laikoma atspindinčia mažą efektą, d=0,5 – vidutinį, o d=0,8 – didelį efektą (Volker, 2006).

df – laisvės laipsniai.

DP – didysis penketas

LP – laiko perspektyva

M - vidurkis

ML - didžiausio tikėtinumo (ML) identifikavimo metodas

NEO FFI – NEO Penkių Faktorių Inventorius, sutrumpinta NEO PI-R forma.

NEO PI-R – Peržiūrėtas NEO Asmenybės Inventorius.

r – Pearson koreliacijos koeficientas

PFM – Penkių faktorių modelis.

RMSEA – kvadratinė šaknis iš vidutinės aproksimacijos paklaidos, vienas iš suderinamumo indeksų. Reikalaujama, kad RMSEA rodiklis būtų mažesnis už

0,05, priimtina laikoma reikšmė, mažesnė už 0,08 (Byrne, 2001; Čekanavičius ir Murauskas, 2009; Hooper et al., 2008).

r_s – Spearman koreliacijos koeficientas

SD – standartinis nuokrypis

TLI – Tucker-Lewis indeksas, vienas iš suderinamumo indeksų. TLI rodikliai turėtų būti kuo artimesni 1, bent jau viršyti 0,9 (Byrne, 2001; Hooper et al., 2008).

WLSMV - *Weighted least-squares with mean and variance adjustment* – Svorinis mažiausių kvadratų metodas su vidurkio ir dispersijos pataisa. Struktūrinių lygčių identifikavimo metodas, taikomas, kai modelyje yra kategorinių kintamųjų

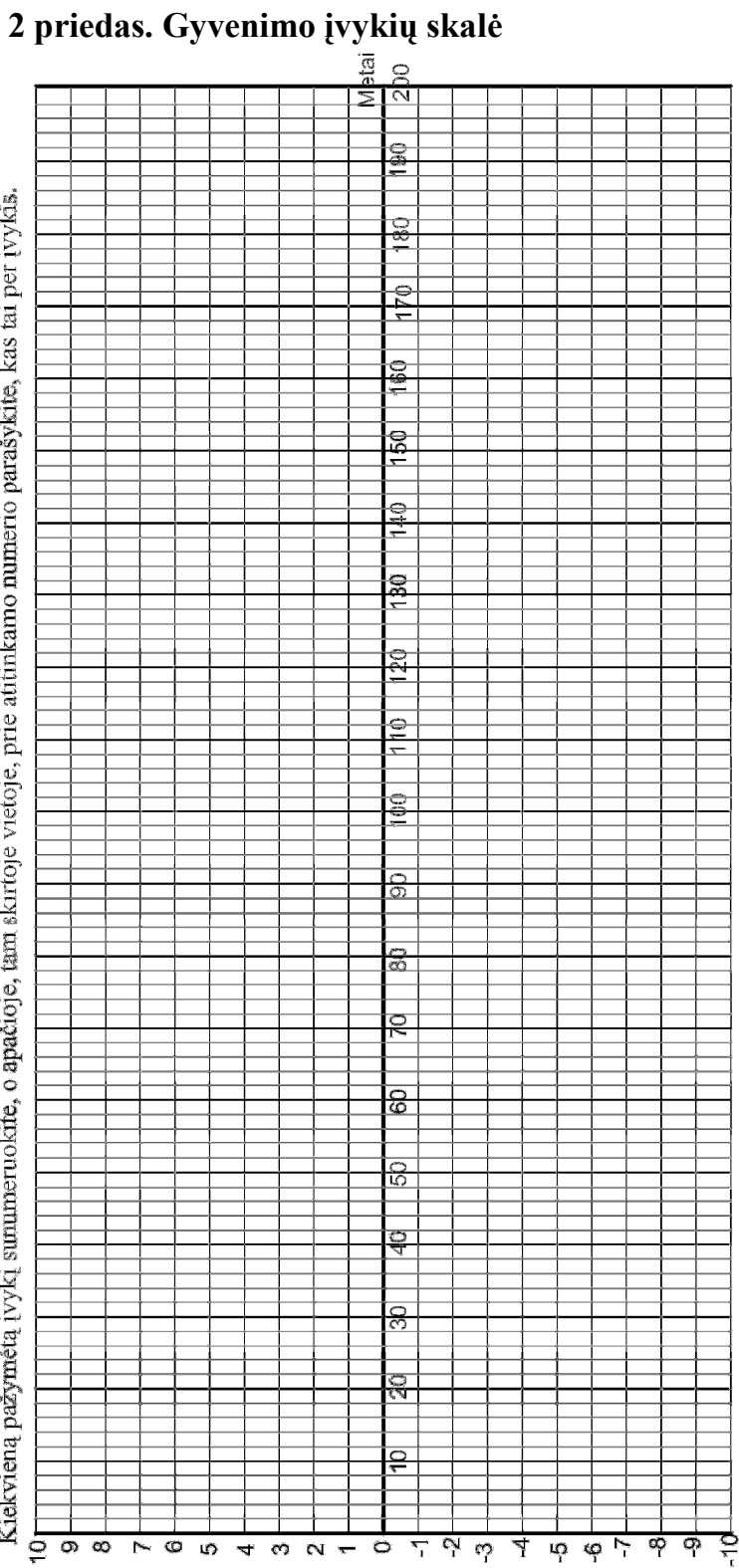
ZTPI – Zimbardo laiko perspektyvos klausimynas.

η^2 – efekto dydžio koeficientas, naudojamas atliekant dispersinę analizę. η^2 koeficiento reikšmė, lygi 0,01, reiškia mažą efekto dydį, $\eta^2=0,06$ – vidutinį, $\eta^2=0,14$ – didelį efekto dydį (Čekanavičius ir Murauskas, 2002; Volker, 2006).

Įsivaizduokite, kad žemiau pateikta horizontali linija vaizduoja Jūsų gyvenimą: „0“ žymi Jūsų gimimą. Kryžiuoku ant linijos pažymėkite metus, iki kurių Jūs tikėtis išgyventi.

Ryškiais taškais pažymėkite 10 svarbiausių Jūsų gyvenimo įvykių – **tiek buvusių, tiek būsimų**. Gyvenimo įvyki žymėkite ties tais metais, kada jis įvyko ar tikėtis, kad įvyks. Žymimą įvyki įvertinkite pagal jo sukeltus išgyvenimus skalėje nuo „-10“ iki „10“. Linksmiausias, geriausias, gražiausias įvykius žymėkite pačiame viršuje, ties atžyma „10“. Neutralius įvykius žymėkite ant ryškios linijos. Sunkiausias, daugiausia skausmo ar liūdesio sucikusias įvykius žymėkite pačioje apačioje, ties atžyma „-10“. Mažiau džiugiems įvykiams žymėti rinkitės tarpinius žymėjimus skalėje nuo „0“ iki 10“, o mažiau skausmingiems įvykiams – tarpinius žymėjimus skalėje nuo „-10“ iki „0“.

Kiekvieną pažymėtą įvyki sumerkuokite, o apačioje, tam skirtoje vietoje, prie atitinkamo numerio parašykite, kas tai per įvykis.

3. priedas. Demografinis klausimynas

ANKETA

Gerbiamieji, šia anketa norime sužinoti daugiau apie Jūsų socialinę aplinką. Prašytume atsakyti į žemiau pateiktus klausimus. Nuoširdžiai dėkojame už bendradarbiavimą.

1. Jūsų amžius (įrašykite): _____

2. Jūsų lytis:

1. Vyras
2. Moteris

3. Kur Jūs daugiausia laiko gyvenote nuo gimimo iki mokyklos baigimo?

1. Didmiestyje (Vilniuje, Kaune, Klaipėdoje, Šiauliuose, Panevėžyje)
2. Mieste
3. Miestelyje
4. Kaime

4. Dabartinė Jūsų gyvenamoji vieta:

1. Didmiestis (Vilnius, Kaunas, Klaipėda, Šiauliai, Panevėžys)
2. Miestas
3. Miestelis
4. Kaimas

5. Jūsų tautybė:

1. Lietuvis (-ė)
2. Rusas (-ė)
3. Lenkas (-ė)
4. Kita

(įrašykite):
_____

6. Jūs šiuo metu (pažymėkite tiek atsakymų, kiek Jums tinka):

1. Esate dieninių studijų studentas
2. Esate vakarinių studijų studentas
3. Esate neakivaizdinių studijų studentas
4. Dirbate samdomą darbą
5. Turite savo verslą
6. Auginate vaiką
7. Nedirbate dėl sveikatos
8. Esate pensijoje
9. Esate bedarbis
10. Kita (įrašykite) _____

7. Jūsų išsilavinimas:

1. Aukštasis universitetinis
2. Aukštasis neuniversitetinis
3. Aukštesnysis, spec. vidurinis
4. Profesinis
5. Vidurinis
6. Pagrindinis
7. Pradinis

8. Jei šiuo metu studijuojate, įrašykite, kokią studijų programą (-as): _____
_____
_____
_____

9. Ar esate bent kartą nutraukęs (-usi) studijas, pasiėmęs (-usi) akademinės atostogas?

1. Taip
2. Ne

10. Jūsų profesija (įrašykite):
_____
_____

11. Jei šiuo metu dirbate, įrašykite, kiek vidutiniškai valandų per dieną skiriate darbui: _____.

12. Jūsų bendras darbo stažas: _____ (įrašykite)

13. Keliose darbovietėse esate dirbęs (-usi):

1. Nesu dirbęs (-usi).
2. Vienoje – dviejose.
3. Trijose – penkiose
4. Penkiose – dešimtyje
5. Vienuolikoje – penkiolikoje
6. Daugiau nei penkiolikoje

14. Kaip Jums sekėsi mokslai mokykloje:

1. Puikiai
2. Gerai
3. Vidutiniškai
4. Prastai
5. Visiškai prastai
5. Kita (*įrašykite*): _____

15. Šeimyninė padėtis:

1. Nevedęs/netekėjusi
2. Vedęs/ištekėjusi
3. Išsiskyres/išsiskyrusi
4. Našlys/našlė
5. Gyvenu neregistruotoje santuokoje.

16. Kiek kartų buvote vedęs/ištekėjusi? _____ (*įrašykite*)

17. Jūsų turimų vaikų skaičius _____ (*įrašykite*)

18. Ar Jūs tikintis?

1. Taip
2. Ne

Jei atsakėte „Taip“, tuomet kokiai religinei bendruomenei priklausote?

19. Kokia Jūsų sveikata?

1. Esu visiškai sveikas
2. Esu sveikas
3. Mano sveikata vidutiniška
4. Mano sveikata prasta
5. Mano sveikata visiškai prasta

20. Ar Jūs rūkote?

1. Visiškai nerūkau
2. Rūkau nepastoviai, su pertraukomis
3. Vieną – dvi cigaretes per dieną
4. Iki 10 cigarečių per dieną
5. Pakelį cigarečių per dieną
6. Daugiau nei pakelį per dieną

21. Ar vartojate alkoholinius gėrimus?

1. Visiškai nevartoju
2. Išgeriu labai retai (kelis kartus per metus)
3. Išgeriu kartą per 2 – 3 mėnesius
4. Išgeriu kartą per mėnesį
5. Išgeriu kartą per savaitę
6. Išgeriu beveik kasdien

.....

Užpildę anketą pažvelkite į liniją žemiau

Pateikta linija žymi Jūsų gyvenimą. Dviem papildomais vertikaliais brūkšniais padalinkite ją į tris dalis: praeitį, dabartį bei ateitį. Užrašykite ties atitinkama linijos dalimi „Praeitis“, „Dabartis“ arba „Ateitis“.

_____

4 priedas. ZTPI patvirtinančiosios faktorinės analizės rezultatai

1 lentelė. ZTPI faktorinės struktūros su koreliuotomis liekamosiomis paklaidomis parametru įverčiai

	Nestandarti- zuoti parametru įverčiai	Standarti- nė paklaida	Parametru įverčių ir standartinės paklaidos santykis (Est./S.E.)	Standarti- zuotas įvertis
Ateities LP faktorių sudaro				
Z13	1.000	0.000	0.000	0.751
Z40	0.684	0.105	6.520	0.568
Z45	0.752	0.102	7.410	0.633
Z10	0.614	0.093	6.634	0.566
Z51	0.396	0.086	4.602	0.371
Z18	0.364	0.106	3.445	0.295
Z6	0.419	0.110	3.823	0.303
Z21	0.329	0.086	3.841	0.340
Z43	0.313	0.127	2.451	0.210
Z30	0.769	0.100	7.721	0.637
Z9	-0.535	0.113	-4.748	-0.404
Z56	-0.691	0.117	-5.902	-0.511
Z28	-0.490	0.113	-4.342	-0.356
Negatyvios praeities LP faktorių sudaro				
Z50	1.000	0.000	0.000	0.756
Z16	0.837	0.102	8.220	0.641
Z4	0.738	0.107	6.868	0.551
Z34	0.998	0.102	9.734	0.777
Z27	0.689	0.118	5.821	0.485
Z54	0.772	0.115	6.713	0.576
Z36	0.685	0.114	6.033	0.521
Z22	0.780	0.116	6.718	0.555
Z5	0.352	0.093	3.775	0.319
Z25	0.598	0.095	6.319	0.470
Z33	0.647	0.099	6.545	0.534
Pozityvios praeities LP faktorių sudaro				
Z7	1.000	0.000	0.000	0.469
Z29	0.976	0.226	4.322	0.438
Z20	1.117	0.221	5.060	0.583
Z11	1.134	0.241	4.702	0.540
Z15	1.088	0.260	4.179	0.464
Z2	1.062	0.222	4.774	0.555
Z49	1.112	0.258	4.313	0.478
Z41	-0.301	0.198	-1.523	-0.127
Fatalistinės dabarties LP faktorių sudaro				
Z38	1.000	0.000	0.000	0.752
Z39	1.022	0.122	8.414	0.687
Z14	0.934	0.119	7.870	0.645
Z37	0.686	0.112	6.119	0.504

Z53	0.649	0.107	6.041	0.486
Z3	0.475	0.103	4.614	0.352
Z35	0.394	0.121	3.267	0.286
Z47	0.375	0.108	3.468	0.293
Z24	0.560	0.111	5.040	0.417
Z44	0.652	0.118	5.522	0.453
Hedonistinės dabarties LP faktorių sudaro				
Z42	1.000	0.000	0.000	0.360
Z31	0.837	0.221	3.789	0.313
Z26	0.517	0.195	2.648	0.273
Z23	1.355	0.417	3.247	0.488
Z8	1.544	0.410	3.765	0.599
Z17	1.427	0.340	4.203	0.512
Z48	1.636	0.433	3.782	0.574
Z32	1.186	0.356	3.331	0.480
Z52	1.545	0.432	3.575	0.568
Z55	0.322	0.183	1.757	0.163
Z46	1.158	0.327	3.542	0.479
Z1	0.805	0.279	2.883	0.301
Z19	0.613	0.268	2.286	0.224
Z12	0.803	0.317	2.531	0.264
Negatyvios praeities LP koreliuoja su				
Ateities LP	0.003	0.076	0.036	0.003
Pozityvios praeities LP koreliuoja su				
Ateities LP	0.058	0.044	1.319	0.133
Negatyvios praeities LP	-0.081	0.049	-1.665	-0.180
Fatalistinės dabarties LP koreliuoja su				
Ateities LP	-0.199	0.078	-2.563	-0.264
Negatyvios praeities LP	0.508	0.097	5.246	0.651
Pozityvios praeities LP	0.093	0.046	2.049	0.225
Hedonistinės dabarties LP koreliuoja su				
Ateities LP	-0.186	0.059	-3.179	-0.493
Negatyvios praeities LP	0.036	0.039	0.931	0.092
Pozityvios praeities LP	0.041	0.024	1.688	0.198
Fatalistinės dabarties LP	0.137	0.049	2.799	0.381
Z18 koreliuoja su				
Z4	0.277	0.080	3.449	0.205
Z1	-0.160	0.073	-2.186	-0.129
Z23 koreliuoja su				
Z8	0.240	0.087	2.740	0.187
Z5	0.171	0.079	2.161	0.143
Z16	-0.162	0.072	-2.262	-0.115

Z24 koreliuoja su				
Z6	-0.415	0.098	-4.240	-0.295
Z14	-0.180	0.070	-2.571	-0.129
Z9	0.204	0.078	2.607	0.152
Z25 koreliuoja su				
Z7	-0.411	0.078	-5.250	-0.337
Z15	-0.212	0.074	-2.859	-0.158
Z9	0.230	0.077	2.996	0.167
Z1	-0.187	0.074	-2.534	-0.142
Z40 koreliuoja su				
Z21	0.251	0.064	3.913	0.271
Z39	0.166	0.061	2.733	0.123
Z18	0.211	0.077	2.727	0.179
Z41 koreliuoja su				
Z25	0.293	0.087	3.354	0.216
Z4	-0.273	0.086	-3.177	-0.190
Z29	-0.212	0.081	-2.630	-0.168
Z39	0.181	0.078	2.310	0.123
Z7	-0.193	0.081	-2.390	-0.159
Z14	-0.163	0.084	-1.943	-0.114
Z15	-0.232	0.089	-2.599	-0.174
Z1	-0.223	0.087	-2.547	-0.170
Z42 koreliuoja su				
Z31	0.552	0.102	5.416	0.414
Z17	0.236	0.078	3.024	0.170
Z39	0.188	0.069	2.724	0.126
Z10	0.170	0.071	2.385	0.149
Z44 koreliuoja su				
Z30	-0.272	0.073	-3.718	-0.207
Z11	0.189	0.072	2.603	0.151
Z17	0.219	0.075	2.926	0.152
Z16	0.231	0.078	2.974	0.158
Z27	0.206	0.095	2.169	0.129
Z47 koreliuoja su				
Z29	0.393	0.086	4.566	0.333
Z15	0.349	0.085	4.097	0.281
Z49 koreliuoja su				
Z11	-0.331	0.076	-4.385	-0.284
Z12	-0.302	0.094	-3.216	-0.206
Z19	0.201	0.087	2.318	0.153
Z17	-0.173	0.073	-2.388	-0.129
Z53 koreliuoja su				
Z1	0.375	0.087	4.292	0.293
Z3	0.231	0.070	3.294	0.178
Z17	-0.167	0.072	-2.333	-0.125
Z28	-0.190	0.071	-2.653	-0.137
Z12	-0.212	0.085	-2.487	-0.145

Z54 koreliuoja su				
Z34	-0.370	0.073	-5.108	-0.255
Z33	-0.233	0.077	-3.022	-0.170
Z20	0.163	0.061	2.655	0.141
Z39	-0.228	0.077	-2.962	-0.147
Z22	-0.247	0.092	-2.695	-0.155
Z29	0.188	0.074	2.528	0.140
Z55 koreliuoja su				
Z51	0.191	0.055	3.448	0.241
Z14	-0.188	0.061	-3.070	-0.184
Z31	0.135	0.058	2.313	0.143
Z47	-0.120	0.057	-2.102	-0.132
Z56 koreliuoja su				
Z28	0.351	0.092	3.823	0.237
Z7	0.167	0.069	2.418	0.133
Z10	0.157	0.064	2.474	0.135
Z34	0.174	0.062	2.831	0.122
Z32	0.220	0.082	2.694	0.174
Z15 koreliuoja su				
Z11	-0.269	0.074	-3.644	-0.229
Z22 koreliuoja su				
Z12	0.328	0.100	3.268	0.197
Z26 koreliuoja su				
Z19	0.250	0.070	3.562	0.270
Z25	0.148	0.054	2.722	0.158
Z12	0.224	0.074	3.040	0.217
Z37 koreliuoja su				
Z33	0.240	0.072	3.315	0.187
Z4	-0.200	0.071	-2.804	-0.141
Z6	-0.265	0.084	-3.175	-0.186
Z28	-0.218	0.070	-3.116	-0.154
Z35	0.260	0.081	3.216	0.193
Z39 koreliuoja su				
Z33	0.237	0.071	3.349	0.168
Z15	-0.156	0.072	-2.174	-0.108
Z35	0.152	0.071	2.131	0.103
Z22	-0.212	0.075	-2.818	-0.130
Z3 koreliuoja su				
Z2	0.210	0.063	3.329	0.196
Z6 koreliuoja su				
Z3	0.289	0.085	3.412	0.204
Z11 koreliuoja su				
Z9	0.227	0.071	3.202	0.187
Z4	0.131	0.067	1.959	0.104
Z14 koreliuoja su				
Z1	-0.222	0.078	-2.835	-0.160
Z3	0.213	0.071	3.007	0.152
Z17 koreliuoja su				

Z2	-0.172	0.064	-2.701	-0.156
Z3	-0.301	0.077	-3.904	-0.223
Z20 koreliuoja su				
Z10	0.136	0.050	2.712	0.150
Z21 koreliuoja su				
Z18	0.222	0.069	3.230	0.234
Z27 koreliuoja su				
Z4	0.259	0.093	2.787	0.161
Z28 koreliuoja su				
Z2	-0.177	0.065	-2.698	-0.154
Z3	-0.244	0.072	-3.380	-0.174
Z9	0.246	0.082	3.013	0.170
Z21	-0.156	0.058	-2.712	-0.148
Z29 koreliuoja su				
Z4	0.238	0.079	3.015	0.178
Z27	0.218	0.089	2.461	0.153
Z30 koreliuoja su				
Z27	-0.239	0.080	-2.977	-0.170
Z18	-0.162	0.065	-2.490	-0.137
Z31 koreliuoja su				
Z10	0.249	0.074	3.353	0.227
Z32 koreliuoja su				
Z12	-0.216	0.082	-2.642	-0.161
Z20	0.119	0.055	2.170	0.121
Z25	0.129	0.067	1.930	0.105
Z23	-0.215	0.070	-3.091	-0.175
Z28	0.272	0.078	3.487	0.212
Z34 koreliuoja su				
Z22	0.194	0.077	2.512	0.127
Z35 koreliuoja su				
Z24	0.188	0.078	2.409	0.142
Z17	-0.267	0.079	-3.375	-0.194
Z36 koreliuoja su				
Z35	0.199	0.084	2.376	0.140
Z30	0.180	0.070	2.573	0.138
Z38 koreliuoja su				
Z3	0.210	0.063	3.343	0.162
Z43 koreliuoja su				
Z23	0.290	0.098	2.963	0.186
Z24	-0.326	0.101	-3.229	-0.215
Z28	-0.295	0.098	-3.004	-0.181
Z45 koreliuoja su				
Z9	0.215	0.072	2.975	0.172
Z46 koreliuoja su				
Z16	0.221	0.072	3.049	0.179
Z31	-0.176	0.066	-2.663	-0.151
Z44	0.244	0.076	3.198	0.195
Z28	0.177	0.068	2.598	0.141

Z48 koreliuoja su				
Z35	-0.237	0.087	-2.733	-0.168
Z50 koreliuoja su				
Z14	-0.147	0.061	-2.409	-0.098
Z42	0.166	0.063	2.620	0.116
Z36	-0.153	0.069	-2.207	-0.104
Z51 koreliuoja su				
Z3	-0.172	0.063	-2.710	-0.158
Z23	0.193	0.064	3.014	0.172
Z17	0.237	0.071	3.324	0.211
Z20	0.114	0.049	2.335	0.128
Z35	-0.225	0.074	-3.057	-0.203
Z52 koreliuoja su				
Z11	-0.197	0.070	-2.798	-0.167
Z23	-0.212	0.079	-2.667	-0.156
Z8 koreliuoja su				
Z3	0.154	0.061	2.518	0.123
Z33 koreliuoja su				
Z21	-0.121	0.054	-2.243	-0.126

5 priedas. Modelio, kuriame laiko perspektyva yra žemesnio lygmens bruožas, parametų reikšmės

1 lentelė. Laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų sąsajų modelio, kuriame laiko perspektyva yra žemesnio lygmens bruožas, parametų reikšmės

	Nestandarti- zuoti parametų įverčiai	Standartinė paklaida	Parametų įverčių ir standartinės paklaidos santykis (Est./S.E.)	Standarti- zuotas įvertis
Sąmoningumo faktorių sudaro				
C1	1.000	0.000	0.000	0.674
C2	1.323	0.185	7.143	0.626
C3	0.832	0.153	5.435	0.483
C4	1.512	0.177	8.522	0.788
C5	1.573	0.183	8.575	0.798
C6	1.075	0.161	6.684	0.568
Ateities LP	0.149	0.024	6.203	0.642
Fatalistinės dabarties LP	-0.094	0.020	-4.591	-0.353
Hedonistinės dabarties LP	-0.046	0.018	-2.518	-0.208
Ekstraversijos faktorių sudaro				
E1	1.000	0.000	0.000	0.323
E2	2.053	0.511	4.016	0.469
E3	3.302	0.850	3.885	0.788
E4	2.512	0.667	3.766	0.646
E5	2.417	0.636	3.802	0.600
E6	2.342	0.573	4.091	0.632
Neurotizmo faktorių sudaro				
N1	1.000	0.000	0.000	0.752
N2	0.632	0.102	6.190	0.486
N3	1.126	0.112	10.077	0.816
N4	1.052	0.098	10.770	0.755
N5	0.171	0.084	2.036	0.157
N6	1.172	0.112	10.464	0.845
Negatyvios praeities LP	0.128	0.017	7.561	0.623
Fatalistinės dabarties LP	0.060	0.014	4.196	0.331
Sutariamumo faktorių sudaro				
A1	1.000	0.000	0.000	0.075
A2	7.561	9.834	0.769	0.568
A3	3.221	4.161	0.774	0.289
A4	6.940	9.084	0.764	0.550
A5	7.002	9.520	0.736	0.547
A6	2.665	3.525	0.756	0.251
Ativrumo patyrimui faktorių sudaro				
O1	1.000	0.000	0.000	0.326

O2	0.951	0.284	3.352	0.299
O3	1.019	0.302	3.373	0.404
O5	1.239	0.415	2.985	0.429
O4	1.635	0.470	3.475	0.668
Hedonistinės dabarties LP	0.225	0.064	3.536	0.683
Pozityvios praeities LP	0.084	0.038	2.238	0.237
Ekstraversija koreliuoja su				
Šaoningumu	1.053	0.414	2.545	0.337
Neurotizmas koreliuoja su				
Šaoningumu	-4.306	1.056	-4.078	-0.476
Ekstraversija	-2.912	0.860	-3.387	-0.639
Sutariamumas koreliuoja su				
Šaoningumu	-0.291	0.383	-0.759	-0.368
Ekstraversija	-0.239	0.305	-0.782	-0.601
Neurotizmu	0.542	0.708	0.766	0.471
Ativrumas patyrimui koreliuoja su				
Šaoningumu	0.433	0.490	0.884	0.104
Ekstraversija	1.595	0.614	2.597	0.763
Neurotizmu	-2.049	0.803	-2.552	-0.338
Sutariamumu	-0.206	0.280	-0.736	-0.390
Fatalistinės dabarties LP koreliuoja su				
Pozityvios praeities LP	0.059	0.021	2.814	0.150
Hedonistinės dabarties LP koreliuoja su				
Fatalistinės dabarties LP	0.101	0.019	5.215	0.279
Negatyvios praeities LP koreliuoja su				
Fatalistinės dabarties LP	0.143	0.027	5.366	0.291
Hedonistinės dabarties LP	0.073	0.020	3.584	0.177
E1 koreliuoja su				
Pozityvios praeities LP	0.561	0.159	3.535	0.244
O1 koreliuoja su				
Ateities LP	-0.598	0.152	-3.928	-0.203
A1 koreliuoja su				
E1	4.537	1.144	3.966	0.276
C1 koreliuoja su				
Ateities LP	-0.364	0.096	-3.782	-0.171
A1	2.665	0.849	3.138	0.170
N2 koreliuoja su				
Ateities LP	0.431	0.117	3.672	0.158
E2 koreliuoja su				
E1	4.785	1.208	3.960	0.225
O2 koreliuoja su				
O1	9.936	1.870	5.314	0.366
N3 koreliuoja su				
Negatyvios praeities LP	0.468	0.148	3.168	0.125
A1	-2.237	0.946	-2.364	-0.105
O2	3.136	1.048	2.993	0.118

O3 koreliuoja su				
N1	2.741	0.932	2.940	0.135
C2	4.676	1.262	3.705	0.211
E2	-3.269	1.280	-2.554	-0.142
O1	3.468	1.246	2.783	0.161
A3 koreliuoja su				
Pozityvios praeities LP	0.341	0.152	2.240	0.163
E1	5.958	1.024	5.819	0.435
A1	3.843	1.103	3.482	0.257
N3	-2.322	0.749	-3.098	-0.131
C3 koreliuoja su				
A2	4.927	1.059	4.650	0.272
A4 koreliuoja su				
N2	-8.235	1.360	-6.054	-0.436
O1	-2.813	1.085	-2.593	-0.138
C4 koreliuoja su				
Fatalistinės dabarties LP	-0.293	0.111	-2.648	-0.093
O3	3.493	0.836	4.178	0.174
Ateities LP	0.282	0.128	2.194	0.102
N5 koreliuoja su				
N2	4.819	1.241	3.885	0.257
O3	3.106	0.978	3.176	0.186
A4	-5.072	1.158	-4.378	-0.320
E2	3.364	1.300	2.588	0.155
E5 koreliuoja su				
Hedonistinės dabarties LP	0.550	0.154	3.584	0.198
E2	3.549	1.427	2.487	0.128
C4	2.933	0.929	3.159	0.122
A5 koreliuoja su				
C1	-2.976	0.847	-3.516	-0.199
O2	4.993	1.244	4.012	0.232
C3	3.203	0.961	3.333	0.184
C4	-2.976	0.832	-3.576	-0.154
N5	-2.446	0.914	-2.676	-0.152
N2	-2.627	0.970	-2.708	-0.137
N6 koreliuoja su				
O5	-3.026	1.164	-2.600	-0.125
E3	-2.455	0.989	-2.483	-0.093
E6 koreliuoja su				
Negatyvios praeities LP	-0.420	0.157	-2.668	-0.121
E1	3.057	1.030	2.969	0.170
O1	3.569	1.168	3.054	0.150
A1	3.433	1.215	2.826	0.174
N3	-2.420	0.985	-2.457	-0.104
A3	3.365	0.992	3.391	0.205
N2	2.811	1.018	2.763	0.128

A6 koreliuoja su				
E1	2.404	0.869	2.767	0.184
A1	3.787	1.061	3.569	0.266
O2	4.606	1.128	4.085	0.258
A3	2.277	0.873	2.608	0.192
E4	2.312	0.944	2.449	0.141
C3	1.777	0.788	2.253	0.123
C6 koreliuoja su				
N2	-4.565	1.323	-3.449	-0.205
A4	3.701	1.187	3.117	0.196
N5	-7.630	1.291	-5.911	-0.408
E2	-4.801	1.514	-3.170	-0.186
C5 koreliuoja su				
C3	3.029	0.990	3.060	0.144
N5	-4.347	0.877	-4.955	-0.223
A2 koreliuoja su				
A1	3.588	1.230	2.918	0.201
E4 koreliuoja su				
N2	4.207	1.152	3.652	0.183
N4 koreliuoja su				
Ateities LP	0.288	0.113	2.551	0.099
E3	-2.836	1.034	-2.742	-0.107
N1	2.407	1.075	2.239	0.098
E3 koreliuoja su				
N2	2.820	1.030	2.739	0.114
O4 koreliuoja su				
C3	-2.408	0.888	-2.711	-0.138

6 priedas. Modelio, kuriame laiko perspektyva yra būdinga adaptacija, parametrų reikšmės

1 lentelė. Laiko perspektyvos ir asmenybės bruožų sąsajų modelio, kuriame laiko perspektyva yra būdinga adaptacija, parametrų reikšmės

	Nestandartizuoti parametrų įverčiai	Standartinė paklaida	Parametrų įverčių ir standartinės paklaidos santykis (Est./S.E.)	Standartizuotas įvertis
Sąmoningumo faktorių sudaro				
C1	1.000	0.000	0.000	0.622
C2	1.485	0.218	6.827	0.625
C3	0.924	0.172	5.372	0.477
C4	1.778	0.217	8.195	0.834
C5	1.771	0.217	8.179	0.795
C6	1.028	0.180	5.726	0.498
Ekstraversijos faktorių sudaro				
E1	1.000	0.000	0.000	0.285
E2	2.969	0.764	3.887	0.588
E3	3.216	0.912	3.528	0.684
E4	2.435	0.717	3.395	0.555
E5	3.351	0.926	3.618	0.745
E6	2.538	0.684	3.712	0.619
Neurotizmo faktorių sudaro				
N1	1.000	0.000	0.000	0.724
N2	0.672	0.110	6.113	0.504
N3	1.234	0.122	10.099	0.844
N4	1.114	0.103	10.839	0.751
N5	0.084	0.084	0.997	0.077
N6	1.182	0.119	9.918	0.824
Sutariamumo faktorių sudaro				
A1	1.000	0.000	0.000	0.199
A2	3.008	1.277	2.355	0.630
A3	1.208	0.556	2.171	0.290
A4	3.442	1.469	2.344	0.729
A5	2.182	1.008	2.165	0.456
A6	0.814	0.420	1.938	0.204
Atvirumo patyrimui faktorių sudaro				
O1	1.000	0.000	0.000	0.426
O2	0.726	0.191	3.813	0.310
O3	0.770	0.204	3.781	0.410
O5	1.136	0.291	3.902	0.495
O4	1.222	0.278	4.399	0.671

Ateities LP ←				
Sąmoningumas	0.209	0.028	7.375	0.755
Ekstraversija	-0.166	0.057	-2.891	-0.300
Hedonistinės dabarties LP ←				
Sąmoningumas	-0.052	0.020	-2.643	-0.204
Atvirumas patyrimui	0.185	0.039	4.685	0.731
Fatalistinės dabarties LP ←				
Sąmoningumas	-0.122	0.023	-5.334	-0.410
Neurotizmas	0.056	0.014	3.928	0.292
Pozityvios praeities LP ←				
Atvirumas patyrimui	0.064	0.027	2.384	0.237
Negatyvios praeities LP ←				
Neurotizmas	0.145	0.018	8.137	0.675
Ekstraversija koreliuoja su				
Sąmoningumu	0.483	0.275	1.757	0.195
Neurotizmas koreliuoja su				
Sąmoningumu	-3.208	0.885	-3.624	-0.415
Ekstraversija	-2.409	0.771	-3.127	-0.623
Sutariamumas koreliuoja su				
Sąmoningumu	-0.577	0.300	-1.924	-0.302
Ekstraversija	-0.547	0.249	-2.198	-0.573
Neurotizmu	1.023	0.508	2.013	0.343
Atvirumas patyrimui koreliuoja su				
Sąmoningumu	0.297	0.559	0.532	0.060
Ekstraversija	1.908	0.687	2.780	0.765
Neurotizmu	-2.590	0.939	-2.757	-0.332
Sutariamumu	-0.773	0.407	-1.900	-0.402
Ateities LP koreliuoja su				
Pozityvios praeities LP	0.031	0.021	1.453	0.083
Fatalistinės dabarties LP	0.013	0.020	0.667	0.033
Hedonistinės dabarties LP	0.029	0.016	1.822	0.084
Negatyvios praeities LP	0.029	0.021	1.376	0.064
Pozityvios praeities lp koreliuoja su				
Fatalistinės dabarties LP	0.095	0.028	3.448	0.239
Hedonistinės dabarties LP	0.040	0.022	1.808	0.116
Negatyvios praeities LP	0.029	0.028	1.053	0.065
Fatalistinės dabarties LP koreliuoja su				
Hedonistinės dabarties LP	0.108	0.021	5.016	0.286
Negatyvios praeities LP	0.147	0.029	5.111	0.296
Hedonistinės dabarties LP koreliuoja su				
Negatyvios praeities LP	0.093	0.022	4.199	0.218
A1 koreliuoja su				
E1	6.131	1.316	4.659	0.364
C1 koreliuoja su				
A1	2.626	0.890	2.950	0.170
E2 koreliuoja su				
E1	4.284	1.236	3.467	0.195

O2 koreliuoja su				
O1	9.929	1.946	5.103	0.360
E3 koreliuoja su				
N2	4.575	1.165	3.926	0.189
N1	-2.409	1.015	-2.374	-0.096
O1	-3.379	1.326	-2.548	-0.123
O3 koreliuoja su				
N1	1.975	0.950	2.079	0.098
C2	4.896	1.325	3.696	0.220
A2	2.264	0.988	2.291	0.131
E2	-2.984	1.241	-2.405	-0.126
A3 koreliuoja su				
E1	6.460	1.115	5.795	0.462
A1	3.669	1.188	3.088	0.238
N3	-1.988	0.725	-2.741	-0.109
C3 koreliuoja su				
A2	4.126	1.019	4.049	0.234
N4 koreliuoja su				
N1	3.467	1.114	3.112	0.140
E3	-4.141	1.101	-3.761	-0.153
E4 koreliuoja su				
O1	-3.884	1.443	-2.692	-0.151
N2	6.172	1.289	4.787	0.273
E3	4.779	1.488	3.211	0.187
A4 koreliuoja su				
N2	-6.057	1.127	-5.377	-0.322
O1	-3.002	1.123	-2.674	-0.141
C4 koreliuoja su				
O3	3.722	0.934	3.985	0.186
N5 koreliuoja su				
N2	3.373	1.004	3.360	0.191
O3	3.589	0.995	3.607	0.225
A4	-2.369	0.880	-2.693	-0.154
E5 moreliuoja su				
N2	4.933	1.152	4.283	0.213
N3	3.741	0.959	3.900	0.147
C4	2.297	0.900	2.553	0.097
O5 koreliuoja su				
E3	3.507	1.307	2.682	0.130
N5	-3.364	1.306	-2.576	-0.172
O2	3.006	1.465	2.053	0.111
A5 koreliuoja su				
C1	-2.444	0.852	-2.869	-0.166
O2	4.381	1.308	3.349	0.203
C3	3.419	0.984	3.474	0.193
C4	-2.172	0.833	-2.607	-0.111
C5 koreliuoja su				
C3	3.454	1.038	3.326	0.162

N5	-4.030	0.864	-4.663	-0.214
E1	-1.731	0.719	-2.408	-0.089
N6 koreliuoja su				
E3	-4.036	0.917	-4.403	-0.155
N5	2.246	0.868	2.587	0.119
O5	-4.032	1.207	-3.341	-0.157
C1	-1.666	0.714	-2.334	-0.093
E6 koreliuoja su				
E1	3.249	1.085	2.993	0.182
O1	3.037	1.198	2.535	0.127
A1	4.742	1.261	3.761	0.241
A3	3.424	0.992	3.453	0.210
N2	4.723	1.098	4.301	0.223
O5	2.202	1.193	1.846	0.094
A6 koreliuoja su				
E1	3.055	0.961	3.177	0.228
A1	3.817	1.117	3.417	0.259
O2	4.023	1.147	3.509	0.224
A3	3.179	0.919	3.459	0.260
C6 koreliuoja su				
N2	-2.995	1.103	-2.715	-0.141
N5	-6.623	1.238	-5.349	-0.379
O5	5.653	1.668	3.388	0.239
N6	-3.327	1.030	-3.229	-0.145
A2 koreliuoja su				
N2	-3.337	1.090	-3.061	-0.176
N3 koreliuoja su				
O2	2.188	1.012	2.163	0.082
O4 koreliuoja su				
C3	-2.381	0.896	-2.658	-0.135

7. priedas. Subjektyvios sveikatos, alkoholio vartojimo dažnumo ir tikėjimo sąsajos su asmenybės bruožais

1 lentelė. Asmenybės bruožų įverčių sąsajos su subjektyviu savo sveikatos alkoholio vartojimo dažnumo vertinimu

		Subjektyvus sveikatos vertinimas	Alkoholio vartojimo dažnumas
Neurotizmas	r	0,229***	-0,025
	N	628	629
Ekstraversija	r	-0,240***	0,133**
	N	624	625
Atvirumas	r	-0,113**	0,027
	N	620	621
Sutariamumas	r	0,037	-0,092*
	N	623	624
Sąmoningumas	r	-0,023	-0,157***
	N	623	624

Pastaba. *** Koreliacija statistiškai reikšminga, $p < 0,001$; ** Koreliacija statistiškai reikšminga, $p < 0,01$; * Koreliacija statistiškai reikšminga, $p < 0,05$.

2 lentelė. Tikinčių ir netikinčių žmonių asmenybės bruožų skirtumai

	Tikėjimas	N	M	SD	t	df	p
Neurotizmas	Taip	493	21,98	6,91	2,36	617,00	0,02
	Ne	126	20,33	7,47			
Ekstraversija	Taip	490	28,33	6,20	1,51	169,20	0,13
	Ne	126	27,21	7,68			
Atvirumas	Taip	488	25,28	5,29	-2,68	163,20	0,01
	Ne	123	27,01	6,64			
Sutariamumas	Taip	488	30,01	5,01	3,13	165,86	0,00
	Ne	126	28,07	6,45			
Samoningumas	Taip	492	32,27	7,04	3,06	613,00	0,00
	Ne	123	30,09	7,15			

8 priedas. Laiko perspektyvos, asmenybės bruožų ir subjektyvaus sveikatos vertinimo sąsajų modelio parametru įverčiai

1 lentelė. Laiko perspektyvos, asmenybės bruožų ir subjektyvaus sveikatos vertinimo sąsajų modelio parametru įverčiai

	Nestandartizuoti parametru įverčiai	Standartinė paklaida	Parametru įverčių ir standartinės paklaidos santykis (Est./S.E.)	Standartizuotas įvertis
Sveikata ←				
Hedonistinės dabarties LP	-0.291	0.058	-5.020	-0.200
Fatalistinės dabarties LP	0.267	0.054	4.908	0.199
Pozityvios praeities LP	0.147	0.053	2.785	0.105
Negatyvios praeities LP	0.318	0.051	6.264	0.251
Ekstraversija	-0.015	0.005	-3.035	-0.124
Neurotizmas koreliuoja su				
Sutariamumu	-3.785	1.454	-2.604	-0.100
Sąmoningumu	-13.500	1.976	-6.833	-0.271
Ekstraversija	-16.024	1.799	-8.905	-0.344
Ateities LP	-0.598	0.162	-3.696	-0.139
Sutariamumas koreliuoja su				
Sąmoningumu	9.634	1.565	6.155	0.254
Atvirumu patyrimui	-2.708	1.178	-2.298	-0.089
Ekstraversija	4.939	1.439	3.432	0.139
Ateities LP	0.633	0.134	4.737	0.194
Sąmoningumas koreliuoja su				
Atvirumu patyrimui	-4.246	1.526	-2.783	-0.106
Ekstraversija	10.656	1.915	5.565	0.228
Ateities LP	2.831	0.205	13.835	0.658
Atvrumas patyrimui koreliuoja su				
Ekstraversija	4.259	1.374	3.099	0.114
Ateities LP	-0.436	0.136	-3.206	-0.127
Ateities LP koreliuoja su				
Pozityvios praeities LP	0.087	0.015	6.004	0.246
Fatalistinės dabarties LP	-0.055	0.015	-3.680	-0.148
Hedonistinės dabarties LP	-0.096	0.014	-6.725	-0.280
Negatyvios praeities LP	-0.028	0.016	-1.803	-0.071
Pozityvios praeities LP koreliuoja su				
Fatalistinės dabarties LP	0.073	0.014	5.191	0.204
Hedonistinės dabarties LP	0.053	0.013	4.125	0.160
Sutariamumu	0.783	0.128	6.117	0.250
Sąmoningumu	0.878	0.163	5.377	0.213
Fatalistinės dabarties LP koreliuoja su				
Hedonistinės dabarties LP	0.059	0.013	4.417	0.172

Negatyvios praeities LP	0.164	0.017	9.630	0.414
Neurotizmu	1.319	0.175	7.519	0.306
Atvirumu patyrimui	-0.370	0.124	-2.987	-0.107
Sutariamumu	0.302	0.132	2.295	0.092
Sąmoningumu	-0.559	0.173	-3.232	-0.129
Hedonistinės dabarties LP koreliuoja su				
Negatyvios praeities LP	0.018	0.013	1.410	0.049
Atvirumu patyrimui	1.062	0.133	7.988	0.335
Sutariamumu	-0.412	0.122	-3.374	-0.136
Sąmoningumu	-0.707	0.157	-4.515	-0.178
Negatyvios praeities LP koreliuoja su				
Neurotizmu	2.064	0.199	10.353	0.453
Sutariamumu	-0.387	0.139	-2.788	-0.112
Sąmoningumu	-0.727	0.183	-3.973	-0.159
Pozityvios praeities LP	0.006	0.014	0.436	0.016
Ekstraversija koreliuoja su				
Ateities LP	0.159	0.162	0.982	0.040
Pozityvios praeities LP	0.842	0.149	5.660	0.219
Fatalistinės dabarties LP	-0.268	0.164	-1.630	-0.066
Hedonistinės dabarties LP	1.472	0.151	9.730	0.396
Negatyvios praeities LP	-0.836	0.173	-4.829	-0.196

9 priedas. Laiko perspektyvos, asmenybės bruožų ir alkoholio vartojimo dažnumo sąsajų modelio parametrų įverčiai

1 lentelė. Laiko perspektyvos, asmenybės bruožų ir alkoholio vartojimo dažnumo sąsajų modelio parametrų įverčiai

	Nestandartizuoti parametrų įverčiai	Standartinė paklaida	Parametrų įverčių ir standartinės paklaidos santykis (Est./S.E.)	Standartizuotas įvertis
Alkoholio vartojimas ←				
Hedonistinės dabarties LP	0.430	0.105	4.093	0.184
Pozityvios praeities LP	-0.318	0.092	-3.473	-0.140
Sąmoningumas	-0.022	0.008	-2.763	-0.116
Ekstraversija	0.022	0.009	2.506	0.112
Neurotizmas koreliuoja su				
Sutariamumu	-3.697	1.434	-2.577	-0.098
Sąmoningumu	-12.883	1.878	-6.861	-0.262
Atvirumu patyrimui	-0.240	1.358	-0.177	-0.006
Ekstraversija	-15.174	1.688	-8.991	-0.328
Fatalistinės dabarties LP	1.221	0.161	7.594	0.285
Negatyvios praeities LP	2.008	0.192	10.466	0.446
Ateities LP	-0.541	0.151	-3.588	-0.127
Sutariamumas koreliuoja su				
Sąmoningumu	9.476	1.539	6.156	0.251
Atvirumu patyrimui	-2.702	1.179	-2.291	-0.089
Ekstraversija	4.945	1.411	3.505	0.140
Fatalistinės dabarties LP	0.328	0.131	2.510	0.100
Negatyvios praeities LP	-0.378	0.138	-2.751	-0.110
Ateities LP	0.618	0.133	4.650	0.189
Sąmoningumas koreliuoja su				
Atvirumu patyrimui	-4.285	1.549	-2.767	-0.108
Ekstraversija	9.443	1.479	6.385	0.203
Ateities LP	2.798	0.201	13.922	0.653
Fatalistinės dabarties LP	-0.497	0.168	-2.961	-0.115
Negatyvios praeities LP	-0.684	0.178	-3.846	-0.151
Pozityvios praeities LP	0.863	0.160	5.383	0.210
Hedonistinės dabarties LP	-0.738	0.154	-4.795	-0.185
Atvrumas patyrimui koreliuoja su				
Ekstraversija	4.323	1.433	3.017	0.116
Fatalistinės dabarties LP	-0.358	0.125	-2.855	-0.103
Ateities LP	-0.449	0.137	-3.276	-0.131
Ateities LP koreliuoja su				
Pozityvios praeities LP	0.084	0.014	5.916	0.237

Fatalistinės dabarties LP	-0.055	0.015	-3.665	-0.147
Hedonistinės dabarties LP	-0.102	0.013	-7.765	-0.295
Negatyvios praeities LP	-0.025	0.015	-1.655	-0.065
Pozityvios praeities LP koreliuoja su				
Fatalistinės dabarties LP	0.078	0.014	5.650	0.219
Hedonistinės dabarties LP	0.054	0.013	4.231	0.164
Negatyvios praeities LP	0.006	0.014	0.473	0.017
Sutariamumu	0.789	0.128	6.167	0.252
Fatalistinės dabarties LP koreliuoja su				
Hedonistinės dabarties LP	0.070	0.013	5.556	0.200
Negatyvios praeities LP	0.159	0.017	9.556	0.403
Hedonistinės dabarties LP koreliuoja su				
Negatyvios praeities LP	0.021	0.013	1.635	0.057
Atvrumu patyrimui	1.067	0.135	7.909	0.333
Sutariamumu	-0.408	0.123	-3.307	-0.134
Ekstraversija koreliuoja su				
Negatyvios praeities LP	-0.724	0.159	-4.541	-0.170
Pozityvios praeities LP	0.873	0.143	6.116	0.226
Hedonistinės dabarties LP	1.543	0.148	10.438	0.412

**10 priedas. Laiko perspektyvos, asmenybės bruožų ir tikėjimo
sąsajų modelio parametru įverčiai**

1 lentelė. Laiko perspektyvos, asmenybės bruožų ir tikėjimo sąsajų modelio parametru įverčiai

	Nestandarti- zuoti parametru įverčiai	Standartinė paklaida	Parametru įverčių ir standartinės paklaidos santykis (Est./S.E.)	Standarti- zuotas įvertis
Tikėjimas ←				
Ateities LP	-0.243	0.096	-2.518	-0.147
Hedonistinės dabarties LP	0.520	0.118	4.421	0.292
Fatalistinės dabarties LP	-0.370	0.092	-4.041	-0.228
Pozityvios praeities LP	-0.432	0.095	-4.563	-0.252
Neurotizmas	-0.022	0.008	-2.669	-0.157
Ekstraversija	-0.033	0.009	-3.779	-0.214
Neurotizmas koreliuoja su				
Sutariamumu	-3.808	1.481	-2.571	-0.101
Sąmoningumu	-13.970	2.108	-6.627	-0.279
Atvirumu patyrimui	-0.593	1.481	-0.400	-0.015
Ekstraversija	-14.674	1.873	-7.834	-0.318
Fatalistinės dabarties LP	1.417	0.177	8.004	0.326
Negatyvios praeities LP	2.082	0.206	10.122	0.455
Ateities LP	-0.627	0.172	-3.644	-0.146
Hedonistinės dabarties LP	0.303	0.151	2.006	0.077
Sutariamumas koreliuoja su				
Sąmoningumu	9.532	1.436	6.636	0.251
Atvirumu patyrimui	-2.300	1.034	-2.224	-0.076
Ekstraversija	5.086	1.211	4.200	0.145
Fatalistinės dabarties LP	0.300	0.121	2.483	0.091
Negatyvios praeities LP	-0.376	0.133	-2.825	-0.108
Ateities LP	0.620	0.114	5.439	0.190
Sąmoningumas koreliuoja su				
Atvirumu patyrimui	-3.924	1.508	-2.602	-0.098
Ekstraversija	10.700	1.831	5.845	0.231
Ateities LP	2.833	0.208	13.609	0.658
Fatalistinės dabarties LP	-0.596	0.171	-3.487	-0.136
Negatyvios praeities LP	-0.742	0.182	-4.070	-0.162
Pozityvios praeities LP	0.803	0.163	4.931	0.194
Hedonistinės dabarties LP	-0.760	0.159	-4.793	-0.191
Atvrumas patyrimui koreliuoja su				
Ekstraversija	4.692	1.404	3.342	0.127
Fatalistinės dabarties LP	-0.417	0.139	-3.001	-0.120

Ateities LP	-0.435	0.135	-3.218	-0.127
Ateities LP koreliuoja su				
Pozityvios praeities LP	0.083	0.014	6.076	0.235
Fatalistinės dabarties LP	-0.058	0.014	-4.043	-0.155
Hedonistinės dabarties LP	-0.099	0.013	-7.326	-0.289
Negatyvios praeities LP	-0.029	0.016	-1.842	-0.074
Pozityvios praeities LP koreliuoja su				
Fatalistinės dabarties LP	0.075	0.015	5.126	0.209
Hedonistinės dabarties LP	0.059	0.013	4.554	0.180
Negatyvios praeities LP	0.012	0.014	0.852	0.032
Sutariamumu	0.761	0.123	6.214	0.244
Fatalistinės dabarties LP koreliuoja su				
Hedonistinės dabarties LP	0.072	0.015	4.914	0.208
Negatyvios praeities LP	0.170	0.017	9.780	0.427
Hedonistinės dabarties LP koreliuoja su				
Negatyvios praeities LP	0.027	0.014	1.944	0.076
Atvirumu patyrimui	1.109	0.136	8.182	0.350
Sutariamumu	-0.416	0.124	-3.345	-0.139
Ekstraversija koreliuoja su				
Negatyvios praeities LP	-0.808	0.167	-4.848	-0.190
Ateities LP	0.195	0.150	1.303	0.049
Pozityvios praeities LP	0.829	0.153	5.420	0.217
Fatalistinės dabarties LP	-0.262	0.164	-1.597	-0.065
Hedonistinės dabarties LP	1.420	0.161	8.800	0.387